भरतकोशः

भरतादि प्रणीत नाट्य सङ्गीत शास्त्र ग्रन्थस्य पारिभाषिक पदकोशः

परिशिष्ट सहितः

मानवल्लि रामकृष्णकविना

समुट्टङ्कितः

तिरुमल तिरुपति देवस्थान मुद्रणालये मुद्रितः

१९९९

BHARATAKOSA

A Dictionary of technical terms with definitions on music and dance collected from the works of Bharata and others

Compiled and Edited by

M. RAMAKRISHNA KAVI

T.T.D. Religious Publications Series No. 230

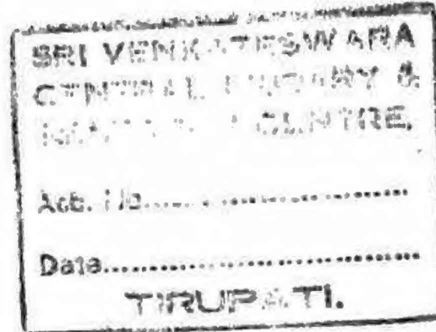
First Edition : 1951

Reprint : 1999

Copies : 1000

Price : Rs.150/-

Artist : Maremanda Srinivasa Rao

Published by
DR. I.V. SUBBA RAO, I.A.S.
Executive Officer,
T.T.Devasthanams, Tirupati.

Printed at
T.T.Devasthanams Printing Press,
Tirupati - 517 507.

FOREWORD

The Tirumala Tirupati Devasthanams, besides maintaining the temples at Tirumala, Tirupati, *Tiruchanur* and other places under its administration according to the traditional injunctions prescribed in *Āgamaśāstrās*, and looking after the convenience of the perennial flow of pilgrims from all over the globe almost round the clock, has been evincing keen interest in the proper development of social and cultural activities too. The Vēda Pāṭaśāla, the S.V. Oriental Research Institute, the S.V. Oriental College, the Annamācārya, the Dāsasāhitya, the Alwar Divya Prabandha, the Bhāgavata Projects are standing testimony to the Devasthanams' abiding interest in the preservation and propagation of Indian heritage.

As part of this endeavour, the S.V. Oriental Research Institute (now a wing of S.V. University) has brought out quite a good number of publications which have deservedly earned wider renown among the scholars both in the orient and the occident, and which even today serve as ready reference works.

One such publication is *Bharatakōśa* a voluminous dictionary of technical words found in the various texts, not only in Sanskrit but also in Prākṛt language, on *Nātya* (Dance), *Sangīta* (Music) and *Kāvyālankāra* (Rhetoric), brought out by the T.T.Devasthanams in 1951. Such technical terms have been collected from various works on *Nātakalakṣaṇa* (Dramaturgy), *Gīta* (Music), *Nṛtta* (Dance) and *Vādya*, (Musical instruments). The lists of authors and books referred to in this compilation, from Bharata (500 B.C.) to Raṅganātha (1750 A.D.) and from *Nāṭyaśāstra* to *Bharata Kalpalatā* are really amazing.

Mānavalli Rāmakrishna Kavī (1866 - 1957), the author of *Bharatakōśa* was a multifaceted scholar of rare eminence. He was a polyglot too, well-versed in many subjects endowed with an innate aptitude for research. An esteemed literary figure, he was the T.T.Devasthanams Educational Officer in 1933 when he started a journal by name *Sri Venkatēśvara* - forerunner of the "T.T.Devasthanams Monthly Bulletin" which later blossomed into the present *Sapthagiri* monthly. He was later on the staff of S.V. Oriental Research Institute, Tirupati from 1940 to 1954 as Head of the Department of Sanskrit. It was he who first brought out Bharata's *Nātyaśāstra* with the scholarly commentary of Abhinavagupta. Again, it was he who found out the greatest work on Music, the *Bharatabhāṣya* by Nanyadeva, the famous king of Mithila. The words of K.P. Jayaswal in *Modern Review*, June 1928..... 'Ramakrishna Kavi is himself a discovery. His knowledge of Sanskrit Sahitya is of the rare traditional type, that is, unlimited and at the same time it is critical" describe succinctly the qualities of the profound scholar that he was.

The book *Bharatakōśa* was out of print for a long time. The T.T. Devasthanams feels happy and privileged in bringing out the second edition of this monumental work. It is earnestly hoped that it will receive the acclaim of the scholars, as it did earlier and be of great use to them in their research endeavour.

Tirupati
3-10-'99

EXECUTIVE OFFICER

ईशानां जगतोऽस्य वेंकटपते र्विष्णोः परां प्रेयसीं
तद्वक्षस्थल नित्यवासरसिकां तत्क्षांतिसंवर्धिनीम् ।
पद्मालंकृत पाणिपल्लवयुगां पद्मासनस्थां श्रियं
वात्सल्यादि गुणोज्ज्वलां भगवतीं वंदे जगन्मातरम् ॥

अहं दूरतस्ते पदांभोजयुग्म-
प्रणामेच्छयाऽऽगत्य सेवां करोमि ।
सकृत् सेवया नित्यसेवाफलं त्वं
प्रयच्छ प्रयच्छ प्रभो वेंकटेश ॥

SRI VENKATESVARA ORIENTAL SERIES No. 30.

Editor :—Prof. P. V. RAMANUJASWAMI, M.A.

BHARATAKOŚA

A dictionary of technical terms with definitions collected from the works on Music and Dramaturgy by Bharata and others

COMPILED BY

M. RAMAKRISHNA KAVI, M.A.

READER IN SANSKRIT

SRI VENKATESVARA ORIENTAL INSTITUTE

TIRUPATI

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF

SRI C. ANNA RAO, B.A.

Executive Officer

ON BEHALF OF THE BOARD OF TRUSTEES

TIRUMALAI-TIRUPATI DEVASTHANAMS, TIRUPATI.

1951

PRINTED AT

THE T. T. DEVASTHANAMS PRESS,

TIRUPATI

INTRODUCTION.

In placing this work before the public I have not much to say except by way of apology. When I undertook the edition of *Nāṭya Śāstra* of Bharata with the most scholarly commentary of Abhinavagupta it was not realised by me that the task was like the lifting of a mountain without scientific aid or machinery. Chapters 28 to 34 deal with music all through. Abhinava is a profound scholar and one of the greatest thinkers in Philosophy and Aesthetics. To ensure myself of the right significance of the expression of Bharata and his great spokesman, both of whom possess terse and deep voice capable of lifting one's soul to the highest pinnacle of ethical æsthetics, I had of necessity to acquire and study all the available works in *Nāṭya*, *Saṅgīta* and *Kāvyālaṅkāra* and a few decades of my life saw me wading through the ocean of thought of great sages who devoted their lives to the science. The task is endless and the span of life is short; memory is like the foot-prints on the sands and infirmities of old age darken the dying glow of intellect. Considering the needs of the research world it was thought feasible that an index of the technical words used in those great works with the definition of the authors will be of immense help to scholars who devote themselves to the study of the science and on the advice of the Director of the Institute the compilation was begun and God Sri Venkateśvara has shed His divine grace for its completion in two years and a half. Though the work exacted all the resources of my mind, yet, I see it is not a fitting compliment to the vastness of studies it involved. Everything has its uses and every user may derive inspiration from the utterances of great thinkers culled here, and I find solace if it proves useful to any scholar who is ardent in turning over these pages.

The subjects that the technical terms are culled from are four, viz., Dramaturgy or *Nāṭakalakṣaṇa*, music or *Gīta*, Dancing or *Nṛtta* and Instruments or *Vādya* with Prosody relating to Divine song *Dhṛvāgāna*. Originally it was proposed to include *Alaṅkāra* or rhetoric, subtleties in expressions or *Dhvani*, erotics or *Kāmaśāstra* and all the branches of architecture (of temples, royal mansions, town-planning, Painting and Iconography.) But in consideration of the length of time and extension of the studies which these subjects would involve, the scope of the work was limited while a more powerful factor in the decision is that the latter subjects are not kindred, though of equal importance and therefore deserve separate treatises. Of the five subjects excluded, prosody is given a minor place; prosodial terms as used in the other three subjects are included. It was found necessary to extend the selection to *Prākṛt* languages. Bharata deals at length with all these subjects and his ideas are only augmented and never altered or revised by subsequent writers and as he is still the fountain-head, this compilation is named *Bharatakośa*. The conspectus of this introduction may be put as (1) the extension of each subject, (2) the manner of the inclusion of technical terms and (3) bibliographical notice of authors who contributed material for the denotation of each word.

I **Dramaturgy** :— Bharata restricts himself to the description of ten kinds of dramatic composition, excluding *Geya* or lyrical plays. Kohala includes ten more and later scholars describe more than thirty. The composition of the story and the five units with

sub-divisions thereof are dealt with at length. They are called *Sandhyangāni*. *Pūrvaranga* is described in two or three ways by Bharata, Mātṛgupta, Kīrtidhara etc. *Rasa* and *Bhāva* come under Dramaturgy.

II Music *(Sangīta)* proper treats of *Svara*, *Gīta*, *Rāga*, *Prabandha* (Musical Composition) and *Prakīrṇa* (Miscellaneous). Here what is dealt with in chapter 31 of Bharata called *Tālādhgāya* is considered as seven divine songs *(Sapta gīta)* which are now extinct. Bharata, Dattila, Nānya and Kumbhakarṇa have defined the subject well.

III Instrument *(Vādya)* is classified broadly into *Vīṇā*, *Vaṁśa* (Flute), *Mṛdanga* (Drum) and *Tāla*. *Vīṇas* have changed in shape and use in every century and with each user.

The shape of *Dhanus* (a bow), as we see in the sculptures, called *Pināka* by Gautamīputra, was considered as an accompaniment of a beggar to earn his livelihood in 1400 A. D. *Mattakokila* of Bharata, *Citra* of Matanga, *Vipañcī* of Svāti have all gone out of date. In this compilation definitions are given for as many kinds of lute as one can find in literature. The old lutes require high *Śrutijñāna* (perfect knowledge of all varieties of tunes); but the modern instrument wherein frets are permanently fixed and each *Rāga* has a determined *Sthāna* to play on, the matter is much simplified and several conveniences are introduced in a single machine. For, in times when *Vīṇā* had seven or more upper strings, without frets or with movable ones. more than one instrument was necessary to sing more than one *Rāga* in a royal court or in *Yajñaśālā*. The case is similar with flute which is now fixed with one or two tunes which suit the player, but which in olden times differed in more than three pipes to suit the kind of audience near or distant, *Nāgara* or *Upanāgara*. Similarly *Tripuṣkara* (three kinds of *Mṛdanga*) of Bharata was displaced by modern *Mṛdanga* which is easy to learn, handle and carry; but the scope in older instruments was greater while on the other hand expert ready knowledge should be pledged for good results. *Tāla* (keeping time) as an art has undergone great modifications and every day witnessed new combinations or rather permutations. The older *Tālas* are *Mārga* and the later *Deśis* are such as alone grew almost to swell the formula to a permutation of six or seven figures.

The terms relating to all the five subjects stated above are incorporated in our work and their definitions are given as noted in the best work on each subject. Some of the definitions may contain again terms which are deemed to be technical; but they are defined in their proper place. Explanation to every quotation would involve endless labour and long time without much benefit to the reader.

An English or Vernacular translation for every word is really desirable; but when once the work was given some shape in one language, linguists can easily translate it into their own tongues.

A bibliographical notice appears to be necessary for all further research in the subject; and if it is chronologically set forth, it affords ample help to find out what work one has to refer to for each stage of research without wandering in the mist.

Bharata's *Nāṭyaśāstra* with the best commentary of Abhinavagupta:— Bharata, as I am led to think, lived about 500 B. C. or even earlier, and his work consists of 6000

granthas in 36 chapters. Its commentator is a Kashmirian Philosopher of *Pratyabhijña* school who lived about 1000 A. D. Bharata's expression is highly refractory and often misleads even a great thinker. Abhinava, in interpreting it, has saved both Aesthetics and Psychology from dropping from the highest pedestal of thought. Bhoja, of the same age as of Abhinava, is a great analyst of human thought and expression and the world of Aesthetics he has created for us, though seemingly what we are in, yet transports our soul to the most latent mysticism of life. His *Śṛṅgāraprakāśa* in 36 sections reveals the two components, viz., expression and Aesthetic thought, and is far easier than Bharata's production. Bhoja was the celebrated king of Dhārā.

Viśākhila :— is an ancient writer of the 3rd or 4th century A. D. He is well versed in older forms of music *viz.*, *Gāndharva*.

Śārdūla :— is a writer on *Abhinaya*. In his *Hastābhinaya* he names 16 kinds which are called *Bhāṣas*. It is quoted by Mataṅga. His work is not available. He lived about 4th or 5th century A. D.

Viṣṇudharmottara :— is a *Purāṇa* comprising several treatises on various subjects, chiefly on music and on the art of embellishments (Alaṅkāra).

Nandin :— seems to have been the author of *Bharatārṇava*. But from the work we examined, it is inferred that it belongs to later than the 11th century A. D. The work has been very much changed. It consists of 1500 verses. The author seems to have written another work on *Tāṇḍava* called *Karaṇabhūṣaṇa* which reads very different from the present work. There is much similarity in thought between this Nandin and Haripāla, a writer of the 12th century. The original *Bharatārṇava* must have been lost and the present work takes its place. This work mentions Pārvatī as the author of *Bharatārthacandrikā* :—

भरतार्थचन्द्रिकायां भूधरराजन्यदुहितृरचितायाम् । नानार्थहस्तमुद्रा सुमते बहुधाऽस्ति तत्र संक्षिप्तम् ॥

The work consists of 15 chapters and it is incomplete and what is given here is not found in other books.

Rāhula :— was a Buddhist and lived about 500 A. D. or even earlier. His definitions are purely Buddhistic.

Mataṅga :— is the author of *Bṛhaddeśi*, a work on music consisting of 8 chapters including those on *Tāla* and instruments. He lived about 850 A. D. He introduced *Dvādaśasvaramūrchanā* in twelve Svaras which continued for two centuries. In dramaturgy he introduced a new form of *Vīṇā* which discended into three kinds.

Kīrtidhara :— is an ancient writer mentioned by the commentator Abhinavagupta in chapters six and twenty nine on the *Nāṭyaśāstra*. Vema calls him a king. He is largely quoted by Jāyana in his *Nṛttaratnāvali*. He seems to have been a great authority on the theory of *Rasa* and general terms on *Saṅgīta*.

Devaraja :— is an unknown writer on Music. His work is lost. He must have lived about 900 A. D.

Sarasvatīhṛdayālaṅkāra :— of Nānyadeva, king of Magadha, next deserves our notice. He lived about 1080 A. D. He appears to be a *Rāṣṭrakūṭa* scion of *Karṇāṭa* kings. His brother Kīrtirāja ruled at Benares. Nānya's work is unfortunately a fraction of his labour consisting of only fifteen chapters (7000 granthas) on music and instruments *(Vādya)* and the manuscript is so erroneous that any attempt at correction must result in producing a new book.

Next come two writers from Saurāṣṭra (Gujarat), one, a king and the other, the holder of the rod of office, *Vētrahasta*. Haripāla, the king, lived about 1175 A. D. probably at Navanagar and wrote his *Saṅgītasudhākara* a few years later at *Śrīraṅgam* on the Kāveri in South India.

Saṅgītakalpadruma : is different from *Saṅgītakalpataru* which is a work of about the 10th century, for Bhoja quotes from it. *Kalpadruma* has a commentary on it, probably written by the author in 1290 or 1300 A. D. during conquest of Bengal and conversion of the Hindu king to Mahommadanism. It is to that Hindu king that the work is attributed.

Someśvara and his son Jagadeka or Pratāpa hail from the imperial rulers of the Western Chalukyas whose capital was Kalyāṇa. Someśvara's father, Tribhuvanamalla or Vikramāṅka, the recipient of all the encomiums of Bilhana, also wrote a Saṅgīta work which has escaped our attention. Someśvara's chapters on *Gīta*, *Vādya* and *Nṛtta* form a part of his Encyclopaedia, *Abhilaṣitārthacintāmaṇi*. He wrote besides it the *Vikramāṅkābhyudaya* in praise of his father's military glories. His musical chapters form a beautiful resumē of musical standard works and bristle with original strokes everywhere. Being not a *Vaidika brahman* he has rejected all *Grāmarāgas* of Bharata and his followers. He has explained all the *Prabandhas* (compositions) by examples. He is frequently quoted as an authority for new innovations in *Prabandhas* by many later writers. His work extends over 1600 *Granthas*. His son Pratāpacakravartin or Jagadekamalla ruled, from 1134 - 43 and wrote *Saṅgītacūḍāmaṇi*, a standard work of merit for several centuries. Only sections I, II, V *(Tāla, Rāga, Nṛtta)* are now available. But there is a work in Malabar called *Sāra* which is only a recast of Jagadeka's work with later additions. *Pārśvadeva*, later by two centuries, has incorporated Jagadeka's verses throughout his work seemingly as his own.

Saṅgītaratnāvali : by Somabhūpāla consists of nine small chapters. The work was composed in 1180 A. D. and is much earlier than *Saṅgītaratnākara*. Bharata, *Vādimattagajāṅkuśa* and *Bṛhaddeśī* are older than *Saṅgītaratnāvali*. This author is a powerful writer and, though the work is small, it contains many important points. The first chapter deals with general matter, the second deals with *Svara* and *Grāmas*, the third with *Prabandha*. The fourth deals with *Rāgas* forty two in number. The fifth chapter deals with *Deśi Rāgas ;* the sixth with *Tālas ;* the seventh, eighth and ninth deal with *Vādya*. The work begins with :—

" मदमलिनगण्डमण्डलमिलदलिकुलकलकलेन वाचालः । आशीर्वचांसि नमतां दधान इव गणपतिर्जयति ॥ "

" क्षोणीकल्पतरुः समीकसुभटश्चापोत्कटग्रामणी योगीन्द्रो नवचन्द्रनिर्मलगुणस्फूर्जत्कलानैपुणः ।
श्रीचौलुक्यनरेन्द्रवेत्तृतिलकः श्रीसोमराजस्स्वयं विद्वन्मण्डलमण्डलाय तनुते सङ्गीतरत्नावलीम् ॥ "

Thus he shows he was a *Vettradhara* under the king Ajayapāla. He says:—

" सततमजयपालक्षोणिपालादिसेवासमधिगतगरिष्ठः प्रातिहार्यप्रतिष्ठः ।
सकलसुखनिदानं श्रीजगद्देवसूनुर्भृतिपरिणतकीर्तिर्गीतमुच्चैस्स्तवीति ॥ "

Thus he is, as he calls himself चौलुक्यनृपतिप्रतीहारचूडामणिः। He introduces several new methods in the chapter on *Dhruvas.* Under *Somarāga* he mentions the following:—

" वसन्तो गूर्जरी चैव देवशाखा च तोडिका । पञ्चमश्च घनासी च रागो गौडश्च सप्तमः ॥
षड्जादिस्वरयोगः स्यात्पदादौ च स्वराक्षरम् । यत्र श्रीसोमराजेन सोमकीर्तिस्सकीर्तितः ॥
अत्र चञ्चत्पुटस्तालो नान्दी नाम तथापरः । सिंहनन्दनसंज्ञस्तु प्रोक्तः प्रतापशेखरः ॥
जयमङ्गल इत्यन्यः सोमवल्लभ एव च । सोमकीर्तिः क्रमेणैते वसन्तादिषु सप्तसु ॥
सोमकीर्तिप्रबन्धोऽयं गीयमानो यथाविधि । नेतुः श्रोतुश्च गातुश्च जायन्ते सर्वसम्पदः ॥ "

This is one of his *Rāgas.*

His chapter on *Nāṭya* is begun thus:—

" वितन्वाने विष्णौ पटुपटहपाटप्रकटनं मृदङ्गन्यासङ्गं रचयति विरिञ्चौ भगवति ।
कृतानन्दे नन्दिन्युरुडमरवादिन्यवतु वः शिवः कुर्वन्नाट्यं सुरवरचमत्कारचतुरम् ॥ "

He gives the description of एकतन्त्री and आलापिनी in *Vīṇās* and चन्द्रकलालक्षण and ends the chapter thus:—

" चुलुकनृपतिलक्ष्मीलुब्धसामन्तचक्रप्रबलबलपयोदव्रातसंवर्तवातः ।
अगणितगुणसंपत्त्वेन चापोत्कटानामधिकृतरतिहृद्यां वाद्यविद्यां ततान ॥ "

At the end of the work the poet says

" आसीद्धम्मीरलक्ष्मीहठहरणदृढप्रौढवल्गत्कृपाणः संग्रामोच्चापचापोत्कटकुलनलिनीषण्डचण्डांशुरूपी ।
द्वाःस्थः श्रीभीमभर्तुर्नृपमकुटमणिः श्रीजगद्देवनामा तस्य श्रीसोमराजः समजनि तनयः काश्यपीकल्पवृक्षः ॥
प्रक्रीडत्कलिनिर्विवेकविकलस्फारस्फुरन्नायकध्वस्ताधारसरस्वतीकृतवपुर्मानेन दानेन यः ।
दारिद्र्यं दळयत्यशेषविदुषामस्तोकलोपं घृणा प्रेङ्खत्पुण्यगुणोदयः स जयति श्रीसोमराजश्चिरम् ॥ "

Rāmacandra and Guṇacandra:— jointly wrote several works on *Kāvya, Nāṭaka* etc. They lived about 1250 A. D. and were pupils of Hemacandra. They followed Abhinavagupta and other writers of Hinduism. Though they are Jains they stand midway between Hinduism and Jainism.

Śārṅgadeva's *Saṅgitaratnākara:*— comes to our notice next chronologically. He wrote in about 1230 A. D. He descended from the *Karaṇa* family of Kashmir and perhaps, his ancestors for two or three generations served under the *Yādavas* of Devagiri. His knowledge of *Nāṭya* (in all its branches) was distinctly Kashmirian and in several places he faithfully follows Abhinava. *Ratnākara* is a complete work in seven books on *Svara, Rāga, Prakirṇa* (miscellaneous), *Prabandha, Tāla, Vādya* and *Nṛtya.* The work represents the

time-honoured opinions of established schools in music and as such, they vary with later ideas of the ever-changing musical world. It is a surprise that writers like Kumbhakarṇa and Raghunātha (of Tanjore) complain of Śārṅgadeva's ways but lavishly and blindly follow him. It reveals the strong grip of *Ratnākara* over the minds of music experts. Śārṅgadeva's verse is terse and comprehensive. Hence commentaries to elucidate its meaning became necessary. Siṅgabhūpāla of Recharla family, Keśava, Kallinātha and Viṭṭhala (in Telugu), sought to explain it. Siṅga is short and precise; Kallinātha is heavy for readers. In spite of these elaborations, *Ratnākara* is still abstruse in many places, especially where he is very meagre. He lived at a time when *Gīta*, *Vādya* and *Nṛtta* were undergoing great changes like the royal fortunes of the day. His patrons Siṅgana and his father Jaitrasimha wrote works on *Saṅgītaka*, but they have perished in the immediate turmoils of war.

The next writer that demands our notice is Jāyana, the master of the elephant forces under Gaṇapati, the king of Warangal. The king is also credited with a production in *Saṅgīta* but it is not extant now. Jāyana, the king's brother-in-law, wrote *Nṛttaratnāvali*, in eight sections — the first four dealing with *Mārga Nṛtta* (Vaidika form), the last four on the *Deśī Nṛtta* as current in his state in his day *viz.*, 1249 A. D. He confined his thoughts to *Gīta (Gītaratnāvali)* and *Vādya (Vādyaratnāvali)* in two other treatises which are not now forthcoming. He is a powerful writer with a vigorous florid style. His indebtedness to Taṇḍu and Kīrtidhara is testified by vast quotations from them. He was a profound scholar and master of rhetoric. His work does not reveal any acquaintance with Śārṅgadeva's work.

Paṇḍitārādhyacaritam is a Telugu work by Pālkuriki Somanātha. Among *Vīṇas* he mentions the following:—

Vīṇottama, *Brahma Vīṇa*, *Kailāsa Vīṇa*, *Sāraṅga Vīṇa*, *Kūrma Vīṇa*, *Ākāśa Vīṇa*, *Mārga Vīṇa*, *Rāvaṇa Vīṇa*, *Gaurī Vīṇa*, *Ambikā Vīṇa*, *Bāṇa Vīṇa*, *Kāśyapa Vīṇa*, *Svayambhu Vīṇa*, *Bhujaṅga Vīṇa*, *Bhoja Vīṇa*, *Kinnara Vīṇa*, *Trisari Vīṇa*, *Sarasvatī Vīṇa*, *Molli Vīṇa*, *Manoratha Vīṇa*, *Gaṇanātha Vīṇa*, *Kaumāra Vīṇa*, *Rāvaṇahasta*, *Citrika*, *Nāṭyanāgarika*, *Kumbhika*, *Vipañci*, *Kasori Vīṇa*, *Parivāri Vīṇa*, *Svaramaṇḍala*, *Ghoṣavatī*, *Audumbarī*, *Tantrisāgara*, and *Ambuja Vīṇa*.

And in *Mṛdaṅga*, *Samahasta*, *Baiśalam*, etc., are dwelt with. He quotes Nandin's one hundred and eight *Bhaṅgas* and forty-nine kinds of *Vaṁśas*, twenty-two *Gamakas*, one hundred and eight *Rāgas*, twelve *Vācakas*, five *Svādus*, three *Sthānas*, thirty-two *Śuddha thāyas*, fifteen *Sālaga thāyas*, forty-eight *Lāsyāṅgas*, twenty *Aṅgahāras* and twenty-two *Tānakas* in *chāris* forty-three and in standing posture several *Gatis*. These are given in *Parvataprakaraṇa* in Telugu language. Most of them are unknown elsewhere. The writer finished the work about 1270 A. D.

Cārumati:— is a Jain Kāvya in Canarese language. There are quotations from various *Śāstras* in the work in which several new developments on *Saṅgīta* and *Arthaśāstra* are found. The work must have been written about 1200 A. D.

Haripāla: is an authoritative writer who was a king by birth. He wrote a work *Saṅgītasudhākara* in five big chapters and in the introduction he stated that he was a

descendant of Chālukya Kings. He was born of Bhīmadeva of Gujarat. He was called the king of Abhinavapura, probably Navanagar in Gujarat. He was called Vicāracaturmukha. He says:—

"स सर्वविद्याश्रमवेदिनीनां गोपायिता घूर्जरचक्रवर्ती । व्यधत्त सङ्गीतसुधाकराख्यं प्रबन्धमालोडितपूर्वशास्त्रः ॥"

Though he follows Bharata he adds much from *Bharatārṇava*. In *Karaṇas* he follows Nandin and Kīrtidhara. The first chapter deals with *Nṛtta*, the second and third deal with *Vādya*, the fourth deals with *Gita*. Among the *Viṇas* he mentions *Kinnara Viṇa*, *Kailāsa Viṇa*, *Pināki* and *Ākāsa Viṇa*. In *Vṛttas* he gives five kinds along *Kaiśikī* etc. with *Brāhmī*.

"ब्राह्मी नाम भवेद् वृत्तिः ब्रह्मशान्ताद्भुताश्रया । ब्राह्मी ब्रह्मोद्भवा तत्र शेषा नारायणोद्भवाः ॥"

He gives one hundred and thirty *Karaṇas*. He mentions *Laṭakamelaka* as an example of *Īhāmṛga*. That is new to literature.

"अभिनवपुरनाथं हारिसङ्गातविद्यं प्रशमितकविखेदं स्पर्शनैः काञ्चनानाम् ।
यमनिशमभिनन्दन्त्यादवीनेत्रचन्द्रो मुदमयति सवेणुर्द्वारवत्यां मुकुन्दः ॥"

He is said to have known six languages. He says:—

"ऐन्द्रं स्थानमुपाश्रितेषु कविषु प्राच्येषु भूमण्डलीमम्भःकम्पनजृम्भदम्बुधिकृतावेष्टामिमां रक्षितुम् ।
षड्भाषारचितास्पदा रसगुणालङ्कारिणी निस्तुषा वक्त्रे यस्य परं विहाररसिका जाता गिरां देवता ॥"

He says of himself:—

"वीणातन्त्रविशारदेन विविधैरङ्गैरभङ्गोज्ज्वलैरन्वीतं रसनिर्भरं विदधिरे येन प्रबन्धाश्शतम् ।
आलापस्वरमानघूर्जरवधूकण्ठानुकण्ठभ्रमन्मूर्छामुग्धमनीषगीतिहृदयः कण्ठोपरागोद्यतः ॥"

Saṅgītasamayasāra by Pārśvadeva:—

The author is a Jain who lived in 1300 A. D. and the work of *Saṅgītasamayasāra* is in ten chapters. It was published in Travancore; the first one and a half chapter of the second are not found. The first chapter deals with music as found in Vedic lore. The second begins with the symptoms of *Garbha* relating to *Nāḍi*. The remaining chapters deal with *Deśī* as practised in Northern India. The work begins with—

"समवसरणसंपत्कर्मठो दुर्मुखेन क्षणकलितकटाक्षप्रेक्षितेनैव रम्भाम् ।
जयति कुजरत्नाख्यं तन्वतां गीतवाद्यैरनुगतमनुपश्यन्पातु देवोऽनिशं वः ॥"

The poet describes his parentage thus:—

"श्रीकण्ठान्वयदुग्धवार्धिलहरीसंवर्धनाब्धिः कळा गौरी यज्जननी लसद्गुणगणो यस्यादिदेवः पिता ।
यच्चेतो जिनपादपद्मयुगलध्यानैकतानं सदा सङ्गीताकरधीमतो विजयते तस्यैव सेऽयं कृतिः ॥"

The work consists of ten chapters while the printed edition has omitted the first chapter and forty verses in the second. The extent of the work is about fourteen hundred verses. The work is more useful for the beginners and the first commentator on *Saṅgītaratnākara* has quoted many verses from this book.

The first chapter deals with music proper dealt with in the *Vedas* which is really *Mārga*. The remaining nine chapters deal with *Deśī*; but at the end of certain chapters, for example the eighth chapter, appear *Bhaṅga*, *Upabhaṅga* and *Vibhaṅga* in *Tāla* which belong to *Mārga* music of the old type. In the first chapter, he defines *Mārga* as *Jāti Gaṇam* and *Mantra nirukta* and he defines *Mantra* as *Nirukti*. He names sixty-six *Śrutis* and relies mostly on Kohala. He admits only two *grāmas* for *Mūrchaṇas*. He discusses *tāna-yajña* thus:—

"ननु तानयज्ञानामेकत्र कथं व्यवहारः। उच्यते। एकस्मिन्नपि ताने उच्चरितेऽन्यस्मिन्सामादियागानामेकयागस्य फलोपलब्धेर्गायकानां यज्ञतानमिति नामार्थसिद्धिः।

Another question he decides thus:—

"ननु कथं मूर्च्छनातानयोर्भेदः प्रतिपादितः। उच्यते। आरोहावरोहक्रम एकः। स्वरसमुच्छ्रयो मूर्च्छना। कूटतानस्तु कथम्? आरोहक्रमेणावतरतीति तयोर्भेदः। अष्टादशजातिभेदा ब्रह्मवक्त्रविनिर्गतसामवेदसमुद्भवाः।"

And at the end of the chapter he declares:—

"गीयत इति गीतम्। आसादितम्, पाणिकम्, वर्धमानम्, मद्रकम्, उल्लोप्यकम्, रोविन्दम्, ओवेणकमिति गीतं सप्तकम्।"

He begins the second chapter with *Deśi* and the third with *Rāgas*. He names some of the important *Rāgas* but he does not find sentiment to define them as for instance *Śaṅkarābharaṇa*. The last chapter deals with *Tālas*. He refers to Someśvara and Dattila who are really very poor in *Tālas*. *Prastāra* and *Naṣṭoddiṣṭa* are poorly treated. He says:—

"नानाराजसभान्तरालरसिकस्तुत्यश्रुतिज्ञानसच्चक्रेशो रसभावभेदनिपुणः साहित्यविद्यापतिः।
सङ्गीताकरनामधेयविबुधः श्रीपार्श्वदेवो वरं चित्रं सर्वजगत्प्रियं व्यरचयत् तालस्य षट्प्रत्ययम्॥"

Hammīra:— was the author of *Sṛṅgārahāra*. He mentions besides Devas, Somarāja, Mataṅga, Dattila, Abhinava and *Ratnākara (Saṅgītaratnākara)*. He must have lived earlier than 1300 A. D. He was the king of Śākambhari. He quotes from *Gāndharvāmṛtasāgara* of Brahma. He adds in the last chapter about *Rasa* and gives examples from *Amaruka*, *Uttararāmāyaṇa*, *Saptaśati* (Prākrit), *Mēghasandeśa*, *Kumārasambhava*, *Vīracarita*, *Nāgānanda* and *Śākuntala*. He belongs to Maharaja's family. He praises besides the older writers, Arjuna, Yāṣṭika, Rāvaṇa, Durgāśakti, Anila, Kohala, Kambala, Jaitrasiṁha, Rudraṭa, Bhoja, Vikrama, Jagadeka, Keśideva, Siṁhana, Gaṇapati and Jayasiṁha. These are considered as kings or music writers:—

"जैत्रसिंहनृपतिश्च रुद्रटो भोजविक्रममहीभुजौ तदा"

"जगदेकमहीपालः केशिदेवोऽथ सिंहणः। गणपत्यवनीशश्च जयसिंहादयो नृपाः॥"

The poet is an ardent devotee of Śiva. Many new items were given by him in the work. He is a great writer on *Prākṛt*. He enumerates fifty *Prasiddhālaṅkāras*. Brahma seem to have given in his *Gāndharvāmṛtasāgara* eighteen kinds of *Gatis*. He says that *Jātis* ar derived from *Sāmaveda*. He gives apart from the older *Rāgas* twenty *Bhāṣā Rāgas* an

fifteen *Janaka rāgas* as derived from the author Yāṣṭika. He gives fifty-three *Deśi Rāgas* and then deals with *Aksharapraśasti*, *Kāmagaṇa* etc. He enlarges chapters on *Rūpa* and *Gīta* into ten and six kinds. This work was copied by *Mokshadeva* here and there. Hammīra gives *Tālādhyāya* of one hundred and twenty *Tālas* and in Vīṇas *Ekatantri*, *Nakulā*, *Kinnari*. *Ālāpini* and he enters into *Abhinaya*. He describes *Dṛṣṭis* well and then he devotes *Puṣpāñjali* and at the end of the work he gives a chapter on the drāma.

Allarāja :– belongs to 1300 A. D. He is the author of रससत्त्वसमुच्चय। The work consists of five chapters. The last one dealing with the construction of literary works. The first four chapters deal with music. He is a powerful writer with a correct acumen.

Mokṣadeva, son of Bhimadeva, was a Minister or Treasurer to king Bhīma of Gujarat. *Mokṣa* was also a commentator on Bhāskarāchārya's Līlāvatī. He belonged to *Śrimālā* family. His work also embraces the three topics *Gīta*, *Vādya* and *Nṛtta*. *Ratnākara* is frequently mentioned. After enumerating *Grāma Rāgas* he gives out about fifty as *Pravartaka rāgas* in current use. He seems to have flourished about 1320 A. D.

Madana :– was the king of Delhi who ruled over it in 1375 A. D. He was a Telugu Prince and was the author of several works on *Dharmaśāstra*, *Nighaṇṭu* and *Music*. He was assisted by a great scholar called Viśveśvara who ascribed all his works to king Madana. His *Karmavipāka* is a valuable work. *Ānandasañjīvini* is quoted by Kumbhakarṇa in *Nṛtyaratnakośa* and by *Paṇḍitamaṇḍali* in *Saṅgītaśiromaṇi*. The work is in the form of Aphorisms which form verses. He begins with *Tālādhyāya* where he mentions about one hundred and thirty *Tālas* and then enters into *Prastāra*. The second chapter deals with *Saṅgita* especially of *Rāgādhyāya*. The next chapter deals with *Prabandhas* which suddenly comes to an end. Our manuscript was copied in 1529 and consists of no errors. The work is much condensed., *e. g.*—

निश्शङ्क लगपध्वतः । गोलेद्रौ राजमार्ताण्डः मृगाङ्को द्रलवुर्मतः ।

as the line reads three *Tālas* and thus one hundred and thirty *Tālas* are given. Then comes *Prastāra*. In *Rāgādhyāya* :—

"चतुस्त्रिद्विचतुर्वेदत्र्यद्विश्रुतधरा अमी । ज्ञेया द्वाविंशतिस्तस्मात् श्रुतयो नाम यास्त्विमाः ॥"

and in the description of *Rāgas* he gives much in a conservative manner.

सादिमध्या निषादान्तो हर्म्बीरपरियुक् चरा ।

सगम धनिस सनिध मगस साङ्गामधानां स इति ह(ह ?)म्बीरलक्षणम् ।

गुण्डक्रीलक्षणम्

गुण्डक्रीरि धनाडीस्यात्सक्रिया च क्रियाङ्गका ।

सगम पनिम सनिप मगस सराम गमप मपनि पनस ॥ इति ।

वराटीलक्षणम्

शुद्धा वराटिकाभाषात्रिता षड्जपमन्विता ।

सा री ग म प ध नी सा सा नी ध प ममरि सासा रीगा

रीग मम गमप मपध पधनि धनिसा ॥ इति ।

Sudhākalaśa was a Jain writer. He dedicated his works in 1380 *(Vikramaśaka,* and 1324 and 1350 A. D. to his master in Jain literature. He belonged to *Harṣa* Puri branch. The name of his work is *Saṅgītopaniṣatsāra.* He deals with *Dharmas* and *Maṇṭha Tālas.* He gives for everything a Jain origin. He gives *Tālas* including *Pṛthvikuṇḍala.* The whole work enters into six chapters. His colophon reads:—

" मलधारिगच्छमण्डनवादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्य श्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारे षष्ठोऽध्यायः ॥"

Vipradāsa wrote *Saṅgītachandra* in which only *Nṛttaprakāśa* is available. He calls himself as son of Nidhikara, Suklapandita, Satyavāk, Śivavallabha, Vicitravāk, Karaṇāgraṇi and *Prabhusūri.* He mentions Ratnākara, Siṅgana, Mādhava and several older authors. He says he wrote *Gita* section also. He writes in precise terse style and deeply indebted to Abhinava. His *Nṛtta* section was commented upon in Nepali language by king *Jyotirmalla* of Nepal who lived about 1625 A. D. Vipradāsa says:—

" अभ्यर्थितस्सहसुरैस्सुरनायकेन वेदेभ्य एव यमसृज्यत नाट्यवेदम् ।
धाता ददौ तमृषये भरताय सोऽपि लेभे विशेषमथ तण्डुगिरीन्द्रजाभ्याम् ॥

तत्ताण्डवाख्यमथ लास्यमिति प्रसिद्धं सर्वं न्यधान्निजसुतेषु तथाप्सरस्सु ।
तेभ्यो मुरारिमहिळा जगृहुस्तथान्ये नाट्यं विदग्धजनराजकुमारिकाद्याः ॥

एवं परंपरा प्राप्तनाट्यवेदार्थसङ्ग्रहः । क्रियते ह्यभिलाषेण विप्रश्चरणसेविना ॥"

At the end of the book the following *Śloka* is given:—

" नास्त्येव तत्किमपि यन्नगुणानुविद्धं तद्दुर्लभं यदिह दोषविवर्जितं स्यात ।
असाप्यभिन्नहृदयं गणना न किं स्यात् मत्यमनिर्मितिरसाविति चेन्न दोषः ॥"

Devanabhaṭṭa, the author of *Saṅgītamuktāvali,* lived probably in the second half of the 14th century. His work deals mostly with *Nṛtta* even of late type. His verses on *gatis* were quoted by Devendra in his *Saṅgītamuktāvali.* Traces of medieval development of *Nṛtta* can be found in Devana's work, which appear in a more improved form in Devendra's *Saṅgītamuktāvali.* Compilers of Tanjore catalogues have adduced the identity of Devana and Devendra as the manuscript of the latter is in *Śāradā* script which was not consulted having relied upon the same name of the works of both the authors.

Devendra wrote *Saṅgītamuktāvali* mentioned by *Paṇḍitamaṇḍali* in 1429 A. D. and by *Śubhankara. Devendra* was a pupil of *Rudrāchārya* and probably lived in *Gopāchala* state (Gwalior). His work entirely confines to *Nṛtta* and even in it to that of later type.

Aumāpatam:— is a work of Umāpati in thirty chapters ending with *Tāladhyāya*. It consists of small chapters of fifty ślokas or less each. The work deals with music in a detailed form but not according to Bharata. It treats of only *Gita* and *Dhrvas* of various kinds are mentioned. The authors named are Bharata, Yāṣṭika, and Jagadekamalla. The author belongs to the Tamil country, at a place he says:— एकनाडीपरिज्ञानं शुद्धदमिडभाषया। The work is entirely new.

Bhuvanānanda: (*Saṅgitaloka* in *Viśvapradipa*) Bhuvanānanda was a Maithila. He is called *Kavikanṭhābharaṇa*. *Viśvapradipa* is a title of the book consisting of several sciences. On *Saṅgita*, the portion is called *Saṅgitāloka*. It consists of 2600 *Ślokas*. The first chapter deals with *Nāda* etc., the second with *Rāgas*; the third *Tāla*; the fourth *Gita*; the fifth mixed; and the sixth deals with *Vādyas*. He quotes the following writers:—

"तच्छास्त्रं शिवनन्दिकेश्वरशिवारम्भास्तथा तुम्बुरः वायुर्नारदकम्बलाश्वतरवह्निश्वाश्नयुः काश्यपः ।
शार्दूलः परमर्दिकुण्डिनभरद्वाजाङ्गनाः कोहलः शक्तिः श्रीभरतोऽथ याष्टिकदशग्रीवोद्भटा लोल्लटः ॥

श्रीशङ्कुकाभिनवगुप्तविशाखिलश्रीभूवल्लभानिलजलाह्वकमातृगुप्ताः ।
अन्ये तथा निजानिज (?) जित्वल्संहिताभिः प्रीत्याखिले जगति पल्लवयां बभूवुः ॥"

Śṛṅgāraśekhara:— He is the author of *Abhinayabhūṣaṇa* which consists of about one thousand *Granthas*. He belongs to Warangal, Teliṅgāna. The book is accompanied by Tamil meaning. The work is completly new and has nothing to do with the school of Bharata. The Tamil commentary is very good. The work begins with the definitions of Bhāva. He quotes from Śukrāchārya, Skanda, Bṛhaspati, Kohala, Dūrvāsas, Arjuna, Vayusunu, Bharatārṇava, Nandikeśvara etc., He gives the musical description of *Nakshatras* and *Rāsis* and mentions as his teacher Vīrabhallaṭā who flourished in the court of Pratāparudra of Warangal. He gives Abhinaya for every part of the body.

Amṛtānanda:— He is a writer on rhetoric.' The work is called *Alaṅkārasaṅgraha*. It consists of thirteen chapters. Each chapter extends over one hundred to one hundred and fifty *Ślokas*. The work is recently printed. His date is questionable. He might have lived about the 12th century or three centuries later. He probably lived under the suzerainty of the Telugu Princes.

Aśokamalla:— He is the author of a Saṅgīta work the name of which is not known. The *Abhinaya* section comprising about 2000 *Ślokas* of the work is alone available. He was called Vīrasiṁha's son and quotes from Hanumān, Kīrtidhara, Kohala, Abhinavagupta and from later writers Sudhābdhi and Siṅgana. This Siṅgana may be an early writer. He follows Bharata and also the other writers. In the chapter on *Dṛṣṭi* he gives details from various works as *Vikośa*, *Viśl.ṣṭa*, *Ardhamukula* and six seasons are described well. At the end of the book, he gives definitions on variety of subjects. He includes *Cālakas, Deśi, Cālis, Muḍupus, Lāsyāṅgas* and *Kalāsas*. These chapters are new to several writers. After giving fifty *Cālakas* he adds five from *Matāntara* as *Anaṅgāṅgamoṭanam, Digvarṣābhidham* and so on but leaves off *Svastikatryasara* of Kshemarāja, which shows that Kshema wrote a bigger work who lived about 850 A. D. *Muḍupus* were taken from Kohala and they are

twenty-five. In *Lāsyāṅga* he gives twelve; under *Sthitapāṭhya*, he gives a *Prākṛt* verse. He gives the sloka:—

"कन्दर्पबाणतसाङ्गी तन्वी विरहविह्वला । स्थिता पठेत्प्राकृतं चेत्स्थितपाठ्यं नदोदितम् ॥"

and quotes a *Prākṛt* verse which was copied by Kumbhakarṇa. At the end of the work he gives twenty-two *Kalāsas* like *Vidyutkalāsa*, *Khadgakalāsa*, *Bakakalāsa*, *Plavakalāsa*. The book suddenly stops as it begins.

Paṇḍitamaṇḍali is a conference of *Saṅgīta* scholars assembled from all directions in India by king Sultasāhi who ruled at a place called Kadam, between the Jamuna and the Ganges in 1429 A. D. He cites a list of works on Saṅgīta which he acquired in his conquests and asks the scholars to compose a comprehensive work based upon his material without unnecessary discussions and dilations. This work serves as a mile-stone to measure the age of several Saṅgīta authors.

A few Muhammadan sovereigns in spite of their tendency to destroy the holy monuments of the Hindu religion have spared their fine arts, especially music and poetry. The reigns of the Moghul kings especially of the first three or four emperors are marked with great religious toleration, and they revived even the ancient arts of the Hindus to such a degree that the world would interpret that they adopted Hindu religion and art. During the Moslem administration chief executive officers were still the Hindus and in several cases the Hindu generals led their armies. Thus the influence of the Hindu service was brought to bear upon their rulers in matters of taste and luxury. But till the Moghul Empire formed and settled itself, the Afghan Conquerors acquired the country by intrepedity, cruelty and terror and the destruction of its memorable treasures of art and literature more than their sword, induced the Hindus to submit immediately, sometimes even without a blow. Even among the sultans themselves envy and treachery guided their policy and fortunes. The mightier swallowed up the weaker as the Indian politicians call it 'the law of the fish' *mātsya-nyāya*. In the midst of such upheaval and confusion in the political world there are stray instances worthy of notice of the Sultans, who had glorified the Indian fine arts, and incidentally their own fame, by their munificence and display of luxury. Ghiaz-ud-din Muhammad, the sultan of Māndvi in Guzerat liberally entertained the literary and musical courts and an instance is noted by Viṭṭhala, a Telugu writer,[1] that his father was honoured by that sultan with a thousand tolas of gold for demonstrating the twenty-two *srutis* in Indian music.

In the court of Alim shah of Guzerat, Maṇḍana wrote his *Saṅgītamaṇḍana*.[2] The subject of this paper is to introduce another Sultan who had only a passing notice in the

1. तत्पुत्रो लोकमित्रः सुभगजनमनोभास्करो विष्णुभट्टाचार्याख्यो माण्डवीशं महमदुगयसुदीन् सुरत्राणमेत्य ।
....अन्यैर्विज्ञापितोऽभूदिति यवनगतिर्नापरस्त्र्यंशाक्षे ॥

सुरत्राणः स्वैरं स्वयमपि समाक्षिप्य समितौ श्रुतिप्राधान्यत्वं स्वरयुगविभेदप्रकटनम् ।
बणप्राणान् तासां.............................बिलोक्यार्थं चादाद्दशशततुलं स्वर्णमतुलम् ॥

Viṭṭhula's Telugu commentary on *Saṅgītaratnākara*.

2. *Ms.* is in the Jain Library of Pathan (page 50 Catalogue of Pathan Mss. *Gaekwad series*).

political history and demands our greatful mention for his greater liberality resulting more permanent results. He was the ruler of Kaḍa (Kara) a city on the southern bank the Ganges about 40 miles from the Vēṇī (Allahabad) and was a feudal chief subordina to the king Ibrahim (of Jaunpur). Ibrahim defeated and punished the king of the Gauḍa for the oppression of the Prophet's faith and installed his more prudent son, who embracir the conqueror's religion retained his ancestral possessions.

" .... संग्रामवल्लिषु । अमपलं व्यधात् राष्ट्रमिभराहिममूपतेः ॥

व्यानम्राखिलभूमिपालमुकुटप्रत्यग्ररत्नप्रभा किम्मीरीभवदङ्घ्रियुग्मनखरज्योतिर्वितानोज्ज्वलम् ।
कीर्तिच्छत्रसुवर्णदण्डसदृशस्फूर्जत्प्रतापोच्चयं लोकेऽस्मिन् इबराहिमं क्षितिपतिं को ना श्रयेत् पार्थिवः ॥

घनाटोपं गर्जद्गजतुरगसेनाजलधरैः समं नीत्वा शङ्कं शकशलभसंसार्चिषमयम् ।
तुरुष्कं निर्माय प्रकटितनयं तस्य तनयं व्यधाद्गौडाम्भोदः पुनरपि शकानां जनपदान् ॥

आदक्षिणोदधेरा च हिमाद्रेरा च गाजनात् । आगौडादुज्ज्वलं राज्यमिभराहिमभूभुजः ॥

अस्यैव सार्वभौमस्य प्रतापात् पृथिवीपतेः । मलिकःसलिकः मुक्ता मध्यदेशाधिपोऽभवत् ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्ये गङ्गाया विपुले तटे । कडाख्यं नगरं तस्य वेण्या योजनपञ्चके ॥

....

बहादुरमलिक् अस्य पुत्रो ग्रन्थमचीकरत । सर्वेषामुपकाराय यशसे शाश्वताय च ॥ "

The sultan of Kaḍa gathered a large library in *Nāṭya* and *Saṅgīta* and invited th best scholars proficient in those subjects as well as in grammar, logic and *Mīmāṃsā* to a conference. They came from all parts of India. At the conference the Sultan, in his presi dential address pointed to the best of his collection and requested them to compose a worl on music after due deliberation, discussion and the settlement of differences in various olde schools, registering their conclusions and theories. Their combined effort, supported by th royal patronage and focussed to unanimity by the noble impartiality of the president, pro duced a large work in music called *Saṅgītaśirōmaṇi*. This work probably consisting of fiv sections embraces the whole field o the dance, instrument and music. The composers of th book, whose names are not found in the available portions of the manuscripts have furnishe us the date of composition and the conference with details about the sultan and his sovereign These details which proclaim their military glories fade away in importance before th curiosity and interest aroused in the minds of the scholars doubly bent on the academic research by a list of the choice works laid before the conference; thus giving an opportunity to determine the earlier dates of all those works mentioned therein.

The date of the composition or the time of the convention of the conference is given as V. S. 1485 and S. S. 1350 in the two *eras* then in vogue which corresponds to 1429 A. D. The chief works consulted by the leaders of the conference and about the convention itself are in their own words :—

"सपादलक्षं भरतं निर्मितं शास्त्रमादिमम् । आदाय दक्षिणादेशात्सुलतानसाहिरल्मतः ॥

1. Kaḍa may be Kara, now a small zamindari near Allahabad.

नानादेशागतान् ग्रन्थान् तदर्थानपरानपि । सङ्गीतसागरं रागार्णवं सङ्गीतदीपिकाम् ॥
सङ्गीतचूडामणिं च वादिमत्तगजाङ्कुशम् । सङ्गीतरत्नाकराख्यं तथा सङ्गीतदर्पणम् ॥
तालार्णवं च सङ्गीतकल्पवृक्षं सविस्तरम् । सङ्गीतरत्नावलीं च नृत्यरत्नावलीमपि ॥
सङ्गीतमुद्रां सङ्गीतोपनिषत्सारमुत्तमम् । सङ्गीतसारकलिकां श्रीसङ्गीतविनोदकम् ॥
आनन्दसञ्जीवनाख्यं तथा मुक्तावलीमपि । मनोहरं भारतीयव्याख्यानं बालबोधनम् ॥
पूर्णानपूर्णानन्यांश्च सङ्गीतज्ञैः कृतादरान् । सङ्गाततत्त्वसञ्चित्यै समाहृत्य महाशयः ॥
पौलस्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पाश्चात्यानुत्तरोद्भवान् । पदवाक्यप्रमाणज्ञान् सङ्गीतार्थविशारदान् ॥
आनाय्य पण्डितानुच्चैर्मामहेमाम्बरादिभिः । सत्कृत्याऽह च सङ्गीतग्रन्थाः सम्पादिता मया ॥
नैतेऽल्पबुद्धिभिर्ज्ञेया गूढाश्चात्यन्तविस्तृताः । मनीषाभिरभिप्रायांस्तेषां ज्ञात्वा तिरोहितान् ॥
सारमुद्धृत्य संत्यज्य विरुद्धानि यथोचितम् । मार्गदेशीप्रसिद्धानि लक्ष्याण्यनुपमृज्य च ॥
ग्रन्थेनाल्पेन सर्वेषामेतेषामर्थसङ्ग्रहम् । कुरुध्वमैकमत्येन निश्चितार्था विपश्चितः ॥
एवमाज्ञापितैः प्राज्ञैः सुलुताशाहि रुत्तमम् । अचीकरदमुं नाम्ना श्रीसङ्गीतशिरोमणिम् ॥
इभराहिमसाम्राजि शकराज्यं प्रशासति । वर्षे चतुर्दशशते पञ्चाशीत्यधिके गते ॥
वैक्रमाब्दे खबाणाग्निशशिसङ्ख्ये च शाकके । पदान्यपरिवर्त्यानि यानि रत्नाकरादिषु ॥
तान्येव क्वचिदत्रापि सङ्गृहाय क्रमोऽन्यथा । .... ॥"

Fortunately, in the case of works on music the authors are either kings or their chief officers and this fact enables us to easily determine their chronology. But very few works give the list of books consulted by their authors. Śārṅgadēva in *Saṅgītaratnākara* (1230 A. D.), Hammīra, the king of Śākambarī in Rājaputāna in his *Śṛṅgārahāra*, (1300 A. D.) Allarāja in *Rasaratnadipikā* (1330 A. D.?), Jagaddhara in *Saṅgītasarvasva* (1450 A. D.?), king Raghunātha of Tanjore (1620 A. D.) in *Saṅgitasudha*, Raṅganātha in *Saṅgita-dugdhābdhi* (1700 A. D.) and an anonymous author in an anonymous work of a recent date have favoured us with the names of their authorities.[1] Of course every work mentions some

1. **Hammīra :—**

जैत्रसिंहनृपतिश्च रुद्रदो भोजविक्रममहीभुजौ तथा ॥
जगदेकमहीपालः केशिदेवोऽथ सिंहणः । गणपत्यवनीशश्च जयसिंहादयो नृपाः ॥

Allarāja :—

पूर्वाचार्यैर्विरचितं नाट्यार्णवमथापि च । नाट्यलोचनमानन्दवर्धनं भरतोदयम् ॥
भावप्रकाशनं चैव तथा शृङ्गाररसागरम् (हारकम् ?) ॥

Jagaddhara :—

नाट्यदर्पणसङ्गीतवल्ली सङ्गीतशेखरम् । नाट्यलोचनसङ्गीतकल्पवृक्षौ निरूपयन् ॥
दशरूपं रत्नकोशं भरतोक्तादिकं तथा । सङ्गीतसर्वस्वमिदं तनोति श्रीजगद्धरः ॥

Raghunātha mentions – *Nandiśvara-saṁhitā, Yāshṭika-saṁhitā, Bhāratīyam, Bṛhaddeśī, Sangītacāndrikā, Hanum[ā]-saṁhitā*, Vidyāraṇya's *Sangītasāra* and *Sangītaratnākara*.

Raṅganātha :—

रत्नाकरं दर्पणं च भरतं नन्दिकेश्वरम् । कोहलं वीरभद्राख्यं शिवरत्नाकरं परम् ॥
तथा चन्द्रकलां चापि विलोक्य विबुधेश्वरम् (!)

:lier names or sites older passages, such citations profuse in every branch of literature ıduct for us a gallery of chronology where if one step is fixed rightly the others are ermined in relation to it. Thus the Sultan Sāhi and others supply us the mile-stones of chronology in musical literature.

Saṅgītaśiromaṇi probably consists of five or six *prakāśas* or sections on *gīta* and *ga*, *tāla*, *prabandha*, *prakīrṇa* (characteristics of songsters and flourishes in songs), *vādya* d *nṛtya;* but out of which the portions of the first and the fourth section alone are now ailable. An examination of the first section shows that the composers aimed at brevity l precision in both matter and expression; wherever more schools than one existed on any ticular topic and those followed by the minority are also treated in addition to the general nion. For instance after the treatment of three *grāmas*, *shaḍja*, *madhyama* and *gān-ıra* as defined by the schools of Bharata the council proceeds to give the definitions of ose maintained by Nārada, Hanumān, and the author of *Vādimattagajāñkuśa*, which are *ndyāvarta*, *jīmūta* and *subhadra*.

Vādimattagajāñkuśa deals at length with *nandyāvarta*, *jīmūta* and *subhadra* *imas* which have nothing in common with the three *grāmas* of the Bharata school.

नन्द्यावर्तोऽथ जीमूतो सुभद्रस्तु तृतीयकः । तेषां तु लक्षणं स्पष्टं कथयिष्ये पृथक् पृथक् ॥

षड्जर्षभगान्धारास्त्रयाणां जन्महेवतः । नन्द्यावर्तो भवेत् षाड्जो जीमूतो ऋषभात्तथा ॥

गान्धाराच्च सुभद्राख्यो विज्ञातव्यास्त्रयः क्रमात् ।

In *Saṅgītasāra*, which is in the form of a dialogue between Śiva and Pārvati, it is en as:

त्रयो ग्रामास्तारमन्द्रौ घांरः स तु तृतीयक । नन्द्यावर्तादयो ग्रामा यैरुक्तास्तन्मते यथा ॥

ling the *mūrchanas* peculiar to these *grāmas* which agree with those enumerated by rada. But the learned council condemns this school thus:

ग्रामाणामीदृशं लक्ष्म प्रायो न बहुसम्मतम् । रागलक्ष्मण्यसंस्पर्शान्न चास्माकमिहादरः ।

Grāmas of this school are useful more for the regulation of *tānas* used in sacrifices n for the pleasure with which *rāgas* can entertain the public mind. Later on when the m of *vīṇā* interpreted by *śruti* values was altered by the permanent fixture of frets the old *ma*-system became obsolete.

Among the works enumerated herein, Bharata's *Śāstra* leads the others, as the ɜst. It is said that its extent is 1,25,000 *granthas*. *Nāṭyaśāstra* of Bharata as available sists of 6000 *granthas*, while another work called *Dvādaśa-sāhasrī* is apparently lost. A nber of verses quoted under Bharata by Sāgaranandin, Jagaddhara, Śrīnidhi etc., are not

1. Bharata mentions only the *shaḍja* and *madhyama grāmas* and abandons the *gāndhāra* as it is not useful to the *vāgāna* in a drama. The *grāmas* are distinguished by the prefection of concordant or *saṁvādi* svaras either natural or ned. *Shaḍja grāma* has natural *saṁvāditva* for three *svaras*, while a little strain on the *panchama* and *dhaivata* produces *madhyama grāma* but the *gāndhāra grāma* has the least concordance unless the *svaras* are greatly shifted in *śruti* values. Nānyadēva and Abhinavagupta say that it presents too low or too high a pitch. ("*atitāramandratvāt*")

found in the available work.[1] Śāradātanaya and Tamil writers refer to *Panchabhāratiya* (five works in the name of Bharata and his pupils) and the following conjecture may induce research scholars to work out the problem in a more satisfactory manner:—

Bharata:	6,000	
Vrddha Bharata:	12,000	*(Dvādaśa-sāhasrī)*
Kohala:	(8,000 ?)	
Mataṅga:	6,000	(including portions on *vādya* and *nṛtya*)
Dattila:	2,000	do. ,,
Aśmakuṭṭa:	2,000	
Nakhakuṭṭa:	2,000	
Gāndharva-vēda:	20,000	
Mātṛgupta:	6,000	
Nandin:	4,000	
Śiva and Pārvati:	4,000	

Even such liberal and imaginary estimation does not take us beyond 72,000 *granthas*. Unless commentaries are included in Bharata's work the total of 1,25,000 cannot be made up.[2] Abhinavagupta alone gives us 40,000 *granthas* and Udbhaṭa 8,000 (?), Lollaṭa 15,000 (?) and Śaṅkuka 6,000 (?). Kīrtidhara and Dhanañjaya have written independent works, and not commentaries on Bharata.

Bharata's work is said to have been obtained from the South.

A brief notice may be taken of the other works. It is yet to be determined whether the convention intended any chronological sequence in the enumeration of the books kept at their disposal.

Saṅgītasāgara and *Rāgārṇava* :— Nothing is known of these two works. A large fragment of Aśokamalla's book on *nṛtya* is available which bears no name in the manuscript, which has neither beginning nor end; it may be a section of *Saṅgītasāgara* or *Saṅgītārṇava*.

1. अत्रार्थे मुनेर्भरतस्य वचनं यथा—

विभावनावकाशः प्रभुत्वेष्वाप्ये मनाक्सुरधमथ दुर्मोध । समुद्धमेषु त्रिषु मादमासां स्त्रीणां समृद्धमाह ॥

सागरनन्दी Page 101.

नृत्यभूमिर्भवेद्यत्रो नेपथ्यं वर्णिका क्षितिः । अभ्यासात्स्वतया यत्र पात्रं नैव प्रदृश्यते ॥

जगद्धर in मुद्राराक्षसव्याख्या

देवताद्दर्शनान्तं हि कर्तव्यं नाटकं बुधैः । राजर्षिदर्शनान्तं वा ते हि देवैः समा मताः ॥

श्रीनिधि in his com. on *Anargharāghava*.

2. Even Jyōtirmalla Mahārāja of Nēpal (1600 A. D. ?) says.

लक्षणप्रथमिति नाटकसूत्र यत्कृतं भरतेन तु तच्छ्रुतम् । तन्तु पूर्वमिह नैव दृश्यते वर्तते किमथवा न वा तु यत् ॥

3. Bhartṛhari states a similar instance of Patāñjali's *Mahābhāṣya*, when it was lost in the north, was obtained only at Srīparvata on the banks of the Krishna. Jagajjyōtirmalla, the king of Nepal, with great difficulty obtained a copy of *Saṅgītacandra (i. e. Saṅgītacandrodayam)* from South India. Copies of Abhinavagupta's commentary are now procured only from Malabar, on which alone the printed edition is based.

Vhether *Rāgārṇava, Tāḷārṇava, Gītārṇava, Deśīnṛttārṇava* are independent works or ections of *Bharatārṇava* or *Saṅgītārṇava* can be ascertained only by further discoveries of ome of these works. In some places the names of works are used as *yoga* and in others s *rūḍhi*.[1] In others they have to be treated as different works e. g. *Saṅgītārṇava and aṅgītaratnākara*, and *Nāṭyārṇava* and *Nāṭyaratnākara* are separate treatises.

Saṅgītadīpikā :— was composed by Mādhavabhaṭṭa, a resident of Benares. It is a nall work of 1000 *granthas*. Its author enumerates the three *grāmas* as *nandyāvarta* and s division of *rāgas* are based on *rāga-rāgiṇi* system. King Raghunātha mentions this ork in his *Saṅgīta-sudhā*. A copy of Mādhava's work is found in the Tanjore Library. It as probably composed about 1400 A. D.

Saṅgītadarpuṇa :— A work of this name is available everywhere but it is the oduction of Dāmōdara of about 1600 A. D. for his son Ananta was the tutor of Veda to the thor of *Saṅgītamakaranda*, who wrote it under the patronage of Śahājī, father of Śivājī. ence the work referred to in the Sultan's collection must be an earlier production. A work lled *Nāṭyadarpana* is available to us but whether it forms the *Nāṭya* section of *Saṅgītadar-ṇa* is yet to be known.

Tāḷārṇava :— An early work referred to in *Tāḷābdhi* and *Tāḷaratnākara*. There is Tamil work of the same name which is probably its translation.

Saṅgīta-kalpavṛkṣa :— with *Vistara* or its commentary was written by Rāya ṇesh, son of Vīrasiṁha of Chāhuvāna family. The commentary was composed to please a eat songstress called Mālā.

Saṅgītaratnāvāḷi :— There are two different works of this name written by different thors. Jāyana, the commander of the elephant forces of Kākatīya Gaṇapati of Warangal 98—1263 A. D.) composed a work of this name about 1240 A. D. Somarājadeva, the *pra-āra* (door-keeper) of Bhīmadeva II of Anahilapatak is another author of the work of the ne name. The former work consists of eight chapters and the latter nine sections. Soma-a was the son of Jagaddeva of Chāpotkaṭa family who defeated Amir (of Sind). Somarāja s also the master of the elephant forces. His work consists of 1,000 *granthas* and may be igned to 1200 A. D.[2] Hammīra of Śākambhari mentions him with honour thus: "*prōktā i Sōmarājēna nāṭyavedaviriñcinā*." Somarāja was commander under both Ajayapāla l Bhīmadeva, between whom Haripāla, the author of *Saṅgītasudhākara* ruled for four ırs.

Nṛttaratnāvaḷi :— was written by Jāyasenāpati mentioned above. It is divided o *mārga* and *deśī* modes of dances each being treated separately in four chapters. It was

1. "*Dēśīyanṛtya-samudrākhyē*" (Kallinātha's quotation). "*Dēśīyanṛttajaladheḥ*" (Vēmabhūpāla), *Deśi-nṛtta-oge*" (Jāyana)—are the synonyms of the same work when they referred to *pāda-paṭāḥ* (foot-poses).

2. Somarājadeva closes his work thus—

प्रत्यर्थिक्षितिपालकालरजनीदो:स्तम्भवद्धाश्रयश्रीसंरक्षणसौविदः परचरिस्कन्धच्छिदाकोविदः ।

यः पर्ञ्जुकुरुते स्म राज्यमखिलं चौलुक्यचूडामणेः श्री मद्भीमनृपस्य तेन तदिदं द्वाःस्थेन शास्त्रं कृतम ॥

composed in the Kali year 4355, (Ānanda) when Gaṇapati was reigning in Warangal.[1] It is one of the best works on *nṛtya*, following Abhinavagupta and Kīrtidhara for *mārga* type and Mataṅga for *deśī* system. The author traces the *Citra Goṇḍali* dance to the aesthetic conceptions of Bhūlokamalla-Someśvara.[2]

Saṅgītamudrā :— Nothing is known about it and no reference to it is found in any other work.

Saṅgītavinoda :—It is not known who composed the work and what portions of *nṛtya*, *gīta* and *vādya* are treated in it. All the three copies available give us three different commentaries on a single verse which enumerates the categories in music proper. In two of the commentaries a portion of it on *hastābhinaya* (poses of hand) was lost and it was apparently restored by king Anūpasiṁha of V. S. 1649, as the manuscript was copied then. If only one śloka forms the work it is really a *vinoda* in music and the name of the book is quite appropriate.

Muktāvaḷi :—This is evidently an abreviation for *Saṅgītamuktāvaḷi*. There are many works of that name, one by Devaṇabhaṭṭa and the other by Devendrabhaṭṭa; copies of both are available in the Tanjore Palace Library. Devendra quotes from Devaṇa's work which seems to have been written about 1400 A. D. under the patronage of a Karṇāṭa king. His *guru* was Rudra or Rudraṭa honoured by the scholars at the courts of the Āndhra, Karṇāṭa, Mahārāṣṭra, Gauḍa, Gūrjara and Gwalior.[3] In the evolution of *Pūrvaraṅga* of Bharata, (Chapter V.) which was restricted to the exhibiton of a drama great modifications have been made as time went by. About 1400 A. D., quite a modern system of combination of dance, instrument, and vocal music came into vogue and the oldest description of it available is found in Devendra's work, then in the *Saṅgītadarpaṇa* of Dāmodara and afterwards in *Saṅgītamakaranda* of Veda. Devendra was a profound scholar in grammar, logic, and *mīmāṁsā* and frequently quotes from the opinions of scholars of the Andhra and Karṇāta countries.[4] *Muktāvaḷi* seems to be defferent from the two books named.

---

1. इदानीं भारते वर्षे काले वैवस्वतेऽन्तरे । कलौ यातेषु वर्षेषु भूतबाणाग्निसागरैः ॥
मितेष्वानन्दसंज्ञेऽब्दे जगदानन्ददायिनि । शश्वत्कुवलयोल्लासियशःप्रालेयरोचिषि ॥
तौर्यत्रितयविज्ञानरहस्तत्त्वविशारदे । .... ॥
मार्गदेशीविभागस्य विवेचनविचक्षणे । महाराजाधिराजेऽस्मिन् गणपत्यवनीश्वरे ॥
समुद्रमेखलामेनां बाहुना रक्षति क्षमाम् । या देशी वर्तते लोके सास्माभिः कथ्यते स्फुटम् ॥

This Gaṇapati was regarded as a great patron of letters. especially *sangita* and probably as an author too. Hammīra a king of Sākambhari extols him in his *Sṛṅgārahāra* (a fine work in *saṅgīta* and *nāṭya*).

जैत्रसिंहनृपतिश्च कट्टो भोजविक्रमसहीभुजौ तथा ॥
जगदेकमहीपालः केशिदेवोऽथ सिङ्घणः । गणपत्यवनीशश्च जयसिंहादयो नृपाः ॥

2. Jāyana says :—

कल्याणकटके पूर्वं भूतमातृमहोत्सवे । सोमेशः कुतुकी कांचिद् भिल्लवेषमुपेयुषीन् ॥
नृत्यन्तीमथ गायन्तीं स्वयं प्रेक्ष्य मनोहरम् । प्रीतो निर्मितवान् चित्रगोण्डलीविधिमित्ययम् ॥
यतो भिल्लो महाराष्ट्रे गोण्डलीत्यभिधीयते ।

3. यो गोपाचलगौडगूर्जरमहाराष्ट्रान्ध्रकर्णाटकक्षोणीपालसभासमागतबुधश्रेणीभिरभ्यर्हितः ।
श्रीरुद्रस्य गुरोर्गिरांपतिरपि प्रस्तौति यच्चातुरीं तस्याहर्निशमाश्रये पदयुगं विद्यावतां प्रीतये ॥

4. (a) कर्णाटद्रमिडैरेष क्रमो नैव विवक्षितः । अन्ध्रा गोपाचलीयास्तु प्रोकरीत्या क्रमं विदुः ॥ Gopāchala is Gwalior.

(b) ध्याढनृत्तं पृथक्त्वेन नेष्यते क्रमगुम्भितम् । कर्णाटद्रमिडान्ध्राणां नटानां क्रमकर्मणाम् ॥
नन्दीश्वरमतात्तु ध्याढनृत्तमुदाहृतम् ।

Bālabodhana :—This appears to be a commentary on Bharata's *Nāṭyaśāstra* and seems to have been composed about 1350 A.D. and the work is not mentioned elsewhere. On the *Nāṭyaśāstra* of Bharata, (*i.e.*, the *Ṣaṭsahasri*), Udbhaṭa, Lollaṭa Śaṅkuka, Ghanṭaka, Kīrtidhara, Abhinavagupta, Jagadekamalla, Śrīraṅgarāja have commented. Abhinavagupta's is the best among them. Śrīraṅgarāja is referred to as *Bhāṣyavyākhyāta* by Achyutarāya of Vijayanagar (1530—1544 A.D.) in his work on the *tāḷa* section.[1] Kumbhakarṇa (1450 A.D.) studied completely four of the above commentaries, and Jāyana (1240 A.D.) was well acquinted with Lollaṭa, Kīrtidhara and Abhinava. *Bālabodhanā* also is not available to us.

Saṅgīta-Śiromaṇi :—is found quoted by Gajapati Nārāyaṇa (probably of 1700 A.D.) in his *Saṅgītanārāyaṇa*. The manuscripts of *Saṅgītaśiromaṇi* are found in the Libraries of the Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta, and of H. H. the Maharajah of Bikanir. Both of them are incomplete. The Society's copy extends over the *gīta* section alone. The first leaf of this manuscript gives the beginning of a different work on *tāḷa* and has no connection with the text of *Saṅgītaśirmaṇi*.

One of the colophons reads :—

इति श्रींगलिफ शरक सुल्तान साहेरादेशेंन नानादेशीयपण्डितमण्डलीविरचिते सङ्गीतशिरोमणौ तानप्रकाशः ॥

The copy in the library of H. H. The Maharājah of Bikanir extends over sections of *prabandha* (musical composition) and *prakīrṇa* miscellaneous. Someśvara and his son Jagadekamalla are mentioned frequently as they are the great authorities on *prabandha* compositions. If the whole work is available it would surely form a noble addition to the Library of Music.

Kumbhakarṇa :—The Rajaput king of Citrakūṭa next deserves our notice. He wrote his *Saṅgītarāja* in 1449 A. D. and *Gītagovindavyākhyā* and *Chaṇḍī* grammar a few years earlier. He waged great and long wars with the various Mahammadan Sultans in Hindustan. His work in Saṅgīta comprises five books of four sections each, and four chapters to each section. Thus eighty chapters cover 16000 *Granthas* where the first two books form about half the whole work. A study of his work reveals that he very closely followed Śārṅgadeva and supplemented the ideas from Abhinavagupta, Vipradāsa, Aśoka, Devendra, Madana and Paṇḍitamaṇḍali. In book four. *Nṛtta*, he copiously copies from Vipradāsa and in *Prabhandhas (Deśi)*, he follows Paṇḍitamaṇḍali. He enters into Śāstric discussions so well mastered by Abhinava. *Gītagovindaṭīkā* and *Saṅgītarāja* are mentioned by his son and daughter in inscriptions about 1480 A. D.

It is most singular and surprising to see that a king called Kālasena, son of Tāmaraja, contests the authorship of *Saṅgītarāja* and *Gītagovindaṭika* as well. The body of the whole work remains the same while wherever the name of Kumbhakarṇa and his numerous titles appear there we find the name of Kālasena and his more numerous titles which are almost parallel in expression frequently found in the long and short colophons. For instance Kumbha lived at Citrakūṭa while Kālasena at Brahmādri, both of which were turned into

1. In the commentary on his own *Tāḷādbi*, Achyutarāya says on the *śloka* -

आद्यन्तयोरनियमो विषमश्च प्रकीर्तितः । मात्राधिक्यं च तस्यैव केचित्काऽपि प्रचक्षते ॥

केचिदिति रङ्गराजप्रभृतयो भरतभाष्यव्याख्यातारः विषमग्रहस्य लक्षणं भट्टलोल्लटशङ्कुकप्रभृतीनां मतस्य भिन्नत्वेनाहुः ।

earthly paradise. Both the kings defeated a number of Hindu and Mahammadan kings. Kālasena, in addition to Kumbha's qualifications, was an author of Dramas in Telugu, Kanarese and Maharāṣṭra and a good musician (both vocal and instrumental). His wife was a fine accomplished lady while his scholarly mother was Jakṣmāmbikā. The places that Kumbha conquered extend in Rajapuṭāna and Central provinces; Kālasena's are in Mahratta country, while a few are in western part. From the incomplete mention of Kālasena and his discovery of *Saṅgītarāja*, the date of his accession is given as 1506 A. D. This assigns to him the beginning of the new century while Kumbha's authorship was mentioned in 1480 in two inscriptions. What right had Kālasena to have *Saṅgītarāja* ascribed to his name fifty years after its composition? It may ingeniously be suggested that ancestors, or some scholar in his father's court, an ancestor of his court poet, might have composed the work and the dedication of it to Kumbha probably not having much benefit was ascribed once more to Kālasena. Whatever the theories may be the fact remains to the infamy of Kālasena that he got the work ascribed to him. Kumbha, it is rumoured, was the real author, but one Maṇḍana (probably *Maṇḍanasūtradhāra* who wrote a work on *Śilpa* under Kumbha's patronage) composed *Saṅgītarāja* in his master's name. Such stories are current with every case of royal authorship, though a few cases may not be false. For our purpose Kumbha's authorship of *Saṅgītarāja* has been assumed. Claim of Kālasena is a fitting case for decision of a full bench of scholars.

Vemabhūpāla, the king of Koṇḍavīḍu in Āndhra country, was the author of *Saṅgītacintāmaṇi* which was produced about 1400 A. D. He belonged to the royal family of the Reddis whose seats were Addaṅki, Koṇḍavīḍu and Rajahmundry. Vema was a great scholar and wrote, besides his work on *Saṅgīta*, *Sāhityacintāmaṇi*, a good book on poetics and commented on *Amarukaśataka* and *Gāthāsaptaśati* of Hāla. Great poets like Śrīnātha and Vāmanabhaṭṭabāṇa flourished in his court. *Vādya* and *Nṛtta* sections alone in *Saṅgītacintāmaṇi* are available and this part extends over 6000 *Granthas*. It is regrettable that the *Gita* section is lost. Vema's precise and unambigous exposition is couched in easy and elegant diction.

Jagaddhara, author of *Saṅgītasarvasva*, probably lived about 1500. He mentions *Saṅgītavallī*, *Saṅgītaśekhara*, *Nāṭyalocana* (of Trilocana) and *Nāṭyadarpaṇa* (different from Guṇacandra's work). A manuscript labelled as सं० म is thought to be a part of *Saṅgītasarvasva*, where the author calls himself *Sarasvatīdāsa* and mentions the king Udayavatsa probably of Orissa or Bengal. This work is based on *Ratnākara* and portions are poetic renderings of Kallinātha's commentary. Jagaddhara commented on *Mālatīmādhava* and *Mudrārākṣasa* where he quotes from *Vasantarājīya* of about 1390 A. D.

Śubhaṅkara, the author of *Saṅgītadāmodara*, lived later than Jagaddhara and wrote *Hastamuktāvaḷi* to which a commentary was attached by Ghanaśyāma of Nepal. *Saṅgītadāmodara* is a small but fine work on various topics on *Saṅgīta* Dramaturgy in poetics. In *Saṅgīta* there are different schools of thought in India, east and west. Śubhaṅkara gives out the position of both and shows a comprehensive and correct knowledge of the subjects he handles. He mentions two *Nāṭyaḷocanas* (Abhinava and Trilocana), two *Nāṭyadarpaṇas* (Guṇacandra and an anonymous writer) Natoragī, *Śārada* (of Śāradātanaya) *Saṅgītachūḍāmaṇi*, *Ratnakośa* (of Sāgaranandin), Tumburu Naṭaka, *Nāgarasarvasva* (of Padmaśri) and *Dhūrtasamāgama* (of Jyotirīśvara dedicated to a Karnātic king of Nepal).

Nāṭyadarpaṇa:—is a work on Nātyaśāstra but probably it contains other chapters as well. The end of the available book contains the following *Śloka*:—

" यन्मन्दस्मितसिन्धुसुन्दरमुखोद्गीतं तदानीमभूत् कन्दर्पायुतकल्पनापटुतरा एतादृशो विभ्रमाः ।
या च प्राकृतगीतगानकलना तस्यास्तदेतत्सदाप्यग्रे मे स्फुरतीतरत्वमनुकिमस्याः (?) जगत्तन्मयम् ॥ "

It deals with *Gatibhedaḥ* and *Bhramarī*. The work as obtained is small.

Dattilla-Kohalīyam:—Dattila, a writer on *Saṅgīta*, lived in the first century A. D. Kohala, a pupil of Bharata, lived in the third century B. C. The connection of these two with the author of *Dattila-Kohalīyam* is an egregious blunder but the work follows closely *Saṅgītaratnakara*:—

" तथा हि करिहस्तेन हस्तं लोकेऽभिधीयते । भट्टाभिनवगुप्ताद्यैरिदमप्युपगम्यते ॥ "

thus the author mentions Abhinavagupta.

" बृवन्तः केचिदाचार्या हस्तमस्तन्निमूचिरे । तेषामीषद्विकारेऽपि विनियोगेष्वनन्यथा ॥ "

This verse has been found to contain the thought of Haripālikā.

The book is important in *Viṇālakṣaṇa*. The author's name is not found anywhere. The book was written in 1642 Vikrama era.

Lakṣmīnārāyaṇa wrote *Saṅgītasūryodaya* under the auspices of Kṛṣṇadevarāya of Vijayanagar (1509—1530). *Sūryodaya* is called *Lakṣmaṇabhārata* and unhappily works labelled as *Mataṅgabharata* in Tanjore Palace Library are parts of *Sūryodaya*. Lakṣmaṇa alludes to *Anūpaprabandha* which, if it refers to Anūpasiṁha, can carry him earlier than the sixteenth century. Lakṣmaṇa's work deals with *Tāḷa*, *Prabandha* and *Nṛtta*. He omits *Rāga* section. He names one hundred new *Tāḷas* in his own name as *Desī tāḷas*. His father Viṭṭhala wrote a Telugu commentary on *Ratnākara* where he speaks of his father as a recepient of 3000 tolas of gold from Giazuddin, Sultan of Mandva in Guzerat. Lakṣmaṇa in naming the *Karaṇas* in Tāṇḍavanṛtta changes *Gaṅgāvataraṇam* of Bharata into *Kṛṣṇāvataraṇam* referring to Kṛṣṇarāya. This king was a great patron of letters and a great warrior. Great poets who lived in this century belong to Kṛṣṇarāya, including Achyuta his brother and Rāmadevarāya his son-in-law. The author of *Saṅgītasūryodaya* is a brahmin. Here and there in his work he adds new points. The first chapter being very big deals with Dhruva *viz. Tāḷa* and in the third chapter he describes *Gāndhārasvara-mūrchanā* in the following words:—

" लक्ष्मीनारायणाख्योऽयं सङ्गीताम्बोधिपारगः । गान्धारमूर्च्छनाग्रामं व्यवहारक्षमं यथा ॥
करोति लक्ष्ययोगेन पूर्वलक्षणयोगतः । गान्धारो रिमयोर्यस्मिन्नेकैका शुद्धमेलने ॥
श्रुतिं भजत भेदस्तु पञ्चमस्य श्रुतिं ततः । निषादः पश्रुतिं पश्येत् श्रुतिं च स्वीकरोति च ॥
तथा गान्धारविख्यातो ग्रामोऽयं वारदोदितः । "

In Adhyāya five all *Prayogas* are given; in it he gives the following five kinds not mentioned by others. They are *Tarkish*, *Kharāśana*, *Pārśvaja*, *Mūlatrāṇa*, *Laṭaka* and

Anasīyadhana. These are six kinds used in North and Western India. The author states some details regarding them :—

" गजलुः कौलुहसकं परितालस्यमञ्जरी । शंकरी चेति तेषां च क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

खरवद्यस्समश्नाति सजनः स्यात खराशनः । तद्देशजं गीतनामा गजलुः परिकीर्तिता ॥

नायकं नायिकां वादात्यल्यो मात्रिता यदि । गर्जत्या रोदनं येन स गर्जहरिति स्मृतः ॥

एकमात्रादिषण्मात्रापर्यन्ते तालकर्मनि । ताली च तद्द्वयेनैव पल्लवाख्यमुखं भवेत् ॥

तत्तद्गुणकलायुक्तपथं नामार्थसंभवम् । चतुरावृत्तितालेन आभोतो युग्मनामकः ॥

पुनः पल्लवकेनाद्यं वृत्तिरारभटी भवेत् । आयुधोदन्त एव स्याच्चार्युत्प्रेरणसंभवा ॥

युग्मपात्राभिमयभूर्नैकस्यायुधपाणिता । इतेन गतिना दूति नायिका तु तदन्ययोः ॥

इति गुर्जरलक्षणम् ।

Achutarāya, the brother of Krisṇarāya, was a king of Vijayanagar after the death of the latter in 1530. Achyuta wrote *Tālakalāvardhi*, a very good critical work on *Tālas*. He discusses every theory till then current quoting *Saṅgitacandrodaya*, *Maṇidarpaṇa*, *Vidyāvinoda*, *Caturasabhāvilāsa*, *Tālakalāvilāsa*, *Nṛttacūḍāmani*, *Kātyāyana*, *Saṅgitārṇava*, Raṅgarāja's *Bharatabhāṣya*. All these works are now extinct. While others mention these works, Achyuta actually quotes from these books; their existence therefore can be vouchsafed. In the middle of the work it is said that one Somabhaṭṭa wrote this work. The work is accompanied by a Telugu commentary. Whether Somabhaṭṭa wrote the original work in Achyuta's name or only its Telugu commentary, cannot be determined. Achyuta lived itll 1543 A. D. It is a small work of great interest to scholars of research.

Somanārya of Aṣṭāvadhāna is probably Somabhaṭṭa mentioned above or at least the pupil of Sītārāma under whom Somabhaṭṭa studied. Somanārya wrote *Svararāgasudhārasa* and *NātyaCūḍāmaṇi*. He tries to devise a new method of classifying *Rāgas* into ninty-six *Meḷas*, which classification was discarded even by his contemporaries.

Rāmāmātya, author of *Svarameḷakaḷānidhi* lived about 1550 and wrote under Aliya Rāmarāya who died in his old age on the battle-field of Tā'ikoṭa. The small work dealing with *Gita* subject alone has departed from older classification of *Rāgas* in introducing nineteen *Mēḷas* or classes of *Rāgas* with certain characteristic divisions of seven *Svaras*. He enumerates the kinds of *Viṇas* used in his days and explains *Rāja* classes *(Mēḷas)* with reference to them. He talks of *Svāyambhu* tones (Sub-tones) on strings, which was accepted by Viṭṭhala and Śrīkanṭha, his younger contemporaries. His popularity was so great that he became practically an authority on *Rājas* and it excited Veṅkaṭamakhi, a hundred years later, to pour fourth his vehement vituperation on Rāma's fame.

(Paṇḍarīka) Viṭṭhala, was a great *Sangita* author who lived about 1560—70. He belonged to Śivagaṅga Village in Karṇāṭa and wrote several works. In his *Nartananirṇaya* he confined himself to eighteen *Śrutis* instead of twenty-two according to Bharata. In his *Candrodaya* or *Ratnākara* he describes three kinds of *Viṇas* and alludes to *Svāyambhu* tones on the strings. He classifies *Rāgas* into one hundred classes *(Melas)*.

Śrīkaṇṭha flourished in the court of Śatruśalya of Jain Dynasty—which ruled over Jāmnagar in Guzerat. The manuscript of *Rasakaumudi*, (Śrīkaṇṭha's work) is dated 1583 though his patron Śatruśalya ruled till 1600 A. D. The author says:—

"द्वारावत्यास्समीपे नवनगरपुरक्ष्मापतिः पूर्वभागे जामः श्रीशत्रुशल्यस्सकलजनमनोरञ्जकः पुण्यराशिः ।
श्रीकण्ठस्तस्य सभायां कविरमलमतिर्विद्यते विप्रवर्यस्तेन प्रौढप्रमेयव्यतिकरसुभगं रच्यते काव्यमेतत् ॥"

Rasakaumudi, called *Nāṭya-śāstra* is composed of *Saṅgita* and *Sāhitya* each containing five chapters. The first five chapters deal with all sections of *Saṅgīta*, viz., *Gīta*, *Vādya* and *Nṛtta* in a very compendious manner. He describes also three *Vīṇas* current in his day and classifies *Rāgas* into fifteen *Meḷas*. He refers to *Svāyambhu* tones which his father proved to him by experiment. He was the pupil of Rūpadeva. Śrīkaṇṭha is verbose and periphrastic in diction and more poetry is found in him than the *Śāstric* way of thought in discussions.

Meḷa and *Madhyameḷa* and these two further, he devides into *Sarvaikarāgameḷas*. He describes *Anumandrasvara*. His *Vīṇa* is very well analysed. He calls *Patapañcama* as example.

"पतपः प्रथमः शुद्धपञ्चमस्तदनन्तरम् । षड्जः पतादिरित्येते प्रोक्ता मन्द्रस्वरा मया ॥"

He describes all *Hastavyāpāras* on *Vīṇas* on these two *Vīnas* and describes *Rāgas* in eleven groups.

Next comes Somanātha, author of *Rāgavibodha* to our notice. He wrote his work in 1609 and added a commentary to it. It is said that he is an author of a Mīmāmsa work but it is still to be proved. He has described *Rudravīṇa*, *Suddha* and *Madhyameḷa Vīṇas* at length. *Rāgavibodha* treats of *Gīta* subject alone, comprising *Svara*, *Vīṇa*, *Meḷa*, *Prastāra* and important *Rāgas*. He has given twenty-three *Meḷas* as predominent out of nine hundred and sixty and in playing certain *Rāgas* on his *Vīna* he has created new signs for their modes of fingering.

Rāmānanda:— He is the author of *Rasamālikā* in three chapters. In the third chapter he defines human character and in the first two chapters he illustrates *Svaras*. His definitions appear to be peculiar.

Raghunātha, the king of Tanjore, produced his *Saṅgītasudhā* about 1620 A. D. The town of Tanjore is said to have been built under his able minister, Govindadıkṣita, who seems to have assisted the king in the composition of *Saṅgītasudhā*. The work as available is incomplete and takes us through Gīta section in *Svara*, *Gīta*, *Rāga*, *Prakīrṇa* and *Prabandha* topics. Raghunātha was a great scholar in Sanskrit and Telugu and had geniuses in his court in both sexes. A number of Kāvyas in Telugu and Sanskrit were even produced by him and his court-poets who are entitled to rank. Karnāṭa music attained its highest glory under his patronage. He describes *Vīṇas (Śuddha and Madhyameḷa* type) and then introduces his own kind, a modified form of *Madhyameḷa*. He names fifteen *Meḷas* as important and gives details of fifty *Rāgas* which were popular in his day. He was fond of *Nāṭarāga*. In the *Rāga* section Raghunātha defines two hundred and sixty-four *Rāgas* as given out but not explained by Śārṅgadeva based upon the works of Nandi, Bharata, Mataṅga, Mādhava, Yāṣṭika, Śārṅgadeva and Vidyāraṇya. Then he proceeds to deal at length with fifty *Rāgas* in current use. To give the correct *Svara-śruti* value to them, he classified them

into fifteen *Meḷas*. beginning with *Nāṭa*. But what are those current *Rāgas*? He names and describes them with their *Meḷas*. Since what time are they current? Is it from the times of Bharata, Mataṅga or Śārṅgadeva or still later? He says:—

" कर्णाटसिंहासनभाग्यविद्यारण्याभिधश्रिचरणाग्रणाभ्यः । आरभ्य रागान्प्रचुरप्रयोगान ॥ "

that is, he selects *Rāgas* in frequent use *(Pracuraprayoga)* from the days of Vidyāraṇya and goes on giving details. Ignoring the use of Ablative case *(agraṇībhyaḥ* and *ārabhya)* a few opine that the fifteen *Meḷa* classification was borrowed by Raghunātha from Vidyāraṇya. *Meḷa* system was current only from 1540 A. D. In older days *Jāti* classification existed and later on, at least in Northern India, *Rāgas* were arranged into sexes, male, female and neuter classes where the weaker sex followed the male in the chief characteristics. Six, eight, ten and twelve *Rāgas* are treated as husbands who possess each six to ten wives. The musician is directed by the shape each *Rāga* is said to assume. This classification appealed to the emotional side but *Meḷas* aimed at precision in *Śrutis* for each *Rāga*, which itself is possible on a regulated *Vīṇā* which always changed with each author till it was finally fixed by Govinda about 1700 A. D. a comparatively unknown man who made a permanent instrument.

Nāgamalla, the king of Jyotipur (Jodhpur) wrote his *Nāgendra Saṅgīta* about 1700 A. D. He wrote it for songstress and dancer, Rūpiṇi and Kusumavatī and has touched upon several later phases of dancing, unknown in Southern India.

Veṅkaṭamakhin of about 1630 A. D. lived in the court of Vijayarāghava, son of Raghunātha of Tanjore, noticed above. Veṅkaṭamakhin was son of Govindadīkṣita, Raghunātha's minister, and younger brother of Yajñanārāyaṇa, a good Sanskrit poet and a great musical composer. Veṅkaṭa was a great Mīmāṁsa and Advaita scholar. In his *Caturdaṇḍiprakāśa* he recognises *Śuddha* and *Madhya Meḷa Vīṇas* and introduces his own *Veṅkaṭādhvari Vīṇā* which came into disuse probably in his lifetime. He is said to have founded seventy-two *Meḷas* which he arrives at by permutations of variable *Svaras* while he reduced the *Vikṛtis* to only five in number which was done by the author of *Rāgasāgara* before him. But his malicious attack of Rāmāmātya, who lived about a century before him, is absolutely unprovoked and proclaims his gross ignorance of Rāma's basis of *Meḷas*. Unpardonable errors, as Veṅkaṭa claims, are common even to Raghunātha whose work is attributed by him to his own father, whom he calls a shepherd, not of course the divine one who saved all mankind. *Caturdaṇḍi* deals in ten chapters with *Gīta (Prabandha)* and *Tāḷa* portions of *Saṅgīta*.

About 1630 Dāmodara, author of *Saṅgītadarpaṇa*, hails from the Mahārāṭṭa country. His work in five chapters deals with *Gīta*, *Tāḷa* and *Nṛtta*, and in the last section several new phases of dancing, probably imitated from the Mughal courts, are given prominence. It is a small work of great merit. Veda, the pupil of Ananta, son of Dāmodara, has given us *Saṅgītamakaranda* wherein he develops Dāmodara's dancing postures and adds several more current in his day. He was patronised by king Shāhi, father of the celebrated Śivāji and thus he may be considered as a Mahārāṭṭa scholar.

Govinda, the author of *Saṅgrahacūḍāmaṇi*, should find a glace in our notices, though he is neither a king nor attached to any royal court and himself a poor scholar in Sanskrit. His whereabouts and time are not known. But it is he who made all the modifications in

ṇā now in use and settled seventy-two *Meḷakartas* once for all. Some of the mnemonic ᴉmes of the *Meḷas* are ungrammatical and the grammar of the *Rāga* definitions is very or. Yet the new terms and construction of the *Vīṇā* have survived to this day and the ter is capable of challenging the most scientific instruments of the West. Govinda probably urished between 1680 to 1700 somewhere in South India. He was a Telugu Brahman by birth

King Tulaja of Tanjore (1729—1735) wrote *Saṅgītasārāmṛta* mostly in Sanskrit ose on all the three sections of *Saṅgīta*. He quotes Vema, Viṭṭhala and Rāmāmātya nong later writers. He enumerates twenty-one *Melas* beginning with *Śrīrāga*, his favourite e. In several places he departs from *Caturdaṇḍiprakāśa* and imports new modifications.

Bālarāma of Malabar wrote a treatise on *Nṛtta* about 1760 A. D. He brought great novation in the science of *Nṛtta*. Evidently he has introduced minute shades of action and uses in *Āṅgikābhinaya* and if the work is completely written or available, it would extend over 20,000 *Granthas*. Such voluminous works as *Kohalīya*, *Bharatārṇava*, *Deśīnṛtta-mudra* perished only by their unwieldy bulk.

Ahobala wrote his *Saṅgītapārijāta* in the latter half of the 17th century. The chief erit of his work lies in that he gives the lengths and intervals of frets on *Vīṇā* which he fines. He describes about fifty current *Rāgas*.

Bhāvaviveka is a small book written by a Malayāḷi whose name is not mentioned. consists of beautiful definitions on *Bhāvas*.

Saṅgītasāroddhāra :— It was composed by Raṅganātha of Śrīraṅgapaṭṭaṇa near ysore about 1750. He is a good Vedic scholar. He follows Bharata. He quotes Nārada d Svarameḷakaḷānidhi. He describes *Saṅgīta* from *Veda* and gives quotations to maintain s theory. His book is important in furnishing Vedic quotations. The remaining portion the book is ordinary and follows Bharata.

Parameśvara is the author of *Vīṇālakṣaṇa* in six chapters, a very small work treating the *Vīṇā*, its fingering, produces in ten *Meḷas*, thirty *Rāgas*. It is a modern work written out 1750. He says that he is proficient in Astrology *(Mantraśāstra)* and Philosophy.

Vicitrakaumudi :— This is a small work written by an unknown person. To com-re with any other book the following beginning is quoted :—

" आविरस्तु पुरस्तान्मे वस्तु स्तम्बेरमाननम् । उद्गायन्त्यळिनो वेदान्यद्गण्डामोदमोदिनः ॥

आम्रेडितं पुरा शास्त्रेष्वाचार्यैर्दत्तिलादिभिः । तं चित्रकुण्डलीनृत्तमधुना वक्तुमुत्सहे ॥

अपत्यत्वं पुरा प्राप्तं हिमाद्रेर्भाग्यसंपदा । भवानी शिवपत्नीत्वं य प्रापापरदुर्लभम् ॥" etc.

The poet describes Kailāsa and Śiva as teaching *Nāṭyaśāstra* to Devas. In the course his teaching he takes up this work which contains nine points :—

" आर्जवं करणं तालबानं पश्चात्क्रियाह्वयः । ध्रुवाटाख्यः पादमणीरमणीर्वर्तनास्ततः ॥

चालकाश्चेति नवधारूपां तान्परिनर्तयेत् ।"

He gives the details from Kohala for all the nine points. He gives *Piṇḍībandhas* detail and closes with the following verse :—

" एतत्तु कुण्डलीनृत्तं पापकोटिविनाशनम् । प्रेक्षकाणां प्रयोक्तॄणामानन्दसुखकारणम् ॥

इति कुण्डलिनर्तनं नृ॥ ये भुवि पश्यन्त्यखिलक्रियाभिरम्यम् ।

सुचिरं त इहोपलभ्य लक्ष्मी समयेऽन्त्ये विभजन्ति शम्भुपादम् ॥"

Bharatakalpalata :— It is a work of this century consisting of several new things *e. g.*, seventy-two forms of *Meḷakartas*, thirty-six kinds of *Rāgas* and a host of definitions of various items. The editor of the book borrowed from a work probably a century old. His *Meḷakartas* we have utilised in this edition, though difference of names exists in similar works.

Jagannāthamalla :— He is a modern writer on music. There is an ancient writer (1150 A. D.) of the same name and a confusion has arisen as to the authorship of the portions quoted.

Saṅgitanārāyaṇa and *Saṅgitasaraṇi*, works of doubtful authorship, are not noticed in the above list, a few great works, like *Kuṇḍalīmaṇidarpaṇa*, *Vīṇārahasya*, *Kohalamata*, *Vārtika* etc., though known to exist, could not be obtained. *Pañcamasāra-saṁhitā* *Saṅgītaśekhara*, *Saṅgitavidyā*, which are of course small works (in Bengal), and *Saṅgītakalpalatā*, *Saṅgītamahodadhi*, *Hastamuktāvaḷi* and its commentary, *Saṅgītasārasaṅgraha*, *Saṅgitāloka* (of Nepal), *Sarvasaṅgitasāra* (of Nādiad), *Tāḷacandrika*, *Nṛttaratnākara* (of Malabar) have eluded our grasp. Posterity may be more fortunate to acquire them and improve our maiden attempt.

I will be failing from my duty if I do not thank, before the conclusion of this introduction, the following distinguished personalities from whom I received manuscripts for the present voluminous edition of *Bharata-kośa*. All of them are Maharajas such as H. R. H. The Maharaja of Nepal, H. H. The Maharaja of Bikanir, H. H. The Maharaja of Baroda and H. H. The Maharaja of Travancore.

I must also acknowledge the help that I received from the following libraries: the library of Lahore, the library of Jodhpur, the library of Bikanir and the Asiatic Society of Bengal and the B.O.R. Society of Poona. I should like to mention the libraries that helped me greatly in this connection such as the Government Oriental Manuscripts Library, Madras; Government Oriental Manuscripts Library, Trivandrum; Palace Library, Tanjore and the Government Oriental Library, Mysore.

It is not beside the mark to mention some owners of manuscripts in Malabar and a host of gentlemen who happened to own manuscripts in Sanskrit and Prākṛt languages, Tamil, Telugu, Kannada and Malayālam.

In getting the work through the press my thanks are also due to Mr. V. Narasimhatātāchari, Siromani, who worked as a Research Student very brilliantly during the period. Finally I must also thank Mr. K. Dakshināmurthy M.A., B.O.L. for his able assistance in the preparation of this introduction.

TIRUPATI
6—10—1951

M. RAMAKRISHNA KAVI.

श्रीरस्तु

श्रीसरस्वत्यै नमः

भरतकोशः

प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रसादान्तरितं जगत् ।
कृतं नाट्यायितं येन तं नमामि महानटम् ॥

यस्या लास्याङ्गसङ्गत्या ताण्डवौद्धत्यमैश्वरम् ।
सुकुमारपथे क्षिप्तं देवीं तां श्रेयसे स्तुमः ॥

त्रिस्थानशोभिमधुरस्वरगात्रलीन-
तन्त्रीविलाससुभगामृतदिव्यसिन्धौ ।
यस्याः परं परमहंसगणा विविक्तं
क्रीडन्ति सा वितरतान्मम सूक्तिभिक्षाम् ॥

भरतकोहलनारददत्तिला गुहविशाखिलकाश्यपशैलजाः ।
पवनसूनुमतङ्गफणीश्वरा महितगीतविदोऽपि जयन्ति ते ॥

आसीद्वेङ्कटकृष्णाख्यः प्रवरः सोमपीथिनाम् ।
तत्पुत्रो रामशास्त्रीति विश्रुतः शंसितव्रतः ॥

अष्टादशसु भाषासु विद्यास्वपि कृतश्रमः ।
व्याख्याता नाट्यशास्त्रस्य रसिको जनरञ्जनः ॥

तत्पुत्रो रामकृष्णाख्यः पूर्वाचार्यविनिर्मितान् ।
नष्टप्रायान्महाग्रन्थान्समन्वेष्टुं समुद्यतः ॥

भट्टाभिनवगुप्तार्यप्रोक्ताभिनवभारतीम् ।
व्याख्यां भरतसूत्राणां महार्थगुणगौरवाम् ॥

संपाद्य तां परिज्ञातुं निःशेषं नाट्यवाङ्मयम् ।
द्रष्टव्यमिति निश्चित्य सोऽध्यगीष्ट चिराय तत् ॥

भरतः कोहलो नन्दी नारदः शैलकन्यका ।
तुम्बुरुः काश्यपश्चैव दत्तिलो वायुनन्दनः ॥

मतङ्गः पाण्डुपुत्रश्च नान्यः सोमेश्वरस्तथा ।
जगदेकः सोमराजो हरिपालश्च सिङ्गणः ॥

शार्ङ्गदेवो ज्यायनश्च हम्मीरो भीमनन्दनः ।
अशोको विप्रदासश्च मदनो देवणस्तथा ॥

देवेन्द्रः पार्श्वदेवश्च सुधाकलशनामभाक् ।
वेमपृथ्वीश्वरः सुल्तासाहेः पण्डितमण्डली ॥

मण्डनः कुम्भकर्णश्च माधवश्चाप्युमापतिः ।
गोपेन्द्रतिप्पभूपालो जगद्धरशुभङ्करौ ॥

लक्ष्मीनारायणः सोमनार्योऽच्युतमहीपतिः ।
रामामात्यो विट्ठलश्च कृष्णदासः कलाङ्कुरः ॥

श्रीकण्ठः सोमनाथश्च उत्तुङ्गः पुरुषोत्तमः ।
नारायणोऽहोबलश्च रघुनाथक्ष्मापतिः ॥

दामोदरोऽनूपसिंहो वेदाख्यो वेङ्कटाध्वरी ।
गोविन्दो बालरामश्च तुलजः परमेश्वरः ॥

नागमल्लो रङ्गनाथः कुलशेखरभूमिभृत् ।
एते महानुभावाश्च सङ्गीताम्भोधिपारगाः ॥

गोपीनाथोऽथवा सिंगक्ष्मापतिश्चैव केशवः ।
कल्लिनाथो विट्ठलश्च शार्ङ्गदेवार्थवेदिनौ ॥

खण्डाखण्डात्मकान् लब्धांस्तेषां ग्रन्थान्विलोक्य च ।
अज्ञातकर्तृकानन्यान्वादिमत्तगजाङ्कुशम् ॥

वीणारहस्यनामानं कुण्डलीमणिदर्पणम् ।
नृत्तरत्नाकरं नाट्यदर्पणं नाट्यलोचनम् ॥

आन्ध्रद्रविडकर्णाटकेरलानां च वाङ्मयम् ।
दृष्ट्वा गान्धर्ववेदार्थे काव्यालङ्कारलक्ष्मणि ॥

अनुतन्त्रे च भोजादिनिर्मितानतिविस्तृतान् ।
अन्तर्विगाहितुं सम्यग्दुःशकानेकजन्मनि ॥

संगृह्य सम्यगेतेभ्यः सुशब्दान्पारिभाषिकान् ।
निरुक्तांस्तत्र तत्रैव स्वातन्त्र्यमपहाय च ॥

नाम्ना **भरतकोशो**ऽयं विद्याव्यसनिनां मुदे ।
रामकृष्णेन कविना सार्धवर्षद्वयावधौ ॥

एकोनसप्ततितमे वयस्यारच्य लीलया ।
श्रीवेङ्कटेशदिव्यश्रीपादयोरर्पितो मुदा ॥

अपभ्रंशाः प्रमादाश्च संभवेयुः क्वचित्क्वचित् ।
अपास्य दोषान् गृह्णन्तु सरसीवान्तरं जलम् ॥

यथागुणममुं धीरा ज्ञातविद्यापरिश्रमाः ।
प्रीणातु भगवांश्चास्मिन्वाग्रूपकुसुमार्चने ॥

निष्कृष्य कविना प्रोक्तो न्यायवेदान्तवेदिना ।
नृसिंहताताचार्येण श्रीमताऽलेखि सुष्ठ्वयम् ॥

भ र त को शः

अंशः—गीयमानम्

बहुशो गीयते येन स्वरेणांशः स कथ्यते ।

तुलजः

अंशः—जातिलक्षणम्

अयमपि दशलक्षणः ।

यस्मिन्भवति रागश्च यस्माच्चैव प्रवर्तते ।
मन्द्रश्च तारमन्द्रश्च योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥
ग्रहापन्यासविन्यासन्यासससन्यासगोचरः ।
अनुवृत्तश्च यस्येह सोंऽशः स्याद्दशलक्षणः ॥

भरतः

यस्मिन्विद्यमाने रागो रक्तिः जातिस्वरूपं च भाति शिरसीव पुरुषस्वरूपं, एवं यमाश्रित्य स्थितः प्रकर्षेण वर्तते । यस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतदुक्तं भवति । यस्य संवादी वानुवादी वा प्राधान्यं प्रतिपाद्यते मन्द्रीवद्ग्रामविषये । तत एव विनाप्यंशत्वमंशसंवाद्यनुवादिनोरेव प्राधान्यम् । ननु जातिविवादिनः तदर्थमेव तारविधिमपेक्ष्य वक्ष्यमाणपञ्चस्वरत्वादिना तारमन्द्रस्थितिः । यश्च समस्तान्यस्वरापेक्षया बाहुल्येन भाति स यश्च स्वयमेव स्वसंवाद्यनुवादिरूपं वा ग्रहादिपञ्चकरूपं करोति न तु कदाचिद्विवादिनं यश्चान्यानपि स्वरान्स्वपराङ्गावच्छादनेनानुरञ्जयन्निव वर्तते सोंऽशः । प्रधानभागवत्वाद्दशलक्षण इति । सर्व एते धर्मा मिलिताः सन्तोंऽशत्वे प्रयोजकाः । अत एव वादिलक्षणं चांशलक्षणात्पृथगेवोक्तम् ।

अभिनवगुप्तः

यस्मिन् क्रियमाणे रागाभिव्यक्तिर्भवति सोंऽशः । अंशो वादिस्वर एव । स त्रिषष्टिभेदभिन्नोऽष्टादशजातिषु ।

मतङ्गः

अंशः—रागे प्रयुज्यमानः

या रक्ती रञ्जके गेये यस्य सर्वे तु गामिनः ।
यस्स्वयं महतां यातो न्यासादीनां प्रयोगतः ।
यस्य सर्वत्र बाहुल्यं स्वराद्यंशो नृपोपमः ॥

कृष्णदासः

अंशगतिः—देशीलास्याङ्गम्

शास्त्रव्यायामभेदेषु नर्तनेष्वितरेष्वपि ।
रम्यानंशान् क्षणं नृत्ते नर्तकी दर्शयेत्तदा ।
उचितावसरे कांश्चित्तदंशगतिरुच्यते ॥

ज्यायनः

अंसपर्यायनिर्गतम्—चालकः

संप्राप्तौ स्वस्तिकत्वं प्राक् करावंसाद्विनिःसृतौ ।
कटीपर्यन्तमासाद्य भूयोऽपि स्वस्तिकीकृतौ ।
यत्र तं चालनं प्राहुरंसपर्यायनिर्गतम् ॥

वेमः

"बध्वा तु स्वस्तिकं पूर्वं कलासमये यदा" इत्यशोको विनियोगमस्य कलासावसरे वक्ति ।

अंसवर्तनिकम्—अंसविवर्तितम्

अशोकः

अंसविवर्तितम्—चालकः

विलसत्कूर्परस्तब्धमणिबन्धप्रकोष्ठकौ ।
हस्तौ पूर्वं समुद्यम्य नर्तनक्रिययान्वितम् ॥
ततस्तौ मस्तकादूर्ध्वं किञ्चित्साचीविलोलितौ ।
परागधोमुखीकृत्य चालयित्वा ततः परम् ॥
लुठितौ चेत्पुरो भूमौ तत्स्यादंसविवर्तितम् ।

वेमः

अकृत्रिमम्—दर्शनम्

स्वभावालोकनं यत्र तदकृत्रिममुच्यते ।

शारदातनयः

अक्लेशकेशवकुञ्जरतिलकः—सूडप्रबन्धः

गीतो भैरवरागेण ताले वर्णयतौ तथा ।
आभोगान्तः स्थितैः पाठैः स्वरैः पद्याञ्चितस्ततः ।
अक्लेशकेशवादिमकुञ्जरात्तिलकाभिधः ॥

कुम्भः

अक्षमा—नाट्यालङ्कारः

परस्य दर्पासहिष्णुता । यथा वेण्यां तृतीये अश्वत्थाम्ना पादताडनम् ।

सागरः

अक्षरसङ्घातम्—लक्षणम्

यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रार्थोपवर्णनम् ।
तदप्यक्षरसङ्घातं विद्याल्लक्षणसंज्ञितम् ॥

भरतः

अत्राक्षरशब्देन यदृच्छया शब्दप्राधान्यम् । तेनाल्पैरेवाक्षरैः श्लिष्टैः विचित्रं रसोचितविभावादिभावं प्राप्यमाणोऽर्थ उपवर्ण्यते यत्तस्मिन्कविव्यापार अक्षरसङ्घातः । तथा हि— मानिनी इतीर्ष्याविप्रलम्भे । तरुणीत्यभिलाषिके । वरतनुरिति संभोगे ।

अभिनवः

अक्षरसङ्घातो विविधश्लेषोक्त्या वा अक्षरविपर्यासेन वा उक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्यम् । "यत्राल्पैरक्षरैः श्लिष्टैः विचित्रमुपवर्ण्यते" इति भरतपाठान्तरं दृश्यते । यथा—शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के शकुन्तलावण्णं प्रेक्षस्व इत्यत्र श्लेषाक्षरसङ्घातः ।

गौरी कान्ता तवाप्यस्ति तवाप्यस्ति वृषे रतिः । इत्यत्र

सागरः

अल्पाक्षरैरनल्पार्थविवृतिस्त्वक्षरावलिः ।

सर्वेश्वरः

अक्षरसमम्—पुष्करवाद्ये अक्षरादिसमताविधानम्

यद्वृत्तं तु भवद्गानं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
तद्वृत्तं तु भवेद्वाद्यं तदक्षरसमं भवेत् ॥

भरतः

अक्षरावलिः—लक्षणम्

अक्षरसङ्घात एवाक्षरावलिः । तत्र द्रष्टव्या ।

अग्निकोपः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि प म ग स.

मुणः

अग्निचित्—तानः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः ।
ग स नि ध प म.

कुम्भः

अग्निष्टोमः—तानः

नि ध प म ग रि (षड्जलोपः षाडवः)

कुम्भः

अग्निष्टोमिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः
म प ध नि स ग.

नान्यः

अग्रगः—पादः

चरणाग्रे द्रुतं गच्छन् सोऽग्रगः पिच्छिलक्षितौ ।

अशोकः

अग्रतलसञ्चरः—पादः

उत्क्षिप्तपार्ष्णिः प्रसृताङ्गुष्ठको न्यञ्चिताङ्गुलः ।
यः पादोऽसावग्रतलसञ्चरः प्रेरणे भवेत् ॥
पीडने कुट्टने स्थाने भ्रमणे रेचके मदे ।
भूस्थापसारणे भूमिताडनेऽपि मतः सताम् ॥

अशोकः

अग्राम्यः—नादः (प्रबन्धे)

यः संचारिषु वर्गेषु स्थितः कर्णरसायनम् ।
स नादोऽग्राम्य इत्युक्तो वन्धैरग्राम्यकर्मभिः ।
नादाक्षरगताधृतिरग्राम्य इति केचन ॥

कुम्भः

अङ्कः—रूपकाङ्गम्

अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥
यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥
ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंभोगः ।
नानावस्थोपेतः कार्यस्त्वङ्कोऽविकृष्टस्तु ॥
नायकदेवीगुरुजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
नैकरसान्तरविहितो ह्यङ्क इति स वेदितव्यस्तु ॥
क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽथ विद्रवोद्वाहौ ।
अद्भुतसंभवदर्शनमङ्के प्रत्यक्षजानि स्युः ॥
एकदिवसप्रवृत्तं कार्यस्त्वङ्कोऽर्थबीजमधिकृत्य ।
एकाङ्केन कदाचिद्बहूनि कार्याणि योजयेद्धीमान् ॥
रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्क्रामः ।
बीजार्थयुक्तियुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम् ॥
ज्ञात्वा दिवसावस्थां क्षणयाममुहूर्तलक्षणोपेताम् ।
विभजेत्सर्वमशेषं पृथक्पृथक्कार्यमङ्केषु ॥
अङ्कच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि ।
तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥
यः कश्चित्कार्यवशाद्गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्वानम् ।
तत्राप्यङ्कच्छेदः कर्तव्यः पूर्ववत्तद्ज्ञैः ॥
युद्धं राज्यभ्रंशो मरणं नगरोपरोधनं चैव ।
प्रत्यक्षानि तु नाङ्के प्रवेशकैः संविधेयानि ॥
न वधः कर्तव्यः स्याद्योऽभ्युदयी नायकः ख्यातः ।
अपसरणमेव कार्यं ग्रहणं वा सन्धिरेव वा योज्यः ॥

भरतः

अङ्क इत्ययं लक्षणे रूढः शब्दः । अन्यतो व्यवच्छेदकं लक्षणम् । अभिनेये रसभावैरुपलक्षितानप्यर्थान् रोहयति । हृदयसंवादसाधारणताकरणेन प्रत्यक्षीभावनया रसाकारोदयप्ररोहो भवति । प्रारम्भाद्यवस्थालक्षणो यत्र समाप्यते सोऽङ्कः । मुखादिषु यथाक्रमं बीजस्य दशाविशेषाः संहारशब्दवाच्याः अनेकरसाङ्कितत्वादङ्क इति नाम । न केवलं चरितसंभोगावेव प्रत्यक्षौ । किन्तु अन्यदपि क्रोधादि रञ्जनातिशयोऽस्ति । युद्धे शस्त्रसंपातस्य बाहुल्यम् । राज्यभ्रंशेऽपि पतनमरणादेः । नगरोपरोधे बलस्य यन्त्रसुरङ्गादिदानस्य कारणाद्युद्धादि वर्ज्यम् । मरणविषये यत्र प्रत्यापत्तिशून्यं मरणं तत्प्रक्रियाविलोपकत्वान्न प्रयोज्यम् । यत्तु क्वचित्प्रत्यापत्तिः जीमूतवाहनस्येव क्षणमात्रानिष्ठितचेष्टात्मकं प्रयोज्यमेव ।

अभिनव

युद्धादिकं नाङ्के प्रत्यक्षं कर्तव्यम्। प्रवेशकैरेव वक्तव्यम्। यथा—कुम्भाङ्के तिलोत्तमाभानुमतीभ्यां कुम्भकर्णस्य युद्धमावेदितम्। लङ्कोपरोधनं च प्रावृडङ्के। कङ्कालकेन वालिमरणं च। नलविजये चतुरिकामालवीभ्यां नलस्य राज्यभ्रंशः प्रवेशकैः सूचितः। नाटके शत्रोरपि वधोऽभ्युदयिनो न कर्तव्यः। पलायनं सन्धिः ग्रहणं वा कार्यम्। रावणदुर्योधनकंसादीनां वध एव न साक्षात्कर्तव्यः। प्रकरणे तु कवेः स्वातन्त्र्यात्सन्ध्यादिः सकृद्विषयः। बहुकालप्रणेयं कार्यं नाङ्के विधेयम्। कस्यापि नाहेतुकोऽङ्के प्रवेशो जायते।

सागरनन्दी

अङ्कः—रूपकम्

प्रख्यातवस्तुविषयोऽप्रख्यातविषयः कदाचिदेव।
दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शेषैरन्यैर्भवेत्पुंभिः॥

करुणरसप्रायः, प्रवृद्धयुद्धोद्धतप्रहारश्च, स्त्रीपरिदेवनाबहुलः, नानाव्याकुलचेष्टः आरभटीकैशिकीविहीनः, अङ्कः।

सागरनन्दी

अयमुत्सृष्टिकाङ्क इति भरतादिभिः कथ्यते। निर्वेदितभाषितश्च सात्वत्यारभटीकैशिकीहीन इति। "यद्दिव्यनायककृतं काव्यं सङ्ग्रामबन्धवधयुक्तम्। तद्भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु" इति च भरत आह।

उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातमितिवृत्तं क्वचिद्भवेत्।
कदाचिदेतदुत्पाद्यमप्रख्यातं कवेर्धिया॥
कैशिकीवृत्तिहीनः स्यात्सात्वत्यारभटीयुतः।
क्वचिद्भयानकप्रायः कर्तव्योऽभ्युदयोऽन्तिमः॥
अस्याङ्कमेकं भरतो द्वावङ्काविति कोहलः।
व्यासाञ्जनेयगुरवः प्राहुरङ्कत्रयं यथा॥
विष्कम्भकोऽत्र सङ्कीर्णस्तत्र तत्र प्रवेशकः।
मुखनिर्वहणे सन्धी इति कोहलभाषितम्॥
ईहामृगवदित्यन्ये केऽप्याहुर्डिमसन्धिभिः।
न वधादयः क्वचित्युर्निबन्धनीयाः प्रयोज्याश्च।
भवेयुः क्वापि यद्येते प्रत्युज्जीवत्यनन्तरम्॥
जीमूतवाहनस्यापि नागानन्दे वधो यथा।
दिव्येन मर्त्यस्य वधः कार्यस्यावश्यभावतः॥
निबन्धः सूच्य एवाङ्के विच्छिन्नैष प्रवेशकैः।
इत्याहुर्भारते वर्ष इति शङ्कुकभाषितम्॥

शारदातनयः

अङ्कचारिणी—प्रबन्धः

इष्टेनार्थेन तालेन रागेणाभीप्सितेन च।
रच्यते विरुदैरेव पाटेनाभिमतेन च।
वर्ण्यनामसमोपेता सा भवेदङ्कचारिणी॥

सोमेश्वरः

अङ्कध्वनिः—प्रबन्धः

स्वरैः पदैस्तेन्नतालैर्यस्य तालत्रयं भवेत्।
रागमङ्कः प्रतिभागमङ्कध्वनिरसौ मतः॥

जगदेक[illegible]

अङ्कमुखम्—अर्थोपक्षेपकः

विश्लिष्टमुखमङ्कस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा।
यदुपक्षिप्यते पूर्वं तदङ्कमुखमिष्यते॥

कोहलः

यत्रत्वनुसन्धानमात्रं प्राणत्वेन तदुपयोगितया वृत्तान्तमुच्यते तदुपश्लिष्टमङ्कमुखम्।

अभिनवः

सूत्रणं सकलाङ्कानां ज्ञेयमङ्कमुखं बुधैः।

इति येनैकत्र सकलानामङ्कानां सूत्रणं क्रियते तदङ्कमुखम्। यथा—कामन्दक्यवलोकितयोः प्रथमाङ्कतः सौदामनीवार्ताप्रस्तावतः कपालकुण्डलाघोरघण्टादिकथाभिः सकलमेव कथितमङ्कजातम्।

सागरः

अङ्कावतारः—अर्थोपक्षेपकः

अङ्कस्याङ्कान्तरे योगस्त्ववतारः प्रकीर्तितः।

कोहलः

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः।
पूर्वाङ्कस्यावसानोक्तकथाविच्छेदपूर्वकम्॥
प्रवेशो भाविनोऽङ्कस्य सोऽङ्कावतर इष्यते।
समाप्यमान एकस्मिन्नितराङ्कस्य सूचनम्॥
समासतो हि नाट्यज्ञैरङ्कावतर इष्यते।

यथा—मालविकायां च प्रथमाङ्कावसाने विदूषकप्रवेशादि निष्क्रामान्तं यदुच्यते।

पात्रकृत्यं द्वितीयेऽङ्के तत्सङ्गीतकमादितः।
आरभ्य गणदासादेरविच्छेदेन कल्पितः॥
अङ्कावतारो विष्कम्भाद्यनन्तरित एव सः।
समाप्यमाने पूर्वाङ्के यथा गौरीगृहाभिधे॥
भाव्यङ्कनायकावस्थासूचनं तद्विलोक्यते।

शार[illegible]

गौरीगृहे—नागानन्दप्रथमाङ्के।

अङ्कास्यम्—अर्थोपक्षेपकः

अङ्कमुखमिति नामान्तरम्। तत्र द्रष्टव्यम्।

अङ्कुरः—करव्यापारः

भूतवाक्यार्थविषयमुपजीव्य प्रवर्तितः।
चित्तवृत्त्यर्पकोऽङ्गानां व्यापारोऽङ्कुर ईरितः॥

अङ्गम्—वाद्यप्रबन्धः

अङ्गमङ्गीकृतं सान्द्रैरपाटैर्व्यापकाक्षरैः।

शार्ङ्गः

व्यापकैरक्षरैः सान्द्रैरपाटैश्च विनिर्मितम्।
यत्या च शुद्धया युक्तमङ्गमङ्गीकृतं बुधैः॥

वेमः

अङ्गम्—तालप्राणः

तालसम्बन्धाक्षरं द्रुतलघुगुरुप्लुतभेदेनाङ्गमित्युच्यते। आञ्जनेयस्तु विरामद्रुतलघुगुरुप्लुतानीति पञ्चधाह।

तालकलाविलासे आञ्जनेयोक्तविरामस्थानेऽनुद्रुतं पठित्वा तथैवाह पञ्च भेदान्। तद्ग्रन्थकर्ता नाट्येऽप्यनुद्रुतद्रुतयोश्च प्रयोज्यत्वात्तयोरुद्देश इति वक्ति।

हंसपादं काकपादं षष्ठाङ्गं केचिदूचिरे।
चतुर्भिर्लघुभिर्युक्तं निःशब्दं चित्रतालके॥

तालकलाविलासे लघुः पञ्चधा उक्तः चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डसङ्कीर्णभेदेन क्रमाच्चतुस्त्रिसप्तपञ्चनवलध्वक्षरोच्चारणकालनियतः। नृत्तचूडामणिकारस्तु पञ्चवर्णात्मक एव लघुः सर्वासु जातिषु—इति वक्ति। अन्येषां कल्पनामात्रं न तु लक्ष्यानुसारत इति च।

अच्युतरायः

अङ्गदम्

केयूरस्योर्ध्वतः कूर्परोपरि भूषणम्।

अङ्गपाटः—वाद्यप्रबन्धः

सान्द्रैश्च सरसैः पाटैर्यतिर्यत्र च वाद्यते।
सोऽङ्गपाटप्रबन्धस्तु वाद्यज्ञैः परिकीर्तितः॥

वेमः

अङ्गपाटकः—वाद्यप्रबन्धः

पाटैरेव यतिः सान्द्रैः प्राञ्जलैरङ्गपाटकः।

शार्ङ्गः

अङ्गप्रत्यङ्गानि

अमीषां वाद्यभाण्डानां परस्परसमुच्चयात्।
ध्वन्यनुग्रहणे चाङ्गप्रत्यङ्गाभिधया विदुः॥
मृदङ्गो दर्दरश्चैव पणवश्च त्रिपुष्करम्।
अङ्गं प्रत्यङ्गमन्ये तु झल्लरीपटहादयः॥
एवमन्येषु वाद्येषु अन्योन्यानुग्रहादिह।
अङ्गप्रत्यङ्गमुख्यत्वमूहनीयं विचक्षणैः॥

नान्यः

अङ्गभ्रमरी—नाट्यभ्रमरी

वितस्त्यन्तरितौ पादौ कृत्वाङ्गभ्रमणं तदा।
तिष्ठेद्यदि भवेदङ्गभ्रमरी भरतोदिता॥

नाट्यदर्पणे

अङ्गभ्रमरी—भ्रमरी

समपादस्थितो यत्र भृशं मध्यविवर्तनात्।
सत्वरं भ्रमयेद्गात्रं दण्डपक्षकरावपि।
प्रयोगवशगौ कुर्यादङ्गभ्रमरिका तु सा॥

वेमः

अङ्गरचना

वर्णैर्यदङ्गवर्तनं कार्यं साङ्गरचना। तस्य वर्णाः सितः नीलः पीतः रक्तः। एते प्रधानवर्णाः। संयोगजवर्णा उपवर्णा इत्युच्यन्ते।

अङ्गरूपकम्—वाद्यप्रबन्धः

यत्रोच्यते द्विरुद्ग्राहः ध्रुवाभोगध्रुवास्ततः।
क्रमेणैव प्रयोज्यन्ते तद्भवेदङ्गरूपकम्॥

वेमः

द्विरुद्ग्राहो ध्रुवाभोगध्रुवाल्यक्रमशस्ततः।
यत्राङ्गरूपकं प्राह तत्तेजोन्वयदीपकम्॥

शार्ङ्गः

अङ्गलता—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध स.
(अव) स नि ध म रि स.

अङ्गसमम्-पुष्करवाद्ये अङ्गप्रत्यङ्गसंज्ञानां वाद्यानां समत्वापादनम्

ध्रुवाणां ग्रहमोक्षेषु कलान्तरकलासु च।
यदङ्गं क्रियते वाद्यं तदङ्गसममुच्यते॥

भरतः

यत्तु चच्चत्पुटादीनां ध्रुवाङ्गेन स्थितादिना।
साम्यं भवेत्प्रयोगज्ञैस्तदङ्गसममुच्यते॥

नान्यः

अङ्गहारः—देशीलास्याङ्गम्

पर्यायात्पार्श्वयोर्यत्र तालच्छन्दोऽनुसारिणी।
नतिर्गात्रस्य कन्दर्पधनुर्वल्ली मनोहरा।
नर्तक्या क्रियते नृत्ते सोऽङ्गहार उदाहृतः॥

वेमः

अङ्गहारविधिः

विनियोगोऽङ्गहाराणां पूर्वरङ्गाङ्गगो बुधैः।
ज्ञातव्यो मुरजाद्यैश्च वाद्यैस्ताललयानुगैः॥
वर्धमानासारितेषु पाणिकागीतिकादिषु।
उत्थापनादिषु प्रायः श्रेयः परमकाङ्क्षिभिः॥

अङ्गहारान् गतानां तु करणानामपीरितः ।
विनियोगः फलं वापि पृथक्त्वेन प्रयोगतः ॥

कुम्भः

अङ्गानङ्गः—देशीलास्याङ्गम्

अङ्गं लास्याङ्गमादिष्टमनङ्गं ताण्डवं मतम् ।
यत्र नृत्येऽनयोर्योगस्तदङ्गानङ्गमीरितम् ॥

अशोकः

अङ्गानि

शिरोहस्तावुरःपार्श्वे कटिपादाविति क्रमात् ।
षडङ्गान्याहुरपरे मुखमप्यत्र मन्वते ॥

विप्रदासः

शिरो नेत्रे करौ पादौ चत्वार्यङ्गानि नर्तने ।
उपाङ्गान्यधरः पार्श्वे भ्रुवौ वक्षस्तथा कटिः ॥
प्रत्यङ्गान्युदरं पृष्ठं नासेति त्रितयं मतम् ।
इति द्वादश लक्ष्यन्ते प्राधान्यान्नृत्तकर्मणि ॥
अष्टादशविधान्यङ्गान्युक्तानि भरतादिभिः ।
अत्रैवान्तर्भवन्तीति न तानि कथितानि षट् ॥

हरिपालः

अङ्गिराः—तानः

षड्जग्रामे सपहीनौडुवः
रि नि ध म ग.

कुम्भः

अङ्गुलादिमानम्

लिक्षाष्टकमिता यूका यवो यूकाष्टको मतः ।
तिर्यग्यवोदरैः षड्भिः निस्तुषैः स्यादिहाङ्गुलम् ।
अनेनाङ्गुलमानेन वंशनिर्माणमिष्यते ॥

वेमः

अङ्गुलिपृष्ठगः—पादः

तिष्ठन् सर्वाङ्गुलीपृष्ठैरङ्गुलीपृष्ठगो भवेत् ।
स्फुरितायां तदास्थाने बुधैर्नृत्ये विधीयते ॥

ज्यायनः

अङ्गुलिमुद्रा—अङ्गुलिभूषणम्

पक्षिपद्माद्याकारेणोपेता ।

अङ्गुष्ठसंलग्नाः—पादाङ्गुल्यः

अङ्गुष्ठेन सहाङ्गुल्यः संहताश्च परस्परम् ।
संलग्नाः कथितास्तासामाकर्षे स्यान्नियोजितः ॥

सोमेश्वरः

अग्रे स्तम्बेरमस्येव रज्जुगर्भप्रवेशने ।
आमुक्तौ नूपुरादीनां दूरस्याकर्षणेऽपि च ॥

ज्यायनः

अङ्गोपाङ्गानि

करयोः करभौ पार्ष्णिगुल्फौ चरणयोर्द्वयोः ।
तलेऽङ्गुल्यश्च विज्ञेयान्युपाङ्गान्यत्र पञ्चधा ॥
वक्षो जत्रु स्तनौ पार्श्वकट्योरप्येवमूहयेत् ।
अङ्गेषु हस्तचरणावुपाङ्गेष्वपि दृष्टयः ।
प्रधानमेतेषु यतः सर्वं नृत्तं प्रतिष्ठितम् ॥

विप्रदासः

अङ्घ्रिताडिता—देशीचारी

वैशाखसंज्ञिते स्थाने स्थाने वा समसूचिनि ।
स्थित्वा तु चरणद्वन्द्वं समुत्प्लुत्य परस्परम् ।
तलाभ्यां ताडयेत्तत्र सैषा स्यादङ्घ्रिताडिता ॥

वेमः

अचितः—धावनलागनृत्तम्

जोडे यदि भवेत्तिर्यक् सम्मुखं निपतेद्भुवि ।
विरलेनाङ्घ्रियुग्मेन कथितः सोऽचितो बुधैः ॥

वेदः

अजः—स्वरजातिः

एकपञ्चाशता प्रोक्ता स्वरेणाज उदीर्यते ।

औमापतम्

अजक्रान्तः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः
म प नि स ग.

नान्यः

अजसत्वा—स्त्री

कृशा तनुगुजोरस्का निष्टब्धस्थिरलोचना ।
संक्षिप्तपाणिपादा च सूक्ष्मरोमसमाचिता ॥
भयशीला जलोद्विग्ना बह्वपत्या वनप्रिया ।
चञ्चला शीघ्रगमना ह्यजसत्वाङ्गना स्मृता ॥

भरतः

अच्युतरायः

तालकलाविधिकर्ता । कालः क्रैस्तवम् १५२९—१५४३.

अश्वतिका—अवनद्धे जातिः

करणैर्बहुभिश्चित्रैः सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
स्वाभाविकोत्तमगतावश्वतिका सा तु विज्ञेया ॥

भरतः

अञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादस्थितो यत्र कृतोत्थानोत्प्लुतिर्दिवि ।
विवृत्तः पूर्ववत्तिष्ठेत् तदञ्चितमुदीरितम् ॥

ज्यायनः

अञ्चितम्—करणम्

उक्तोऽथ स्वस्तिको हस्तो दक्षिणो यः स एव चेत्।
व्यावृत्या परिवृत्या च नासादेशेऽलपद्मवत् ॥
अञ्चिताङ्घ्य्रनुसारी स्यात्तदञ्चितमुदाहृतम् ।
एतस्य सम्मुखानात्मविषये भृशकौतुकात् ॥
वाक्यार्थे विनियोगोऽस्य मतो निर्वर्णनात्मके ।

ज्यायनः

कुम्भस्तु,
स्वस्वामिकौतुकायोज्यं सम्मुखप्रेक्षणे हितत् ।
इति विनेयोगं वक्ति ।
स्वकृते कौतुके योज्यं स्यात्सात्विकविचक्षणे ।

लक्ष्मणः

अञ्चितम्—दर्शनम्

पर्यायेण चलत्तारं मन्दं मन्दमथाञ्चितम् ।

शारदातनयः

अञ्चितं स्यान्मन्दमन्दं पर्यायचलतारकम् ।

वेमः

अञ्चितम्—वीथ्यङ्गम्

प्रपञ्चस्य नामान्तरम् । नानार्थानामुपक्षेपोऽञ्चितम् । श्लिष्टानि यत्र पदानि तद्वा अञ्चितम् । यथा —

विचित्ररूपसंपन्ना सामाकान्तवयोन्विता ।
श्यामा रैवतभूमीव धिनोति तिलकोज्वला ॥

अन्ये अञ्चितस्य स्थाने प्रपञ्चनाम वीथ्यङ्गं वर्णयन्ति । यदसंभृतवचनसंस्तवयुक्तो द्वयोः परस्परत एकस्यार्थस्य कृते आलापो हासजननश्च स प्रपञ्चः । यथा—कलावत्यां किञ्चिदेहीति विदूषकवचनम् ।

सागरः

अञ्चितम्—शिरः

शिरः स्यादञ्चितं किञ्चित्पार्श्वतो नतकन्धरम् ।
रुक्चिन्तामोहमूर्छासु तत्कार्यं हनुधारणे ॥

शार्ङ्गः

किञ्चित्पार्श्वे नतग्रीवं ज्ञेयं मस्तकमञ्चितम् ।
व्याधौ मोहेऽथ मूर्छायां चिन्तायां चैतदिष्यते ।
अञ्चितस्यैव संज्ञान्या स्यात्कन्धानतशब्दिता ॥

विप्रदासः

व्याधौ मोहे च मूर्छायां चिन्तायां मदनिद्रयोः ॥

कुम्भः

अञ्चितः—पादः

यो भूमिस्थितपार्ष्णिः सन्नुत्क्षिप्ताग्रतलस्ततः ।
प्रसृताङ्गुलिकः पादः सोऽञ्चितोऽभिहितस्तदा ।
पादाहतौ तथा नानाभ्रमणादिषु कीर्तितः ॥

अशोकः

अञ्चितः—बाहुः

उरसः प्राप्य शीर्षं यो वक्षः पुनरुपाश्रितः ।
स बाहुरञ्चितः खेदे नियोज्यो नृत्यपण्डितैः ॥

अशोकः

अञ्चिता—ग्रीवा

चञ्चला प्रसृता या सावञ्चिताधो निरीक्षणे ।
केशपाशाकर्षणे च विनियुक्ता नियोक्तृभिः ॥

अशोकः

अञ्चितिका—अवनद्धे जातिः

यस्य चित्राः प्रहारास्तु मृदङ्गस्तम्भसंभवाः ।
राज्ञां चैषां चोत्तमानां गतावाञ्चितिकेति सा ॥
अस्यामञ्चन्ति गच्छन्ति जातावुत्तमभूमिकाः ।
ततो ह्यञ्चतिकेत्येतां राजनारायणोऽब्रवीत् ॥

नान्यः

अञ्जलिः—हस्तः

वक्ष्यमाणपताकाख्यहस्तद्वितयबन्धनात् ।
हृदयासक्तितस्तज्ज्ञैरञ्जलिः समुदाहृतः ॥

उमा

पताकहस्ततलयोः संश्लेषादञ्जलिर्मतः ।
देवतागुरुविप्राणां नमस्कारेष्वयं क्रमात् ।
कार्यः शिरोमुखोरस्थो नृभिः स्त्रीभिर्यथेष्टतः ॥

शार्ङ्गः

पताकतलयोः श्लेषादञ्जलिः प्रणतौ क्रमात् ।
भूदेवगुरुदेवानां वक्षोवक्त्रशिरःस्थितः ।
क्रोधे च परिहासे च नास्त्ययं नियमः पुनः ॥

ज्यायनः

अङ्गुष्ठौ करशाखाश्च करभाङ्गुष्ठमूलके ।
संश्लिष्य यदि तिष्ठन्ति सर्पशीर्षकरद्वये ॥
तदासावञ्जलिर्नाम करः प्रोक्तो मनीषिभिः ।

सोमेश्वरः

मस्तके स्तनमध्ये वा स्थानमस्य विधीयते ।

हरिपालः

अट्टः—ध्रुवतालः

अट्टताले द्रुतौ द्विद्व्यक्षरकालावुभौ स्मृतौ ।
पञ्चपञ्चाक्षरमितौ लघू द्वौ तदनन्तरम् ।
चतुर्दशाक्षरीकालो ज्ञातस्तेनाट्टतालकः ॥

वेङ्कटमखी

अट्टताली—देशीतालः

लौ द्रौ भवेदट्टताली ।। ० ०

मदनः

अठः—ध्रुवालङ्कारः

अठतालेन संयुक्तमठतालं प्रचक्षते ।
अठताले द्रुतौ द्विद्व्यक्षरकालावुभौ स्मृतौ ॥
पञ्च पञ्चाक्षरमितौ लघू द्वौ तदनन्तरम् ।
चतुर्दशाक्षरीकालो ज्ञातस्तेनाठतालकः ॥
स रिई गअ स रि गअ मा मा ।
रि गअ मअ री ग मअ पा पा ॥

वेङ्कटमखी

अठतालः

अटतालः, अट्टतालः, अड्डतालः, अडतालः, अष्टतालः इति बहुभी रूपैर्दृश्यतेऽयं शब्दः ।

अठतालः—गीतालङ्कारः

शङ्खः कीलश्च विजयश्चारो निःशङ्क एव च ।
मकरन्दः परो ज्ञेयः अठतालश्च षड्विधः ॥

सं· सारः

अठाणा—मेलरागः

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
हरिकाम्भोजीमेलजन्यः

मेललक्षणे

(आ) स रि म प धा नि स.
(अव) स नि ध प म प गा रि स.

श्रीरागमेलजोऽयं रागः । अठाणायां धैवते तु श्रुतियुक्तत्वमिष्यते ।

परमेश्वरः

अडन्तरम्—स्थलस्थध्वाडनृत्तम्

अडादस्य पदद्वन्द्वं संयोज्य निपतेद्भुवि ।
अडन्तरमिति प्रोक्तं कोहलेन महात्मना ॥

वेदः

अडालहुरुमयी—स्खललागनृत्तम्

अडालाग्रा हुरुमयी वामपादेन भूतले ।
यदा तिष्ठेन्निगदिता गणने तण्डुना तदा ॥

वेदः

अड्डतालः—प्रबन्धः

अड्डतालाभिधस्ताल उद्ग्राहध्रुवयोरिह ।
आभोगे नामनेतुः स्यादड्डताल इतीरितः ॥

हरिपालः

अड्डदिण्डम्—देशीनृत्तम्

दाण्टपादस्य संलग्नं जानुमूर्ध्नि पदं परम् ।
तिर्यक् प्रसारणे लग्नाद्वलनद्वितयं भवेत् ।
अड्डदिण्डमिति प्रोक्तं नाम ध्वाडविशारदैः ॥

वेदः

अड्डस्खलितिका—पादपाटः

अर्धस्खलितिकाया क्षणमूह्यम् ।

अड्डाणरागध्यानम्

अठाणेति नामान्तरम् ।

कुटजस्रजा विराजन् कुन्तीकृतकेतके स्फुरन्मकरः ।
अड्डाणो घनवर्णो रमते रतिसङ्गरे नितराम् ॥

अयं मेचकर्णाटयोर्मित्रम् ।

सोमनाथः

अड्डितम्—मण्डलम्

उद्घट्टितो दक्षिणोऽङ्घ्रिर्बद्धां चारीमतः परम् ।
समोत्सरितमत्तल्लीं मत्तल्लीं तदनन्तरम् ॥
अतिक्रान्ताभिधां चारीम् कुर्याद्वामोड्डितां तथा ।
अध्यर्धिकां च पादोऽन्यः कुर्याच्चापगतिं ततः ॥
समोत्सरितमत्तल्लीं मत्तल्लीं तदनन्तरम् ।
अतिक्रान्ताभिधां चारीं ऊरूद्वृत्तां तथैव च ॥
विद्युद्भ्रान्तां तथा चैव भ्रमरीं कुरुते क्रमात् ।
वामस्तु शकटास्याख्यां दक्षिणश्चरणः पुनः ॥
द्विर्द्विश्चापगतिं कुर्याच्चारीं चाड्डितां तथा ।
अध्यर्धिकां च पादोऽन्यः कुर्याच्चापगतिं ततः ॥
समोत्सरितमत्तल्लीं मत्तल्लीं भ्रमरीमपि ।
वामोऽथ स्पन्दितां कुर्यादथ पादस्तु दक्षिणः ॥
तलेनास्फोटयेद्भूमिं यदि तज्ज्ञैस्तदड्डितम् ।

वेमः

अड्डितमार्गः

अड्डिता ध्रुवा (ध्रुवाध्यायोक्ता) शृङ्गारविषयका तत्रोचितेति कृत्वा अड्डितमार्गः ।

अभिनवगुप्तः

ध्रुवाध्याये ध्रुवा पूर्वं योक्ता स्यादङ्किताभिधा।
शृङ्गारहास्यरसयोरित्थं मार्गो विधीयते ॥

नान्यः

अङ्कितमार्गः—मृदङ्गे मार्गः

तलांकिकमृदङ्गप्रहारयुक्तोऽङ्कितमार्गः। यथा–मटकटथिधधट-घेघोघहमंथिथं घनघिघि इत्याङ्कता मार्गः।

भरतः

अङ्किता—चारी

स्वभावावस्थितस्याङ्घ्रेरेकस्याग्रे च पृष्ठतः।
सञ्चरते क्रमादन्यः पादोऽग्रतलसञ्चरः।
यत्र सैषाङ्किता चारी कीर्तिता नृत्तकोविदैः ॥

वेमः

अङ्किता—ध्रुवा

शृङ्गाररससंभूता तद्भूतगुणशालिनी।
सापेक्षभावा हृद्या या सा भवेदङ्किता ध्रुवा ॥
अङ्किता तु ध्रुवा कार्या दिव्यपार्थिवयोपिताम्।

वेमः

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च पञ्चमं च तथा गुरु।
यस्यां ह्रस्वानि शेषाणि सा ज्ञेया त्वाङ्किता बुधैः ॥

भरतः

अतिक्रान्तम्—करणम्

यत्र चारीमतिक्रान्तां प्रयोगानुगतौ करौ।
कुर्वीत तदतिक्रान्तमुद्धतस्य परिक्रमे।
हस्तौ गरुडपक्षाख्यौ भट्टतण्डुरिहाब्रवीत् ॥

जंभायनः

अतिक्रान्तम्—नृत्तकरणम्

स्थानं विषमसूच्याख्यं शिरः स्यादवधूतकम्।
हस्तौ तलमुखौ रौद्रद्दष्टिश्चार्थेपि सैव हि ॥

अत्र रौद्री चारी रौद्रीगतिः। यथा—

अत्युत्कटा च साटोपा रौद्री भ्रुकुटिभीषणा।
अतिक्रान्तोऽर्धजानुभ्यां कृता भीतिकरी मता ॥

नन्दी

अतिक्रान्तम्—मण्डलम्

जनितां शकटास्यां च कुरुतेऽङ्घ्रिस्तु दक्षिणः।
वामोऽलातां दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्तामथेतरः ॥
सूचीं कुर्याद्दक्षिणोऽङ्घ्रिः पार्श्वकान्तस्तथैव च।
वामः पादस्तथा सूचीं भ्रमरीं च तथापरः ॥
ऊरूद्वृत्तामथो वामस्त्वलातामथ दक्षिणः।
वामपादश्च कर्तव्यौ छिन्नाख्यकरणाश्रयौ ॥
ततश्च बाह्यभ्रमरीं पादेनाङ्गेन कल्पयेत्।
वामः कुर्यादतिक्रान्तां दण्डपादां तु दक्षिणः।
यत्रैतन्मण्डलं प्रोक्तमतिक्रान्ताभिधं बुधैः ॥

वेमः

अतिक्रान्ता—चारी

एकस्य गुल्फपर्यन्तमन्यमुद्धृत्य कुञ्चितम्।
किञ्चित्प्रसार्य चोरिक्षप्य चतुस्तालप्रमाणतः ॥
पात्स्वभावादथ च पातयेदग्रतो यदि।
अतिक्रान्ताभिधां चारीमामनन्ति मनीषिणः ॥

वेमः

अतिकीर्णः— आविद्धधातुः

लघुर्यत्रातिकीर्णोऽसौ।

शार्ङ्गः

लगौ यत्र चतुर्वारमन्ते चैव लघुस्तथा।
सोऽतिकीर्णो भवेद्धातुर्नवलघ्वात्मकोऽथवा ॥

कुम्भः

अतिचित्रतमः—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम्

अतिचौधी—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीया श्रुतिः। हनुमन्मते ऋषभो द्विश्रुतिः। हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।

अतिजगतीच्छन्दोवृत्तानि

शतमष्टौ सहस्राणि द्व्यधिका नवतिः पुनः। ८१९२

भरतः

अतिधृतिच्छन्दोवृत्तानि

अतिधृत्यां सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च।
तथा शतसहस्राणि पञ्चवृत्तशतद्वयम्।
अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञैः कथितानि तु ॥ ५२४२८८

भरतः

अतिनादिनी—श्रुतिः

मन्द्रधैवतद्वितीया श्रुतिः।

मण्डली

अतिपातः—आविद्धधातुः

अतिपातो लगाभ्यां द्विः।

शार्ङ्गः

द्विर्लघ्वाङ्गो यत्र धातुस्तमतिपात इतीरितम्।
चतुर्भिर्लघुभिः कैश्चिदतिपातः प्रकीर्त्यते ॥

कुम्भः

अतिबलम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

बुधैरतिबलं प्रोक्तं कपटे नातिवञ्चनम्।

सिंगः

अतिबलम्—वीथ्यङ्गम्

स्पर्धयान्योन्यसामर्थ्यव्यक्तिस्त्वतिबलं भवेत्।

यथा — मा भूच्चिन्तेत्यादिश्लोकः। अत्र नटसूत्रधारयोः परस्परस्पर्धया स्वप्रयोगसामर्थ्यप्रकाशनादतिबलम्।

सिंगः

अतिभाषा, आर्यभाषा—पाठ्यभाषा

अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूभुजाम्।
संस्कारपाठ्यसंयुक्ता सम्यङ्न्याय्यप्रतिष्ठिता ॥

भरतः

अतिशक्करी—छन्दो वृत्तानि

द्वात्रिंशत्तु सहस्राणि सप्त चैव शतानि च।
अष्टौ षष्टिश्च वृत्तानि ह्याश्रयन्त्यतिशक्करीम् ॥ ३२७६८

भरतः

अतिशयः—लक्षणम्

उत्तमार्थाद्विशिष्टो यः स चाप्यतिशयः स्मृतः।

भरतः

उक्तादप्यर्थाद्विशेषो यथा—यावन्त्येव पदानीति श्लोके ईर्ष्यात्मा यः प्रेमण्युत्तमेऽर्थस्ततोऽपि विशेष उक्तः। न चेयमतिशयोक्तिः। संभाव्यमानत्वात्। अन्यत्र पठ्यते।

बहून्गुणान्कीर्तयित्वा सामान्यजनसंभवान्।
विशेषः कीर्त्यते यत्र ज्ञेयः सोऽतिशयो बुधैः ॥

अभिनवः

बहून् गुणान्कीर्तयित्वा सामान्यजनसंभवान्।
विशेषः कीर्त्यते यस्तु ज्ञेयः सोतिशयो बुधैः ॥

भरतः

यथा—विलक्षकुरुपतौ धृतराष्ट्रं प्रति एतत्ते हृदयमित्यादि भीष्मवचनमतिशयः।

अतिसूक्ष्मा—श्रुतिः

तारपञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः।

पार्श्वः

अतिहसितम्—हास्यरसभेदः

हास्यशब्दे द्रष्टव्यम्।

अत्यग्निष्टोमः—तानः

षाडवः षड्जलोपः

ध प म ग रि नि.

कुम्भः

अत्यष्टिच्छन्दोवृत्तानि

एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानां च द्विसप्ततिः।
तथा शतसहस्रं च छन्दस्यत्यष्टिसंज्ञिते ॥ १३१०७२

भरतः

अथर्विणी—श्रुतिः

षड्जस्य द्वितीया श्रुतिः हनुमन्मते। हनुमन्मते अष्टादश एव श्रुतयः।

अद्भुतम्—करणम्

आस्थानकुट्टनयुतचरणोऽङ्गलिपृष्ठतः।
स पुनः शीघ्रमारब्धः करौ तदनुसारिणौ।
यत्र तुल्यं भवेन्नाम्ना करणं चाद्भुतं तु तत् ॥

हरिपालः

अद्भुतः—रसः

अथाद्भुतो नाम विस्मयस्थायिभावात्मकः। तस्य दिव्यजनदर्शनेप्सितमनोरथावाप्त्युपवनदेवकुलादिगमनसभाविमानमायेन्द्रजालसंभावनादयो विभावाः। नयनविस्तारानिमेषप्रेक्षणरोमाञ्चाश्रुस्वेदहर्षसाधुवाददानप्रबन्धहाहाकारबाहुवदनचेलाङ्गुलिभ्रमणादयोऽनुभावाः। स्तम्भाश्रुस्वेदगद्गदरोमाञ्चावेगसंभ्रमप्रहर्षचपलतोन्मादधृतिजडताप्रलयादयो भावाः।

भरतः

मायेन्द्रजालेति।

वंचनं मन्त्रशक्त्या यत्सा मायेत्यभिधीयते।
इन्द्रजालो वञ्चनं स्यात्कुहकौषधशक्तितः ॥

विप्रदासः

माया रूपपरिवर्तनादिका। इन्द्रजालं मन्त्रद्रव्यवस्तुयुक्त्यादिना असंभवद्वस्तुप्रदर्शनम्।

अभिनवः

दिव्यश्चानन्दजश्चेति द्विधा ज्ञेयोऽद्भुतो रसः।
दिव्यदर्शनजो दिव्यो हर्षाच्चानन्दजो मतः ॥

विप्रदासः

अर्थवैचित्र्य इत्यस्य धातोरद्भुतनिर्वहः।
विचित्रा यस्य भवति चित्तवृत्तिस्ततोऽद्भुतः ॥

शारदातनयः

अद्भुतप्राप्तिः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

उपपन्नेतरप्राप्तिरद्भुतप्राप्तिरुच्यते।

सर्वेश्वरः

अद्भुता—दृष्टिः
या चाकुञ्चितपक्ष्माग्रा साश्चर्योद्वृत्तितारका ।
सौम्या विकसितान्ता च साद्भुता दृष्टिरद्भुते ॥

भरतः

समाकुञ्चितपक्ष्माग्रा मनागुद्वृत्ततारका ।
सौम्या विकसितप्रान्ता साद्भुता दृष्टिरद्भुते ॥

सोमेश्वरः

सौम्या निर्मलशुक्लांशा सुव्यक्तामलतारका ।
ईषत्कुञ्चितपक्ष्माग्रा दृष्टिरुक्ताद्भुताभिधा ॥

विप्रदासः

अद्यकालवीणायां स्वरस्थापनम्
मेलशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अधःक्षिप्ताः—चरणाङ्गुल्यः
मुहुः पातादधःक्षिप्ता बिब्बोके किलिकिञ्चिते ।

विप्रदासः

अधममददृष्टि
सनिमेषानिमेषा च किञ्चिद्दर्शिततारका ।
अधोभागचरीदृष्टिरधमे तु मदे स्मृता ॥

भरतः

अधरः (ओष्ठः)
विवर्तितः कम्पितश्च विसृष्टो विनिगूहितः ।
सन्दष्टकसमुद्गश्चोद्वृत्तायतविकासिताः ।
रेचितश्चेति दशधा बुधैरोष्ठ उदीरितः ॥

कुम्भः

मुकुलः कूणितोद्वृत्तौ रेचितः कम्पितायतौ ।
सन्दंशश्च (सन्दष्टश्च) विकासी च प्रसारितनिगूहितौ ।
इत्योष्ठौ दशधा प्रोक्तौ नामतो लक्ष्म लक्ष्यते ॥

सोमेश्वरः

विवर्तितो विसृष्टश्च कम्पितो विनिगूहितः ।
सन्दष्टकसमुद्गाख्योऽधरः षोढेति दर्शितः ।
रेचितोद्वृत्तायताश्च विकासीत्यपरे विदुः ॥

अशोकः

अधरमध्याद्विरुत्तरः—धातुः
मन्द्राद्यन्तो भवेत्तारोऽधरमध्याद्विरुत्तरे ।

शार्ङ्गः

अधरमध्याद्विरुत्तरः—वीणायां धातुः
मन्द्रद्वयमध्ये तारस्वरः ।

अधरादिद्विरुत्तरः—वीणायां धातुः
पूर्वं तारः । परं द्वे मन्द्रहनने ।

अधरादिद्विरुत्तरः—धातुः
सकृत्तारोऽथ मन्द्रौ द्विरधरादिद्विरुत्तरे ।

शार्ङ्गः

अधराद्युत्तरान्तः—वीणायां धातुः
आदौ तारः । अन्ते मन्द्रः ।

अधराद्युत्तरान्तकः—धातुः
यस्त्वादितारो मन्द्रान्तः सोऽधराद्युत्तरान्तकः ।

शार्ङ्गः

अधिकाक्षरा—प्राकृते मात्रावृत्तम्
द्वौ चतुर्मात्रिकौ, जो वा नलौ वा, द्वौ चतुर्मात्रिकौ, पञ्चमात्रिक एकः ।

विरहाङ्कः

अधिबलम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्
कपटेनातिसन्धानं ब्रुवतेऽधिबलं बुधाः ।

भरतः

परस्परवचनप्रवृत्तयोः यस्यैवाधिकं कर्म सहायबुद्ध्यादीनवलम्बयति स एव तं अतिसन्धातुं वञ्चयितुं समर्थ इति तदिदं कर्म अधिबलम् । यथा—सागरिकावेषं धारयन्ती वासवदत्ता विदूषकबुद्धिदौर्बल्यात् राजानमतिसन्धत्ते किं पद्मस्येत्यादिश्लोकान्तमधिबलम् ।

अभिनवगुप्तः

कपटस्यान्यथाभावमधिबलमाहुः । यथा—रत्नावल्यामातामृतामित्यादि राजवचनं वासवदत्तां प्रति वञ्चनं विफलमासीत् । एके तु सोपालंभवाक्यमधिबलमिच्छन्ति । यथा—वेण्यां पञ्चमेऽङ्के धृतराष्ट्रमुद्दिश्य कृष्टेति भीमवाक्यम् ।

रामचन्द्रः

कपटस्यान्यथाकरणमधिबलम् ।

सागरः

अतिसन्धानमाचार्याः नाटकेऽतिबलं विदुः ।

सर्वेश्वरः

अधिबलम्—वीथ्यङ्गम्
परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्तु ।
अन्योन्यार्थविशेषकमधिबलमिति तद्बुधैर्ज्ञेयम् ॥

भरतः

परस्य वचनमात्मनश्च वचनं परस्परमर्थविशेषलाभो यत्र भवतीत्युत्तरोत्तरस्याधिकाधिकस्यार्थस्य समुद्भवो यत्र तदधिबलम् । यत्रोक्तिप्रत्युक्तिक्रमे क्रियमाणे परस्परप्रज्ञानोपजीवन-

बलात्स्वपक्षसुघटितादधिबलसंबन्धादधिबलम्। यथा—नागानन्दे रागस्यास्पदमित्यारभ्य मया परार्थे प्रतिपाल्यते इत्यन्तं प्रथमाङ्के।

अभिनवः

उत्तरोत्तरसंभूतमात्मनश्च परस्य च।
विवादधिबलं वाक्यमेकवस्तु विशेषणम्॥

सागरः

अधिष्ठानम्—शब्दगुणः
तस्य सप्तविधं प्राहुरधिष्ठानं पुरातनाः।

कुम्भः

अधीरा—नायिका
अधीरा दयिता श्लिष्टा रतिचेष्टां न बुद्ध्यति।
मोदते मुह्यति मुहुः स्वेदरोमाञ्चमन्थरम्॥
अपराधे सति मुहुर्हुंहुमित्येव भाषते।
सखीसमक्षं कुरुते केशाकर्षणताडनम्॥

शारदातनयः

अधोमुखम्—शिरः
लज्जादुःखप्रणामेषु स्यादन्वर्थमधोमुखम्।

शार्ङ्गः

अधःकृतमुखं यस्यात्तदन्वर्थमधोमुखम्।
दुःखे प्रणामे चिन्तायां लज्जायामपि युज्यते॥

विप्रदासः

अधोगतमवार्चीनस्थिताननमधोमुखम्।
अभिवन्दनमन्दाश्रविपादप्रमुखेषु तत्॥

ज्यायनः

अधोमुखः—बाहुः
भूतलाभिमुखो गच्छन् भवेद्बाहुरधोमुखः।

वेमः

अध्यर्धम्—मण्डलम्
दक्षिणश्चरणो यत्र जनितां स्पन्दितां ततः।
बद्धां समोत्सारितकमत्तल्लीं तदनन्तरम्॥
मत्तल्लिकामतिक्रान्तां तदाङ्घ्रिभ्रमणे करः।
जनितां स्पन्दितां चैव बद्धां चारीं तथैव च॥
समोत्सरितमत्तल्लीं मत्तल्लीं च ततः परम्।
अतिक्रान्ताभिधां चारीं क्रमादध्यर्धिकामपि॥
दक्षिणस्य कटीभ्यां च विधायाशाचतुष्टये।
मण्डलभ्रमणं कुर्यादध्यर्धं परिकीर्तितम्॥

वेमः

तदा चाध्यर्धविषयमध्यर्धं मण्डलं भवेत्।

कुम्भः

अध्यर्धिका—चारी
यत्र दक्षिणपादस्य पार्ष्णिदेशे विधीयते।
वामः पादो दक्षिणश्चाप्यपसृत्य स्वपार्श्वयोः॥
सार्धतालप्रमाणेन स्थापितस्त्र्यस्रभावतः।
एवमङ्गान्तरेणापि यदि साध्यर्धिका भवेत्॥

वेमः

अध्यवसायः—नाट्यालङ्कारः
कीचकाङ्के—एतत्प्रियेतिवचनं इत्यादि भीमवाक्यम्।

सागरः

अध्यात्मम्—गीतगुणः

अध्यात्मसङ्गतम्—रञ्जनगुणः
गूढार्थैः परमार्थैश्च संसारसुखदूषकैः।
पदैर्नियोजितं गीतं साध्यात्मं योगिवल्लभम्॥

सोमेश्वरः

अध्यापिका—श्रुतिः
तारधैवतस्य तृतीया श्रुतिः मण्डलीमते।

अनङ्गः—देशीतालः
अनङ्गो लपसो ज्ञेयः (। ऽ ॥ ऽ ऽ) (?)

मदनः

लघुप्लुतौ सकारश्च स्यादनङ्गाभिधे पुनः। (। ऽ ॥ ऽ)
री री गा मा पा धा नी सा.

जग

अनङ्गमण्डनः—देशीतालः
लचतुष्कं द्रुचतुष्कं गुरुश्चानङ्गमण्डने।
अष्टौ मात्राः ॥॥ ० ० ० ० ऽ

तालप्रस्तारः

अनङ्गाङ्गमोटनम्—चालकः
यदा मण्डलतो हस्तौ लुठित्वा स्कन्धदेशयोः।
तद्वयत्र शिरः क्षेत्रे नयनानन्ददायकम्।
लोडितौ तदनङ्गाङ्गमोटनं कीर्तितं तदा॥

अशोकः

अनङ्गुष्ठयुताः—पादाङ्गुल्यः
अनङ्गुष्ठयुताः प्रोक्तास्त्यक्ताङ्गुष्ठा मिथः श्रिताः।
पादपारोहणे पूगदग्धादिग्रहणे स्मृताः॥

ज्यायनः

अनङ्गोद्दीपनम्—चालकः
विलोड्योरःस्थले हस्तौ क्रमादात्तमण्डलौ।
विलासेनांसपर्यन्तं गत्वाभ्यन्तरमागतौ॥

उद्वेष्टितक्रियापूर्वं यत्राधोवदनो यदा ।
विद्वद्भिस्तत्समादिष्टमनङ्गोद्दीपनं तदा ॥

अशोकः

अनलमुखीवर्तना

नाममात्रप्रसिद्धा ।

कल्लिनाथः

अनलसः

वैमनस्यं श्रमो वापि व्यापारे नैव जायते ।
यस्य रागश्च वर्धेत स नरो ह्यलसेतरः ॥

भावविवेकः

अनवरतत्यागी— देशीतालः

अथानवरतत्यागिताले दीप्तौ शराह्वयः ।
चापौ पुल्लास्त्रयश्चापौ वयः काण्डा प्लुतौ द्रुतः ॥
ऽ ऽ ॥ । ऽ ऽ ॥ । ऽ ऽ ॥ । ऽ ऽ०

गोपतिप्पः

अनामिका— श्रुतिः

मन्द्रमध्यमद्वितीया श्रुतिः ।

नण्डली

अनालम्बनम्— वीणावादने दोषः

अनवस्थितसंस्थानमनालम्बनमीरितम् ।

कुम्भः

अनिबद्धगीतम्

आलप्त्याद्यनिबद्धं स्यात्स्वरमात्रेण तद्भवेत् ।

जगदेकः

अनिर्युक्तप्रबन्धः

अङ्गमालेण विहिता अनिर्युक्ता इतीरिताः ।

पार्श्वदेवः

अनिलावलिः— मेलरागः खरहरप्रियामेलजन्यः

(आ) स रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मञ्जः

अनीकिनी— चतुष्पदागीतम्

आदिमध्यान्तकलितैरनुस्वारकृताक्षरैः ।
सन्निपातैश्चानियतैः शेषैः पादैरनीकिनी ॥

वेमः

मध्याद्यन्तैः सन्निपातैरनुस्वारकृताक्षरैः ।
शेषैरनियता पादैर्विज्ञेया सा त्वनीकिनी ॥

भरतः

अनुकम्पा

अनुकम्पा तु सा ज्ञेया दुःखितान्प्रति देहिनः ।
उपकारपरत्वं यत्कुरुते चित्तविक्रियाम् ॥

भावविवेकः

अनुक्तसिद्धिः— लक्षणम्

प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।
वचनेन विनानुक्तसिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥

भरतः

यथा— तापसवत्सराजे परमतो जानाति देवी स्वयं इति वासवदत्तां प्रति मन्त्रिवाक्यम् ।

अनुगतम्— वाद्यम्

किञ्चिद्गीतानुहरणाद्वाद्यं त्वनुगतं मतम् ।
यथा विरतिरन्यत्र स्थितिः स्थानान्तरेऽपि ।
विलम्बिते गीतलये वैदग्ध्याद्द्रुतवादनम् ॥

शार्ङ्गः

अनुगतम्— गीतवाद्यमेलनप्रकारः

विलम्बितलये गीते सति द्रुतलयान्वितम् ।
स्याद्वादनं तथा गीतिविश्रामादन्यतो गतिः ॥
किञ्चिद्गीतानुगमने सति वाद्यस्य लक्ष्यते ।
तद्गीतानुगवाद्येषु भवेदनुगतं त्विदम् ॥

कुम्भः

अनुगतम्— मृदङ्गवाद्ये अक्षरानुसरणं वादनम्

समपाण्यवपाणियुतं स्फुटप्रहारकरणानुगं चैव ।
गेयस्य च वाद्यस्य च भवेदवघातो यत्तदनुगतम् ॥

भरतः

अनुगतिः— शिल्पकाङ्गम्

अकामोपनतेनैव साधोरित्यादिनोच्यते ।
यथा वामेन वानीर इत्याद्यनुगतिर्मता ॥

शारदातनयः

प्रस्थितस्य हर्षादनुयानमनुगमनम् । यथा— मायाशकुन्ते इयं दर्भश्रेणीत्यादि नलवाक्यम् ।

सागरः

वामेनेति । कुन्दमालायां सीतामुद्दिश्य वाल्मीकेर्वचनम् । मायाशकुन्तो नलविजयनाटके कञ्चनाङ्कः ।

अनुघर्षणः— तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यः ।

अनुचर्चरः—देशीतालः

दलौ दलौ दत्रयं भो नजौ पश्चानुचर्चरे ।
१८॥ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

अनुचारिका

सर्वावस्थाप्रचारेषु अनुगच्छति या नृपम् ।
विज्ञेयं नाम तस्यास्तु नृपनेरनुचारिका ॥

भरतः

अनुडिण्डिमः—देशीतालः

सदौ लौ दचतुष्कं च लो गौ गश्चानुडिण्डिमः ।
१२॥ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

अनुत्पाद्येतिवृत्तम्—कथाशरीरम्

यथावगतवर्तमानातीतमहाराजादिवृत्तवर्णनं विषयतामस्या आचष्टे । यथा—हर्षवर्धनराज्यवर्धनादिवर्णनं हर्षचरिते ।

भोजः

अनुत्रुटी—तालप्राणः
मार्गशब्दे द्रष्टव्या

अनुत्सेकम्—दर्शनम्

यद्विनम्रपुटापाङ्गं तदनुत्सेकमुच्यते ।

शारदातनयः

अनुदिष्टसंहारः—सन्धिः
प्रशान्तजातिनाटके पञ्चमः सन्धिः ।

शारदातनयः

अनुनयः—लक्षणम्

उभयोः प्रीतिजननो विरुद्धाभिनिवेशयोः ।
अर्थस्य साधकश्चैव विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः ॥

भरतः

अनुनीतिः—लक्षणम्

अपूर्वक्रोधजनितमपराधं प्रमृज्य यत् ।
सेवार्थं मधुरं वाक्यं सानुनीतिः प्रकीर्तिता ॥

भरतः

अपूर्वस्य सातिशयस्य क्रोधस्य जननाय कोपायत्तम् । यथा—प्रसीदेति ब्रूयामित्यत्र (रत्नावली) ।

अभिनवः

अनुपस्कृतम्—दर्शनम्

प्रौढरागारुणापाङ्गं यत्स्यात्तदनुपस्कृतम् ।

शारदातनयः

अनुबन्धः—धातुः

सजातीयविजातीयभेदसंमिश्रणोद्भवः ।
अनुबन्धाभिधो धातुः शार्ङ्गदेवेन कीर्तितः ॥

शार्ङ्गः

अनुबन्धः—व्यञ्जनधातुः

आविद्धस्यानुबन्धेन व्याख्यातोऽस्यानुबन्धकः ।

कुम्भः

नन्वेकलक्ष्मभेदोऽयं गण्यते किं पृथक् पृथक् ।
मैवं तद्धातुभेदानां बाहुल्यं यत्र दृश्यते ।
विशिष्टो धातुना तेन सोऽनुबन्धाभिधां व्रजेत् ॥

शार्ङ्गदेवः

"तत्तद्धातुभेदानां पृथक्त्वे सत्येव पूर्वपूर्ववदित्यतिदेशस्य मिश्रणमात्रविषयत्वेन चतुर्णामपि भिन्नलक्षणत्वात्पृथग्गणनमुपपद्यते" इति कल्लिनाथः ।

अनुबन्धः—वीणायां धातुः
विस्तारभेदः ।

सजातीयविजातीयधातुभेदविमिश्रणात् ।
धातुभेदोऽनुबन्धाख्यः कुम्भभूपेन कीर्तितः ॥

कुम्भः

अनुबन्धः—करणधातुः

अस्यानुबन्धो विज्ञेयो विस्तरस्यानुबन्धवत् ।

कुम्भः

"विस्तरस्येति । यथायोगं रिभितादिमिश्रणोद्भव इत्यतिदेशार्थः" इति कल्लिनाथः ॥

करणस्यानुबन्धस्तु स्याद्विस्तारानुबन्धवत् ।

शार्ङ्गः

अनुबन्धः—आविद्धधातुः

अस्यानुबन्धो विज्ञेयः करणस्यानुबन्धवत् ।

कुम्भः

अत्र क्षेपादीनां मिश्रणादनुबन्धः ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च नवभिर्लघुभिः क्रमात् ।
क्षेपादयोऽत्र चत्वारो भवतीत्यपरेऽब्रुवन् ॥

शार्ङ्गः

अनुबन्धः—स्वराङ्गम्
अनुबन्धो नाम पदान्तरेषु विच्छेदोऽनुच्छ्वासनं वा ।

नान्यः

अनुबन्धा—ध्रुवा

यतिं लयं वाद्यगतिं पदवर्णमथाक्षरम् ।
विभावांश्चानुभावांश्च भावांश्च व्यभिचारिणः ॥

गीते रसे च नियतमनुबध्नाति या क्रमात्।
सा ध्रुवा चानुबन्धाख्या नाट्यविद्भिर्निरूपिता ॥

वेमः

अनुभावः

अनुभावो नाम लोके कारणादुत्पन्नस्य स्थायिभावस्य भूयशो विकारः कटाक्षादिः कार्यलक्षणः।

अनुभावो विकारस्य भावसंसूचनात्मकः।

सोऽपि विकारत्वाद्विभावादनुभूयमान एव भावपोषक इति वेदितव्यम्। विभावनिष्पन्नाननुभावयति। भावयतां नयतीत्यनुभावः इदमेवानुभावस्यानुभावत्वं यदयमनुभूयमानो भावकानां भावेषु स्वाद्यतालक्षणमुत्कर्षं निदधाति। अत्र मुनिः—यदयमनुभावयति नानार्थान्विभावनिष्पन्नान् वागङ्गसत्वकृतोऽभिनयान्। अत्र श्लोकः—

वागङ्गाभिनयेनैव यस्मात्त्वर्थो विभाव्यते।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः ॥

यथा—"स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भूलतानामित्यादि। एवं च विभावानुभावयोस्साक्षाद्भावकोऽनुभावकर्मतया भावोत्कर्षहेतुत्वं साधर्म्यमित्युक्तं भवति।

अयं तु विशेषोऽनुभावस्य। यदयं लोककार्यत्वेनापि य आत्मनीनकार्ये कारणत्वापन्नो अनुभावनाव्यापारेणानुभावशब्दवाच्यः स्थायिभावान्भावयतां सामाजिकानां भावसंसूचनाश्रुरोमाञ्चादिविकारलक्षणकार्यरूपोऽपि सद्भावं पोषयति। लक्षयन्ति हि प्राकृता अपि रसिकानां सन्ततप्रसादानन्दजलबिन्दुदन्तुरपुटानि लोचनानि समुन्मिषत्स्फटिकनिकुरुम्बकरम्बितकपालान्यपि मुखान्यवलोकयन्तो नूनमेषां चेतसि कोऽपि चमत्कारकोरकितो विकारः प्रादुरस्ति। न चेत्कोयं नामैषामीदृशी शृङ्गारविक्रियेति। विभावानुभावव्यभिचारिलक्षणा निखिललोकयात्रा। तस्माद्रसं रिरंसयिषुभिः प्रतिरसं विभावानुभावौ यथायथमादरादधिगन्तव्यौ। उक्तं च—

विभावः काननं तेषामुत्पत्तेर्जीवनस्य वा।
बोधकस्त्वनुभावः स्याद्विज्ञेयौ तौ प्रयत्नतः ॥
हर्षादीर्ष्यादिसंभूतो बाष्पः स्याद्बहुहेतुकः।
न विभावं विना शक्यो विज्ञातुं किं कुतोऽप्यसौ ॥
चित्तवृत्यात्मको भावः परोक्षः प्राणिनामिह।
अनुभावं विना वक्तुं विज्ञातुं वा क्षमोऽत्र कः ॥

रसविवेकः

अनुभावः

अथानुभाव इति कस्मादुच्यते। यदयमनुभाव इति वागङ्गसत्वकृतमभिनयम्। अत्र श्लोकः—

वागङ्गसत्वाभिनयैर्यस्मादर्थो विभाव्यते।
वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभाव इति स्मृतः ॥

भरतः

यथाह भगवानत्रानुभावो भावबोधकः।
यतोऽनुभावयन्त्येते विभावजनितां रतिम्।
विस्मृतां बोधयन्त्येवमनुभावाः प्रकीर्तिताः।
रसतां गच्छति स्थायी कार्यं यदुपलभ्यते।
अनुभावः स विज्ञेयो भावसंस्थानसूचकः।
तत्र नाट्यविदां तावद्धृतिरेषा प्रवर्तते।
विभावपरिपुष्टे तु रत्यादौ स्थायिनि स्थिते।
समुद्रकाल्यकल्लोलस्थानीया व्यभिचारिणः।
चेतोविकारा निर्वेदप्रमुखास्तेऽपि कीर्तिताः।
साक्षाददुरधिगमत्वाद्धिकारत्वेन चेतसः।
तत्सूचकास्तु ये वागारम्भविक्षेपकादयः।
कटाक्षप्रमुखास्ते स्युः निर्वेदादेरनु स्फुटम्।
तदानुभावयन्त्येते निर्वेदादयमतो मताः।
अनुभावा इदं चाभिधानमेषां प्रगल्भते।
निरूपका रसस्यैकेऽन्यथा प्राहुस्तदुच्यते।
कैशिकीप्रमुखा रत्यादिकं स्थायिनमञ्जसा।
विकारार्थैरनुमिता दृष्टेरनुभवास्पदम्।
निर्वेदाद्याः समानीता भावयन्त्यनुभावताम्।
नातीव क्रियतेऽत्रापि निबन्धो नाममात्रके।
यतो विप्रतिपत्तिस्थं स्वीयतामिदमेव हि।
भ्रूलीला दृग्विकाराश्च मुखरागोष्ठकम्पने।
हस्तपादविकाराश्च कराद्यभिनयः स्मितम्।
लीलाविहावचर्गश्चानुभावा मुनिसम्मताः।

कुम्भः

अनुमन्द्रः—नादभेदः

नादोऽतिसूक्ष्मनामा नाभौ वदते(ती)ति शार्ङ्गदेवेन।
सूचित इहानुमन्द्रो वीणायोऽयं तदुक्तोऽत्र ॥

सोमनाथः

अनुमन्द्रा—श्रुतिः

मन्द्रषड्जद्वितीया श्रुतिः।

मण्डली

अनुमानम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

रूपानुगमनमनुमानम्। रूप्यत इति रूपं वस्तु। यथा—

तस्यानुमानयति काञ्चनकान्तिगौरः।
कायश्च सूतनयत्व-मधृष्यता च ॥

सागरः

अनुमाननिश्चयो लिङ्गात्। लिङ्गाद्धेतोः नान्तरीयकस्य लिङ्गिनो निश्चयोऽनुमानम्। निश्चयरूपत्वादेव चोहरूपायाः युक्तेर्भिद्यते।

यथा—स्वप्नवासवदत्ते शेफालिकामण्टपशिलातलमवलोक्य वत्सराजवचनं पादाक्रान्तानीति। अत्र काचिद्रहस्यं निवसत्येवेति निश्चयः।

रामचन्द्रः

अभ्यूहश्चेष्टिताकारैरनुमानमुदाहृतम्।

सर्वेश्वरः

अर्थस्याभ्यूहनं लिङ्गादनुमानं प्रचक्षते।

सिंगः

लिङ्गालिङ्गिपरिज्ञानमनुमानं मतं यथा।

अमृतानन्दी

रूपानुरूपगमनमनुमानम्

भरतः

रूपानुगमनं लिङ्गादनुमानमिति भरतपाठान्तरम्।

रूप्यमानेन प्रत्यक्षाद्युपलभ्यमानेन रूपस्य व्यापकस्याविनाभाविनो गमनं ज्ञानमनुमानम्। निश्चयात्मकत्वादूहः। उपायायुक्तेरन्यत्वात्। यथा—रत्नावल्यां पालीयमित्यादि राजवाक्यम्। अत्र घ्राणायाघ्राय गन्धमिति गन्धात्कुसुमानि तेभ्यः पादपाः तेभ्योऽपि मार्गमनुमापितम्। इति राज्ञा विदूषकस्योक्तिः।

अभिनवः

अनुमानम्—देशीलास्याङ्गम्

नृत्तं प्रस्तुतयोर्गीतवाद्ययोः सदृशं द्रुतम्।
कृतैकभ्रूलताक्षेपा वितर्कयति नर्तकी।
डोलायितमना यस्मिन्ननुमानमिदं मतम्॥

ज्यायनः

अनुरणनम्—फूत्कारगुणः

नादानुरणनं नाम घण्टाध्वनितसोदरम्।

कुम्भः

अनुरागः

कामस्तु सामान्यरूपो विशेषरूपो वा सुखमेवाभिधीयते तं चानुराग इत्याचक्षते। तमभिलाषादिभेदाच्चतुःषष्टिप्रकारं व्याहरन्ति। यथा—अभिलाषः, आकाङ्क्षा, अपेक्षा, उत्कण्ठा, ईप्सा, लिप्सा, इच्छा, वाञ्छा, तृष्णा, अभिष्वङ्गः, सक्तिः, मोहः, आकूतं, कुतूहलं, विस्मयः, रागः, वेगः, अध्यवसायः, व्यवसायः, कामता, वासना, स्मरणं, संकल्पः, लालना, स्पृहा, लौल्यं, गन्धः, श्रद्धा, रुचिः, दोहदं, आशा, आशीः, आशंसा, मनोरथः, आस्था, अभिनिवेशः, अनुबन्धः, आग्रहः, विमर्शः, मनीषा, अभिप्रायः, पक्षपातः, लोभः, आसङ्गः, भावः, रासः, रतिः, प्रीतिः, दाक्षिण्यं, अनुग्रहः, वात्सल्यं, अनुक्रोशः, विश्वासः, विस्रंभः, वशीकारः, प्रणयः, प्राप्तिः, पर्याप्तिः, अभिमानाप्तिः, स्नेहः, प्रेम, आह्लादः, निर्वृतिः, इति। सोऽयमनुरागः चतुःषष्टिप्रकारोऽपि प्रतिप्रकारमष्टधा संभवति। यथा— नित्यानुरागः, नैमित्तिकानुरागः, सामान्यानुरागः, विशेषानुरागः, प्रकाशप्रच्छन्नकृत्रिमाकृत्रिमानुरागाश्च। तेषु कालादिकारणविशेषानपेक्षो नित्यः। तद्विपरीतो नैमित्तिकः। जातिविषयः सामान्यः। व्यक्तिविषयो विशेषः। स्वाङ्गनादिगोचरः प्रकाशः। पराङ्गनादिविषयः प्रच्छन्नः। प्रयोजननिरपेक्षोऽकृत्रिमः। तद्विपरीतः प्रयत्ननिर्वर्त्यः कृत्रिमः। तत्र नित्योऽपि चतुर्विंशतिधा भिद्यते। नैमित्तिकोऽपि कालसमयवेलोपाधिसाधनसमावेशदेशादिभेदाच्चतुर्विंशतिधा भवति। सामान्यानुरागोऽपि द्रव्यगुणकर्मसंक्षेपविक्षेपसमस्तव्यस्तशुद्धसंकीर्णसाधर्म्यवैधर्म्यमहाल्पविषयकदेश-कालधर्मधर्मिसमयसबन्धप्राकृतवैकृतवयोवैदग्ध्यसौभाग्यकृतश्चतुर्विंशतिः।

भोजः

अनुलोमविलोमा—मुड्डुपचारी

चारीत्रिकोणचारीचेदनुलोमविलोमगा।
स्वस्थाने स्थापितपदा ततस्तत्रापि कुट्टिता।
तदा निगदिता सद्भिरनुलोमविलोमगा॥

अशोकः

अनुल्बणम्—दर्शनम्

अविकारि विकारस्य हेतौ यत्तदनुल्बणम्।

शारदातनयः

अनुविद्धः—वाद्यालङ्कारः

शुद्धानुविद्धं यद्वाद्यं सर्वातोद्येषु दृश्यते।
परस्परानुवेधेन सोऽनुविद्ध इति स्मृतः॥

भरतः

अनुवृत्तम्—दर्शनम्

कार्त्स्न्येन दृश्यग्रहणादनुवृत्तं चिरस्थिते।

चित्रदासः

अनुवृत्तं तदुक्तं यद्भूयो भूयो निरीक्षणम्।

हरिपालः

अनुवृत्तम्—दृष्टिः

रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम्।

भरतः

अनुवृत्तिः—नाट्यालङ्कारः

आक्षेपेन चलितस्यानुगमनम्। यथा—वेण्यां सहदेवेनेत्यादि वाक्यम्।

सागरः

अनुवृत्तिः—भाणिकाङ्गम्

निदर्शनोपन्यासः अनुवृत्तिः। यथा—शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के साक्षात्प्रियामिति।

सागरः

अनुवृत्तिः—लक्षणम्
प्रश्रयेणार्थसंयुक्तं यत्परस्यानुवर्तनम् ।
स्नेहाद्दाक्षिण्ययोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु संज्ञिता ॥
भरतः

अर्थानुवृत्तिरिति लक्षणोद्देशे पठिता । कैश्चित् अर्थः अनुवृत्तिः इति द्वे लक्षणे पठिते ।
अभिनवः

अनुशयः
प्रमादादपराद्धेषु कर्मस्वहमहो वृथा ।
इति निन्दात्मिकावृत्तिर्मनसोऽनुशयः स्मृतः ॥
भावविवेकः

अनुश्रवणिका—पाटवाद्यम्
पाटाक्षरं वा पाटो वा श्रूयते यत्र भूरिशः ।
अनुश्रवणिकावाद्यमेतदाहुर्मनीषिणः ॥
वेमः

अनुष्टुप्छन्दोवृत्तानि
षट्पञ्चाशच्छते द्वे च वृत्तानामप्यनुष्टुभि । २५६
भरतः

अनुसन्धिः—अर्थप्रकृतिः
प्रधानार्थानुयायित्वादनुसन्धिः प्रकीर्त्यते ।
एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायां तु यो भवेत् ॥
भरतः

अनुसर्पणम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्
पूर्वमुपलब्धस्य पुनरन्तरितस्येतिवृत्तवशादभिलषितस्यार्थस्येहान्वेषणं अनुसर्पणम् । यथा—पार्थविजये युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवचनम् । दिवसपरिवर्तनगणनया किणीभूतहृदयस्य दुःशासनकेशग्रहवृत्तान्तो विस्मृत इत्याह । अत्र पूर्वदृष्टं कालहरणाद्विस्मृतं नष्टमिति तमनुसारयति ।
रामचन्द्रः

अनुसृतः—वाद्यप्रकारः
मुरजः पणवो वापि पटहो दर्दरोऽथवा ।
अनुवादी यदा वाद्ये भवेदनुसृतस्तु सः ॥

अत्र नेपालादर्शे पाठान्तरम्
मुरजं पणवो वापि पणवं दर्दरोऽथवा ।
अनुयाति यदा वाद्ये भवेदनुसृतस्तु सः ॥
भरतः

मुरजः पणवश्चैव वाद्यं दर्दरसंश्रयम् ।
दर्दरः पणवश्चैव वाद्यं च मुरजाश्रयम् ॥

सादृश्येनानुकुर्वीत तदानुसरणादयम् ।
अलङ्कारोऽनुसृत इत्ययं ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥
नान्यः

अनुस्मृतिः—विरहावस्था
मुहुर्मुहुर्निश्वसितैर्मनोरथविचिन्तनैः ।
प्रद्वेषाच्चान्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥
नैवासनेन शयने धृतिमुपलभते स्वकर्मणि विहस्ता ।
तच्चिन्तोपगतत्वात्तृतीयमेवं प्रयुञ्जीत ॥
भरतः

अनुस्वनितम्—व्यञ्जनधातुः
तलस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वनितमुच्यते ।
भरतः

तथानुस्वनितं भवेत् । तलं कृत्वावरोहेण घाते
कुम्भः

तलेन मन्द्रतन्त्रीणामाहतेः स्वरितं तु यत् ।
तदनुस्वनितं प्राहुः वीणावाद्यप्रयोगिनः ॥
नान्यः

अनूपसिंहः
अयं हृदयप्रकाशः, अनूपसिंहविलास इत्यादिग्रन्थानां कर्ता । कालः क्री. श. १६०० स्यात् ।

अनूराधाभिनयः
मुष्टिसूचीहस्ताभ्यां कर्तव्यः ।
महाराष्ट्र

अनूराधाहस्तः
(छत्रदण्डाकृतिरनूराधा)
पूर्वोक्तौ मुष्टिहस्तौ तु तर्जन्योर्ध्वं प्रसारितौ ।
मुष्टिसूचिरिति प्रोक्तो ह्यनूराधानिरूपणे ॥
शृङ्गार

अन्तरः—वाद्यप्रबन्धः
प्रस्तुतस्यानुसारेण गीतवाद्यस्य सन्धितः ।
मानेन वाद्यते यस्तु स भवेदन्तराभिधः ॥
सोमेश्वरः

निबद्धो वादितो गीतवाद्यसंधौ मतोऽन्तरः ।
शार्ङ्गः

अन्तरक्रीडा—देशीतालः
विधातव्यान्तरक्रीडा विरामान्तं द्रुतत्रयम् ० ०
प प नी
ज०

अन्तरपाटः—वाद्यप्रबन्धः

अन्तरं वादयित्वा चेदनिबद्धस्य वादनम् ।
क्रियतेऽन्तरपाटः स्यात्तदा निश्शङ्कसम्मतः ॥

शार्ङ्गः

निबद्धं वादयेदादौ वाद्यतेऽथ यदृच्छया ।
वादनं पुनराद्यस्य सोऽन्तरापाट उच्यते ॥

सोमराजः

अन्तरं वादयित्वादावनिबन्धश्च वाद्यते ।
वाद्यमन्तरपाटोऽसौ कथितो वाद्यकोविदैः ॥

वेमः

अन्तरभाषिका—रागजातिः

भाषाविभाषयोरन्तरुत्पन्नान्तरभाषिका

कुम्भः

अन्तरवाद्यानि

अनुबन्धः, विप्रहारितं, सिद्धिः, ग्रहणं, परिच्छिन्नमिति। तत्रानुबन्धसंज्ञमन्तरवाद्यम्। यथा धोणाधोक्कुचे इति पाठ्यविरामे। विप्रहारितं यथा—धं द्रां कोखोणा इति। सिद्धिरपि—

ऐश्वर्ये विस्मृते श्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।
सिद्धिर्वादयितव्या तु नानाकरणसंश्रया ॥

सा च सिद्धिर्यथा—समार्गकरणाश्रया कार्या। विच्छिन्नकरणा पञ्चकला। अवस्थान्तरे पुनरेवमेव कृता भवत्यपि। साध्यविरामे वाद्यम्। परिषत्साधनकृते विरामे च वस्त्राभरणानां निपाते प्रकुर्यादभ्यञ्जने काले। अथ परिच्छिन्नम्। सार्वभाण्डिकं ध्रुवाया ग्रहोपशमने गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथा रसं च षट्कलम्। तत्रोत्तमानां वितस्तमार्गाश्रितं द्रं द्रं क्ले घे के इति। उत्तमस्त्रीणामड्डितमार्गाश्रयम्। प्रासादिकी प्रावेशिक्याक्षेपिक्यवकृष्टासु टें कखा किटिकिटिता इति। तत्र प्रासादिकीप्रावेशिक्योः समपाणौ विभक्तकरणं द्रुतायामुपरिपाणिर्विच्छिन्नकरणं स्थितावकृष्टायामर्धसन्निपातकृतमिति। प्रासादिक्यामन्तरायां च एवमेतत्प्रयोक्तव्यम्। परिवर्ते गीतमेव भाण्डं विना प्रयोजयेत्। सन्निपातावसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत्। अथोद्घात्यम्।

संभ्रमावेगहर्षार्थे विस्मयोत्साहशोकजे ।
ग्रहे गानस्य यद्वाद्यमुद्घात्यं संप्रकीर्तितम् ॥

अड्डितावस्थितावकृष्टासु ध्रुवासु मोक्षो विधातव्यः। एते ग्रहा मोक्षाश्च नैष्क्रामिकी प्रावेशिक्याक्षेपिक्यन्तासु ध्रुवासु भवन्ति ॥

भरतः

अन्तरा—चारी

संयुताभ्यां च हस्ताभ्यां सोत्प्लुतिभ्रमणं यदा ।
वामे सत्रिपताकाभ्यामुक्ता सा भ्रमिरन्तरा ॥

नागमल्लः

अन्तरा—ध्रुवा

विषण्णे मूर्च्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।
दोषप्रच्छादने या च गीयते सान्तरा ध्रुवा ॥

भरतः

अन्तरालगम्—उत्प्लुतिकरणम्

कृत्वालगं निपत्योर्व्यामुत्तानितमुरो दधेत् ।
स्थितश्चेत्पृष्ठतो जानुपर्यन्तन्यस्तमस्तकः ।
तदान्तरालगं नाम करणं भणितं बुधैः ॥

वेमः

अन्तर्जानुभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रे वामहस्तो वामपार्श्वे प्रसारितः ।
दक्षिणं हृदये न्यस्य शिखरं वामभागतः ॥
गारुडे वामहस्तस्तु पुरतश्च प्रसारितः ।
दक्षभागे दक्षिणश्च पताकः संप्रसारितः ॥
वामाङ्घ्रिप्रपदं पृष्ठे दक्षजानोश्च लापितम् ।
स्तनयोः शिखरद्वन्द्वं दक्षिणावर्ततो भ्रमेत् ।
अन्तर्जानुभ्रमिः प्रोक्ता ग्राह्या नृत्तविशारदैः ॥

वेदः

अन्तर्भेदी—श्रुतिः

तारनिषादस्य द्वितीया श्रुतिः ।

पार्श्वः

अन्तर्भ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रे दक्षकरः शिखरो हृदये यदि ।
वामः पताकः प्रसृतः पार्श्वे सैव पुरो भवेत् ॥
दक्षिणः प्रसृतः पार्श्वे संहतस्थानके स्थितिः ।
उत्प्लुत्योऽन्तरभ्रमरीं कुर्यान्नटविचक्षणः ॥

वेदः

अन्तर्भ्रमरी—भ्रमरी

अस्या एव विपर्यासादन्तर्भ्रमरिका भवेत् ।

कुम्भः

अस्या इति बाह्यभ्रमरी विवक्षिता ।

अन्तश्छाया—करणम्

पादश्चेद्दण्डपादायाः स्खलगात्रस्य पृष्ठतः ।
इतरस्कन्धदेशाच्चेन्निर्गतान्येन पाणिना ।
आकर्षितः पुनः पाणिपार्श्वे मुष्टिकसंज्ञकः ।
प्रसारितस्तदा प्रोक्तमन्तश्छायाभिधं बुधैः ॥

देवेन्द्रः

अन्तशीर्षका—चतुष्पदागीतम्

अर्थो यस्यामुपक्षिप्तो यस्स एव समाप्यते ।
शीर्षकेन च संयुक्ता सा विज्ञेयान्तशीर्षका ॥

वेमः

अन्ताहरणम्—गीताङ्गम्

स्थितलक्षणोपेतं गीतान्तम्याहरणम् । यथा—पृथिवी कपाल-जलधि सरोजं ज्ञाननिमित्तम् ।

नान्यः

अन्तावहरणा—चतुष्पदागीतम्

यस्यामाद्यः सन्निपातोऽनुस्वारोऽन्ते विधीयते ।
एषा ह्यन्तावहरणा भणिता गीतवेदिभिः ॥

वेमः

स्यात्त्वन्त्यः सन्निपातश्च सानुस्वारोऽन्त्य इष्यते ।
समाद्यन्तावहरणा सानुस्वारकृता तथा ॥

भरतः

अन्दुकाः—पादभूषणम्

आयताश्च सुचक्राश्च कटकाकारनिर्मिताः ।
अन्दुका इति विख्याता योषितां पादभूषणम् ।

सोमेश्वरः

अन्धाली—भाषाङ्गरागः

शुद्धपञ्चमभाषाया दाक्षिणात्या तदुद्भवा ।
पञ्चमांशग्रहन्यासा तारगा निविवर्जिता ।
अन्धाली सरिपा......दिनादौ गीयते शुचौ ॥

भट्टमाधवः

अन्धाली—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा सरिपाढ्या गवर्जिता ।
अन्धाली स्यादपप्राज्या समन्द्रा शुद्धपञ्चमा ॥

मोक्षः

गहीना मध्यमांशा च षड्जमन्द्रा च षाडवा ।
निधाल्पा मध्यमन्द्रा च धन्या सांधालिका मता ॥

सोमराजः

अन्धाली भाषया ज्ञेया पञ्चमैः परिपूरिता ।

मद

अतः परं स्यादन्धाली जाता मालवपञ्चमात् ।
गान्धारे च परित्यक्ता मध्यमांशा सषाडवा ॥
षड्जमन्द्रा गताल्पत्वं निषादे धैवते पुनः ।
मध्यमे मन्द्रतां प्राप्ता तथैव न्यासपञ्चमा ॥

हरि

पञ्चमांशन्यासयुक्ता स्वल्पगान्धारशोभिता ।
कम्पिता च निजस्थाने षड्जमन्द्रविराजिता ॥
सुसंपूर्णा सुतिरिपा नादबाहुल्यसंयुता ।
आन्ध्रदेशोद्भवा रम्या सान्धालीति प्रकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

न्यासांशग्रहपञ्चमयुक्ता षड्जे च मन्द्रतापन्ना ।
गान्धारसप्तमाल्पा पूर्णा तारर्षभान्धाली ॥

नान्यः

रितारा षड्जमन्द्रा च संपूर्णा च निगाल्पिका ।
अन्धाली पञ्चमन्यासा ग्रहांशपरिकीर्तिता ॥

मतङ्गः

यथाभिहितविशेषभेदितं गूर्जरिकाया इवैतस्याप्यालापकं रूपकमवगन्तव्यम् ।

विभाषान्धालिका प्रोक्ता जाता मालवपञ्चमात् ।
बृहतीदक्षिणाहीना मध्यमांशकषाडवा ॥
षड्जमन्द्रा च निगपवर्जिता मध्यमन्द्रभाक् ।
पञ्चमन्याससंयुक्ता श्रीरागे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

अन्या—नायिकाभेदः

सैवान्या भवेत्कर्तव्यतिक्रमे ।
व्यतिक्रमे तु कन्यायाः साप्यन्या नाकुलाङ्गना ।

सैवेति । स्वीयैवेत्यर्थः ।

शारदातनयः

अन्वयः—भक्तिः

परस्परस्य प्रथनं पदानामन्वयः स्मृतः ।
स जायेत त्रिधा शक्तो वैभक्त उभयात्मकः ॥

तत्राख्यातसुब्विभक्तिभ्यां कर्तृकर्मणोरभिधाने शक्तः । संबन्ध-विभक्त्या वैभक्तः । उभयात्मकः शक्तिर्विभक्तिमयः ।

साहित्यमीमांसा

अपकुञ्चिता—देशी चारी

आकुञ्चिताङ्घ्र्योः क्रमशः पश्चाद्गत्यापकुञ्चिता ।

वेमः

अपक्षेपा—देशी चारी

ऊरुमेकस्य पादस्य स्पृष्ट्वान्यो बाह्यपार्श्वतः ।
तं मिश्रयन्नितम्बं स्वं यत्रापक्षेपिता स्मृता ॥

वेमः

अपक्रान्तम्—करणम्

यत्र बद्धां विधायापक्रान्तां चारीं समाचरेत् ।
प्रयोगानुगुणौ हस्तौ तदपक्रान्तमीरितम् ॥

ज्यायनः

अपक्रान्ता—चारी

बद्धां चारीं विधायादौ चरणं कुञ्चितं ततः ।
उत्क्षिप्याधः क्षिपेत्पार्श्वेऽपक्रान्ता साभिधीयते ॥
यद्वोरुवलनं कृत्वा तदैव भ्रमरीमपि ।
उद्धृत्य कुञ्चितं पादं पूर्ववत्पातयेद्यदि ।
भूमौ सा चाप्यपक्रान्तसंज्ञा चारी निगद्यते ॥

वेमः

अपन्यासः

अवान्तरसमाप्तिं यो रागस्य वितनोति सः ।
अपन्यासः स स्मृतः

तुलजः

अपराजितः—अङ्गहारः

दण्डपादव्यंसितप्रसर्पितकनिकुट्टार्धनिकुट्टाक्षिप्तोरोमण्डलकरिहस्तकटिच्छिन्नानां नवानां करणानां क्रमात्प्रयोगेऽपराजिताङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

अपरान्तकम्—सप्तगीतिभेदः

अथ वस्तूनि षट् सप्त पञ्च वाप्यपरान्तके ।
स्याच्छाखाप्यर्धमात्राणि तेष्वेवं पाणिकल्पना ॥
अष्टमीं विंशिका चैव द्वे शम्ये परिकीर्तिते ।
द्वादशाष्टादशौ तालावेकविंशस्तथैव च ॥
उपोहनं यथामार्गमादावाद्यस्य वस्तुनः ।
कला द्वादश कर्तव्याः चतस्र इतरादिषु ॥
वृत्तिमार्गे प्रयुञ्जीत द्वे वा दक्षिणमार्गके ।
नवाप्युपोहनानि स्युः मध्ये स्रोतोगता यतिः ॥
तत्रोपवर्तनं कार्यं गते वस्तुचतुष्टये ।
पूर्वातीतनिवृत्तैस्तु पदैस्तदुपपातयेत् ॥
पूर्वतुल्यं तु गीत्या स्यादुत्तरे तद्यथास्थिते ।
तस्यार्धेऽर्धसमाप्तिं च न्यासं चाह विशाखिलः ॥
एवमेव शिरोऽन्ते स्यात्प्रतिशाखा ततः परम् ।
शाखावत्प्रतिशाखा च भवेदन्त्यपदा तु सा ॥
तालिकाख्यस्तयोरन्त्यः कलाषट्को निवृत्तिमान् ।
अस्याङ्गेषु यथायोगं योक्तव्ये विवधैकके ॥

दत्तिलः

पूर्वमिति । पूर्वार्धं मद्रकस्य । पूर्वतुल्यं पूर्वपादेन समम् । उत्तरे तालावतीतनिवृत्तौ । यथास्थिते इति द्वावुत्तरावन्वर्थतां भजन्तौ । तस्येति । उपपातस्येत्यर्थः । वस्तु, पाणि, उपोहन, उपवर्तन, निवृत्त-शिरःशाखा-प्रतिशाखा-तालिका-निवृत्तयः, विवध, एकक, एतानि तालाङ्गानि ।

विशाखिलः । आचार्यः । अष्टमीति । त्र्यश्रतालस्य त्रिप्रभृतिक्रमेण षट्कृत्वा द्वैगुण्येन प्रागेव प्रतिपादितम् । पातक्रमस्तु आनिविप्रा आनिविश—आनिविता आनिविप्र आनिविश इति ।

अपवादः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

अपवादः (परीवादः) स्वपरदोषोद्घट्टनम् । यथा—पुष्पदूषितके हतः पुत्र इत्यादि ब्राह्मणवाक्यस्वदोषोद्घट्टनम् ।

रामचन्द्रः

दोषप्रख्यपनं यत्तु सोऽपवादः

भरतः

यथा—रत्नावल्यां राज्ञोक्तम्—श्वासोत्कम्पिनीत्यादि । अत्र देवीगुणानां सातिशयकोपनत्वेनापवदनं कृतम् ।

अभिनवगुप्तः

स्वदोषस्थापनमपवादः । यथा—जानकीराघवे रावणवाक्ये सीता केवलं स्त्री तस्मादवज्ञा, कपर्दिगम्बरः । एते दोषा मम व्यसनं घोरतरं करोति इत्यात्मन्यपवादः ।

सागरः

दोषप्रख्यापवादः स्यान्निर्दोषस्येतरस्य वा ।

सर्वेश्वरः

अपवारितम्—नाट्यधर्मी

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परिवृत्यापवारितम् ।

रसिकरसायनम्

अपविद्धम्—करणम्

आवर्त्य शुकतुण्डाख्यमूरुपृष्ठे निपातयेत् ।
वामहस्तश्च वक्षस्थोऽप्यपविद्धं तु तद्भवेत् ॥

भरतः

चतुरस्रकरः स्थित्वा हस्तं व्यावर्त्य दक्षिणम् ।
निष्क्रामयन्भजेचारीमाक्षिप्तामथ दक्षिणम् ।
शुकतुण्डं करं तस्यैवोरौ तु परिपातयेत् ॥
यत्रापविद्धं तद्वामे वक्षःस्थे खटकामुखे ।
तत्कोपासूययोर्योज्यं उक्तं सोढलसूनुना ॥

शार्ङ्गः

चतुरस्रतया स्थित्वा सव्यमावर्तितं करम् ।
आक्षिप्तया विनिष्कास्य शुकतुण्डकरं पुनः ॥

स्वस्योरोः पृष्ठतो न्यस्येत्ततस्तु खटकामुखम् ।
वक्षःस्थलस्थितं वामं वर्तनाचातुरीवशात् ॥
कुर्याद्यत्रापविद्धं तदसूयाकोपयोः स्मृतम् ।

ज्यायनः

अपविद्धम् — चालकः

नाभौ कण्ठप्रदेशे च करौ चेद्वामदक्षिणौ ।
लुठन्तौ मण्डलाकारमपविद्धं तदीरितम् ॥

वेमः

अपविद्धः—अङ्गहारः

यदा अपविद्धसूचीविद्धाख्यं करणद्वयं कृत्वोद्वेष्टितेन करणेन बद्धया चार्या त्रिकं वलितं कृत्वा, ऊरूद्वृत्तोरोमण्डलकटीच्छिन्नकरणानि प्रयुक्तानि तदापविद्धाङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

अपविद्धः—बाहुस्तथा भूता

उरसो मण्डलाकारभ्रान्त्या यो निःसृतो भुजः ।
सोऽपविद्धो गदाखड्गयुद्धादिषु नियुज्यते ॥

अशोकः

अपवेष्टितम्—हस्तप्राणः

अधस्ताद्गमनं यत्तु हस्तानामपवेष्टितम् ।

शृङ्गारः

अपसर्पितः—अङ्गहारः

अपक्रान्तकरणं, व्यंसितस्य केवलकरक्रिया, करिहस्तं, अर्धसूची, विक्षिप्तं, कटीछिन्नं, ऊरूद्वृत्त, आक्षिप्तं, करिहस्तकं, कटीछिन्नं, एतानि करणानि यदा प्रयुज्यन्ते तदा स अपसर्पितः ।

शार्ङ्गः

अपसृतम्—पार्श्वम्

अपसृतं तन्निवृत्या स्यात्पार्श्वस्य निवर्तने ।

अशोकः

परिस्रुत्यापसारे च कुर्यादपसृतं बुधः ।

सोमेश्वरः

अपस्मारः—चित्ताभिनयः

धातुवैषम्यदोषेण भूतावेशादिना कृतः ।
चित्तक्षोभस्त्वपस्मारः ॥
शिरःपार्श्वे सुचिहस्तः चक्राकारं तु चालितः ।
आलोलितं शिरश्चैव भूतावेशे विधीयते ॥
मुखस्थाने मयूरस्तु पैत्यभावनिरूपणे ।

विनायकः

अपस्मारः—व्यभिचारिभावः

देवयक्षनागब्रह्मराक्षसभूतप्रेतपिशाचग्रहणानुस्मरणोच्छिष्टशून्यागारसेवनाशुचिकालान्तरापरिपतनव्याध्यादयो विभावाः । स्फुरितनिश्वसितोत्कम्पितधावनपतनस्वेदस्तम्भनवदनफेनजिह्वापरिलेहनादयोऽनुभावाः ।

भरतः

भूतप्रेतपिशाचानामपस्मारोऽधिरोहणम् ।
मन्त्रतन्त्रक्रियालोपैः सोऽपि सम्पद्यते नृणाम् ॥
भ्रूपादकम्पस्वेदास्यलालाफेनोद्गमादयः ।

सर्वेश्वरः

अपस्यन्दिता—चारी

निषण्णोरुर्दक्षिणोऽङ्घ्रिर्वामस्तिर्यक् प्रसारितः ।
पञ्चतालान्तरं यत्र सैषापस्यन्दिता भवेत् ॥

वेमः

अपहसितम्—हास्यरसभेदः

हास्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अपूर्णा—श्रुतिः

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः ।

पा.सोमः

अप्पलाचार्यः

तालचिन्तामणिकारः । श्रीमुष्णवासी । शतद्वयवर्षात्पूर्वं स्यादिति ज्ञायते ।

अप्रतिपत्तिः—शिल्पकाङ्गम्

प्रतिपत्तिमूढता अप्रतिपत्तिः । यथा–कोसलाङ्के प्रियसखीत्यादि कौसल्यावचनम् ।

सागरः

कोसलाङ्कः । सागरनन्दिकृतजानकीराघवे कञ्चनाङ्क इत्यूह्यते ।

अप्रदेशी—मेलरागः (ऋषभप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध म ग स.

अप्रमेयः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध म ग म रि स.

अप्रमेया—द्वादशाक्षरवृत्तम्

ययययाः ।

भरतः

अप्सराः—प्राकृते मालावृत्तम्
द्वौपञ्चमात्रौ ज ग।
विरहाङ्कः

अभङ्गः—देशीतालः
अभङ्गे लप्लुतौ ज्ञेयौ ।ऽ
श्रीकण्ठः

अभङ्गताले विज्ञेयौ क्रमेणैव लघुप्लुतौ ।ऽ
वेमः

अभङ्गताले कर्तव्यं लघोरग्रे त्रिमात्रिकम् ।ऽ
नन्दी

अभयम्—हस्तः
अभयन्तु समोन्नतम्।
उमा

अभिकृतिच्छन्दोवृत्तानि
तथा शतसहस्राणि पञ्चविंशच्च संख्यया।
तिस्रः कोट्यः सहस्राणि चतुष्पञ्चाशदेव च।
शतानि चत्वारि तथा द्वात्रिंशत्प्रविभागतः।
वृत्तान्यभिकृतौ चैव च्छन्दोज्ञैः कथितानि वै॥ ३५३५४४३२
भरतः

अभितप्ता—दृष्टिः
मनागलसतारा च चलितैश्च पुटैर्युतः।
निर्वेदे चाभिघाते च कार्यादिभिरुपप्लुता॥
सोमेश्वरः

पुटौ प्रचलितौ यस्यास्तारे वीक्षितुमक्षमे।
या सव्यथेव सा दृष्टिरभितप्तेति गीयते।
विनियोगोऽभिघाते स्यात्तापनिर्वेदयोरपि॥
विप्रदासः

अभितप्ता दृष्टिः
मन्दायमानतारायाः पुटैः प्रचुरितैस्तथा।
सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता च सव्यथा॥
भरतः

अभिनन्दः—देशीतालः
ताले स्यादभिनन्दाख्ये लद्वयं द्द्वयं गुरुः। ॥००ऽ
वेमः

स्मा पा ग री रि सा
जय

अभिनन्दः—प्रबन्धः
यः पाटैस्तेन्नकैर्युक्तः प्रयुक्तो गीतकोविदैः।
अभिनन्दोऽभिनन्देन तालेनैष विभूषितः॥
जग० मल्लः

अभिनन्दनः—देशीतालः
अभिनन्दस्य नामान्तरम्।

अभिनयः
अभिशब्देनाभिमुख्यं नशब्देन निषेधः यशब्देन यदर्थे लक्ष्यते। तेन स्वपार्श्वोन्मुखदेशागमनेन आभिमुख्यं अभिमुखत्वम्। पार्श्वक्षेपे तु रेचनपूर्वं अधोमुखोत्तानपरिवर्तनेन च यच्छब्दार्थमभिनयेत्।
भट्टतोतः

अभिनयः—देशीलास्याङ्गम्
भावसंसूचकैरङ्गैर्नर्तकी यत्र नृत्यति।
यथावत्करणैरुक्तोऽभिनयो नयकोविदैः॥
कुम्भः

अभिनयः
रत्यादिकानभिव्यक्तिं नयन्तो वासनामयान्।
रसावसाना व्यापाराः कथ्यन्तेऽभिनया इति॥
आङ्गिका वाचिकाश्चैव आहार्याः सात्विका इति।
चतुर्विधास्ते करणैश्चतुर्भिरुपपादनात्॥
अङ्गैः शिरःप्रभृतिभिर्निर्वृत्ता आङ्गिका मताः।
वाग्भिर्विरचिता गीतप्रबन्धाद्यास्तु वाचिकाः॥
आहार्यं भूषणादिः स्यादाहार्यास्तत्प्रदर्शिताः।
सत्वं मनोभाविताः स्युस्तेन ये सात्विकास्तु ते॥
यद्यप्यलङ्कार्यशेषा अलङ्कारास्तथाप्यमी।
प्राधान्येन विभावादीनानयन्ति यदा तदा॥
विवक्षितप्रधानत्वाद्भवन्त्यभिनयाभिधाः।
ते च गात्रेषु हाराद्याः शब्देषु यमकादयः॥
स्तम्भाद्या आङ्गिकत्वेऽपि सात्विकत्वं यदा भवेत्।
तथोपपादयिष्यामो व्यक्तं भावनिरूपणे॥
अङ्गैरलङ्कृतैरेव भावितैरेव भाषितैः।
विभावादिरभिव्यक्तो रसाभिव्यञ्जको यतः॥
तस्मादाहार्याभिनया न भण्यन्ते पृथक्क्वचित्।
वृत्यभावादुपाङ्गेषु गणनाच्च न ते पृथक्॥
तस्मात्कायमनोवाग्भिर्निर्मितास्त्रिविधा इमे।
चत्वारो जातयोऽमीषां त्रयाणामपि कीर्तिताः॥

कैशिक्यारभटी वृत्तिः सात्त्वती भारतीति च ।
वर्धन्तेऽभिनया आश्रित्येतासामेव वृत्तिता ॥
अकुर्वतां क्रियां काञ्चिच्छोभामात्रोपयोगिनाम् ।
केशानां वृत्तिरिव या वृत्तिः सा कैशिकी मता ॥
हारः शलुसमूहोऽत्र सोद्योगात्पुरुषा भटाः ।
तेषां वृत्तिसमां वृत्तिं विदुरारभटीं बुधाः ॥
सत्संवेदनमस्त्यस्मिन्निति सत्त्वं मनोऽस्य या ।
वृत्तिः सा सात्त्वती यस्यां साम्मुख्यात्सात्र सात्त्वती ॥
भारत्यप्यर्हिता यत्र सा वृत्तिर्भारती स्मृता ।
ऋग्वेदाद्भारती जाता यजुर्वेदात्तु सात्त्वती ॥
आथर्वणादारभटी सामवेदात्तु कैशिकी ।
वाचिकाभिनयाः सर्वे भारत्यां सुप्रतिष्ठिताः ॥
आङ्गिकाभिनयाः सर्वे तिसृष्वन्यासु वृत्तिषु ।
आङ्गिकाभिनयेष्वेव पर्यवस्यन्ति सात्त्विकाः ॥
तस्मान्मुख्यावभिनयौ ज्ञेयावाङ्गिकवाचिकौ ।
अर्थप्रतीत्युपायत्वाद्वाचिकेऽपि न मुख्यता ॥
वाचिकोपकृतस्तस्मादाङ्गिको मुख्य उच्यते ।
आङ्गिकोऽपि पुनस्त्रेधा शाखानृत्ताङ्कुरैर्भवेत् ॥
करप्रधानो व्यापारः तेषु शाखेति कीर्त्यते ।
स्थानकाद्यै रुपक्रान्तं हस्तकाद्यैः प्रवर्तितम् ॥
करणैरङ्गहारैश्च निष्पन्नं नृत्तमुच्यते ।
भूतवाक्यार्थमाश्रित्य चित्तवृत्त्यर्पणक्षमाः ॥
दृष्टिप्रधाना व्यापाराः कथ्यन्तेऽङ्कुरसंज्ञया ।
सूच्याः स्युरङ्कुरा एव भाविवाक्यार्थसूचनात् ॥
आरभट्यां स्थिता शाखा सात्त्वत्यामङ्कुरः स्थितः ।
कैशिक्यां वर्तते नृत्तं त्रयोऽप्येते तिसृष्वपि ॥
वर्तने तत्वतो भेदो भावकैरेव भाव्यते ।
देशकालवयोवस्थावेषभाषणशक्तितः ।
आङ्गिकोऽभिनयो वृत्तित्रयवाचिकसंश्रितः ॥

शिप्रदासः

अभिनयप्रकाशः

कर्ता न ज्ञायते। बहवः श्लोका अस्माद्ग्रन्थादुद्धृता अभिनयलक्षणे दृश्यन्ते । अभिनयलक्षणं तञ्जापुरकोशागारे वर्तते ।

अभिनयभूषणम्

शृङ्गारशेखरकृतम् । तञ्जानगरकोशागारे वर्तते । कालः क्री. श. १२५०

अभिनवगुप्तः

नाट्यशास्त्रव्याख्याता। कालः क्रै. श. १००० काश्मीरदेशस्थः। वितस्तानदीतीरे प्रवरपुरे एकस्मिन्मठे अभिनवभारत्यनेन व्यरचि । गीर्वाणभाषायां व्याख्याग्रन्थेषु महाभाष्यं विना अस्य व्याख्या परां काष्ठां लभते। अस्यां व्याख्यायामनुपयुक्तं न किञ्चिदुक्तम्। अबोधितं संशयितं वा न परित्यक्तम्। उद्भटलोल्लटशङ्कुकप्रभृतिमतानि सम्यक् शोधयित्वा व्याख्याता स्वमतं सम्यक् स्थापयामास। तदेव मम्मटादिभिः प्रमाणीकृतम्। अस्य कीर्तिः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रविशदीकरणेन सर्वत्र विदिता ।

अभिप्रायः—लक्षणम्

अभूतपूर्वो यो ह्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।
लोकस्य हृदयग्राहि सोऽभिप्राय इति स्मृतः ॥

भरतः

अभूतपूर्व इत्यसत्पदार्थः । केवलकल्पितः । केचित्स्वाद्यवस्तुन्यभिमान इत्याहुः । तद्वैचित्र्यरहितत्वादुपेक्ष्यम् । यथा—तापसवत्सराजे सोऽयमसूत्रः पटः क्रियते इति यौगन्धरायणोद्योगं विमृश्य साङ्कृत्यायन्योक्तम् । सोऽभिप्रायः ।

अभिनवः

अभिप्रायः

यदर्थं स्वाभिमुख्येन पदार्था ह्युपकुर्वते ।
सोऽभिप्रायस्तदुत्कर्षः प्रायः शब्देन कथ्यते ॥

शारदातनयः

अभिप्लुतार्थम्—काव्यदोषः

अभिप्लुतार्थं विज्ञेयं यत्पादेन समस्यते ।
यथा—स राजा नीतिकुशलः सरः कुसुमशोभितम् ।
सर्वप्रिया वसन्तश्रीः ग्रीष्मे मालतिकागमः ॥

अत्र प्रतिपादमर्थस्य परिसमाप्तत्वादेकवाक्यत्वेन निमज्जनाभावादभिप्लुतत्वम् ।

भरतः

अभिमानम्

अभिमानमिति प्राहुः स्वपौरुषगुणाश्रयाम् ।
प्रतीतिं सुखमात्रान्तां महतीनां समुद्भवाम् ॥

भावविवेकः

अभिमानः—नाट्यालङ्कारः

आरब्धात्यागः। यथा—वेण्यां मात इति दुर्योधनः। (५-३)

सागरः

अभिमानः—लक्षणम्

धार्यमाणस्तु बहुभिः वचनैः कार्ययुक्तिभिः ।
न यः पर्यवतिष्ठेत सोऽभिमानस्तु संज्ञितः ॥

भरतः

यथा—ममैव शीतांशोरमृतच्छटेति श्लोके तादृशी अर्थस्य अर्थघटना कृता यस्यां कार्ययुक्तिभिः फलयोजनाभिः धार्यमाणो हृदये स्थाप्यमानो नावतिष्ठते इत्युदाहरणम्। एतदेव सादृश्यनाम्नाप्यन्यैरुक्तम्।

अभिनवः

अनिर्णयोऽभिमानः स्यादभिधेयस्य हेतुभिः।

सर्वेश्वरः

अभिरुद्गता—मूर्छना

षड्जग्रामे सप्तमी मूर्छना।

(आ) रि ग म प ध नि स

(अव) स नि ध प म ग रि

प. मण्डली

अभिरोदितीत्यभिरुतस्योद्गता चाभिरुद्गता।
मूर्छना रिषभेणायं वरणश्चात्र दैवतम्॥

नान्यः

अभिलषितार्थचिन्तामणिः

सोमेश्वरकृतः। अयं ग्रन्थः पञ्चप्रकरणात्मकः शताध्यायपरिमितो राजकुमाराणां बोधनाय प्रवृत्तो राजविद्याविषयकः। तस्मिन्सङ्गीतभागश्चतुर्थप्रकरणे षोडशशतोत्तरसहस्रग्रन्थपरिमितो वर्तते। तत्र भरतस्य चौक्षग्रामरागाः वैरस्यजनका एवेति निराकृताः। ग्रन्थस्तु नाट्यसङ्गीतशास्त्रेपूत्कृष्टः। प्रबन्धानां च स्वोपज्ञोदाहरणानि सम्यक् दत्तानि। बहुभिर्ग्रन्थकारैरसौ प्रामाणिकत्वेन गृह्यते। मानसोल्लास इत्यस्य ग्रन्थस्य नामान्तरमस्ति। कालः क्री-श. ११४०

अभिलाषः—विरहावस्था

व्यवसायात्समारब्धः सङ्कल्पेच्छासमुद्भवः।
समागमोपायकृतः सोऽभिलाषः प्रकीर्तितः॥
व्यवसायादिति। काम्यजनज्ञानं तस्मात्।
निर्याति विशति च मुहुः करोति चाकारमेव मदनस्य।
तिष्ठति च दर्शनपथे प्रथमस्थाने स्थिता कामे॥

भरतः

अभिलाषि—दर्शनम्

अभिलाषि भवेत्तद्यद्याचमानमिवेक्षणम्।

वेमः

अभिसारिका—नायिका

हित्वा लज्जां तु या श्लिष्टा मदेन मदनेन च।
अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका॥

भरतः

मदो मद्यकृतः। चकारात् द्वयं वदन् मदनस्यैव प्राधान्यमाह। अभिसरः सहायः। तस्य व्यापारेण प्रियतममतिक्रामति।

अभिनवः

अभूताहरणम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

अभूताहरणं सद्भिः कथ्यते छद्मचेष्टितम्।

सर्वेश्वरः

कपटापाश्रयं वाक्यमभूताहरणं विदुः।

भरतः

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्तया चित्रफलको दृष्टः। तदनर्थकारीति मत्वा विदूषकः कपटेन आह। आत्मानमालिखितुं कष्टमिति आर्यपुत्रेणैवेदं चित्रं लिखितं विज्ञानमपि दर्शितमिति अत्र कपटम्।

अभिनवः

एतदेवासत्याहरणमित्युक्तं कैश्चित्। यथा-मालविकाग्निमित्रे राजप्रसादपरीक्षार्थं। विदूषकेन केतकीकण्टकक्षतस्य हस्तस्याः सर्पदंशता प्रकाशितेति।

रामचन्द्रः

अभ्यन्तरावहरणा—चतुष्पदागीतम्

द्वितीयः सन्निपातः स्याद्यस्यां मध्येऽक्षराणि च।
इत्यभ्यन्तरावहरणा सानुस्वारा निरूप्यते॥

वेमः

अभ्यस्तः—हस्तपाटः

करवर्तनया घातादभ्यस्तो जायते यथा।
धणगिणगिधणगिधणगिणगितति थिगित्त॥

वेमः

अभ्यासः

बहुत्वशब्दे द्रष्टव्यम्।

अभ्युच्चयः—वर्णालङ्कारः

एकान्तरैः स्वरैर्यत्र स्यादारोहक्रमात्स्वतः।
अभ्युच्चयमलङ्कारं मेनिरे तं पुराविदः॥
स ग प नि

प. मण्डली

अभ्युच्चये स्वरोच्चारश्चैकं त्यक्त्वान्तरान्तरा।
स ग प नि

जगद्धरः

अभ्युच्चयः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

(अव) नि प ग स.

प. मण्डली

अभ्युदयः—तानः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः।

म ग स नि ध प.

कुम्भः

अभ्रागमः—तानः
गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।
नि ग म प ध ?
नान्यः

अमङ्गलहस्तः
हस्तेन हस्तं कुञ्चयित्वामङ्गलकरो भवेत् ।
अमङ्गलः पुरोभागे शापार्थे विनियुज्यते ।
दुःखवाक्यस्य श्रवणेऽमङ्गलकरो भवेत् ॥
विनायकः

(अङ्गुलीनामन्तः अङ्गुलीप्रवेश्यपर्वसन्धीः स्फोटयित्वा तासामधोनयनम् ।)

अमन्दमुकुन्दमकरन्दः—सूडप्रबन्धः
नष्टो रागस्तृतीयाख्यस्तालो मध्यलयः क्वचित् ।
पदानां शोभयालापगुम्भनं गानहेतुकम् ॥
अन्ते पाटाः स्वरास्तेनास्तदन्ते पद्यगुम्भनम् ।
एषोऽमन्दमुकुन्दाद्यमकरन्दाभिधानवान् ।
प्रबन्धः प्रीतये गीतः श्रीपतेः कृष्णभूभुजा ॥
कुम्भः

अमरः—गीतालङ्कारः (प्रतिमठ्यभेदः)
गुरुरेको भवेद्यत्र सन्निपातः स कथ्यते ।
अमरः प्रतिमठ्योऽसौ विद्वद्भिस्तेन गीयते ॥
संगीतसारः सं. 1

अमराली—श्रुतिः
तारषड्जस्य तृतीया श्रुतिः ।
पार्श्वः

अमरावली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

अमर्षः—चित्ताभिनयः
अधिक्षेपावमानाद्यैः क्रोधोऽमर्ष इतीरितः ।
पार्श्वभागे पताकस्तु विसृष्टो नीचभावने ।
फालस्थले पताकस्तु चलितश्चावमानके ॥
विनायकः

अमर्षः—व्यभिचारिभावः
विद्यैश्वर्यबलाधिकैरधिक्षिप्तस्यावमानितस्य वा समुत्पद्यते । शिरःकम्पनप्रस्वेदनाधोमुखचिन्तनध्यानाध्यवसायोपायसहायान्वेषणादयोऽनुभावाः ।
भरतः

अमर्षो विहितः सद्भिर्दोषेष्वभिनिवेशनम् ।
अधिक्षेपप्रमादाद्वा रोषाद्वा जायते च सः ॥
अत्र स्वेदाङ्गचलनताडनग्रहणादयोऽनुभावाः ।
सर्वेश्वरः

अमलम्—हस्तः
तदेवोर्ध्वीकृतं हस्तममलं परिकीर्तितम् ।
उमा

अमात्यः
कुलीना बुद्धिसंपन्नाः श्रुतिनीतिविशारदाः ।
स्वदेश्याश्चानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ।
अमात्या मन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥
भरतः

अमृतवाहिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

अमृता—श्रुतिः
धैवतस्य तृतीया श्रुतिः ।
जग

अम्बरम्—रागः
ग्रहांशन्यासषड्जः स्यादङ्गं हिन्दोलकस्य च ।
ममन्द्रश्च नितारश्च रागः पूर्णोऽयमम्बरः ॥

अम्बरीकल्याणीरागध्यानम्
युवतिभुजाञ्चलहस्तां स्वभुजादेशनिवासतल्कराग्राम् ।
रासक्रीडालोलां मनसि ध्यायामि चाम्बरीकल्याणीम् ॥
रागसागरः

अम्बिकावीणा—वीणा
पाल्कुरिकि सोमनाथेन स्मृता—अस्या लक्षणं न विद्यते ।

अयगतिः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)
(आ) स ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

अरगन्ती—रागः
धांशा धबहुला चैव तारनिर्मुक्तमध्यमा ।
स्फुरितोद्गमकैः पूर्णा पापन्यासारगन्तिका ॥
नान्यः

मध्यमतारविमुक्ता धैवतबहुला च स्फुरुरैर्गमकैः ।
सप्तस्वरारगन्ती पापन्यासेन रञ्जनी भवति ॥
कश्यपः

अरण्यपत्रः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः ।

नि स ग म प (?)

नान्यः

अरालः—हस्तः

तर्जन्यादिषु्वङ्गुलीषु प्राच्याः प्राच्याः परा परा ।
दूरस्थोद्धा मनाग्वक्रा धनुर्वक्रा तु तर्जनी ॥
अङ्गुष्ठः कुञ्चितो यत्र तमरालं प्रचक्षते ।
आशीर्वादादिषु प्रोक्तः स पुंसां हृदयस्थितः ॥
अथ स्त्रीणां केशबन्धे केशानां च विकीर्णने ।
द्विस्त्रिः कार्योऽन्यपार्श्वात्तु स्वपार्श्वे वर्तुलभ्रमः ॥
आत्रजज्ञनसंघे स्यादाह्वाने पतदङ्गुलिः ।
विवाहे त्वङ्गुलाग्रस्थस्वस्तिकाकारयोजितम् ॥
प्रदक्षिणं करद्वन्द्वं स्याद्भ्रमत्केवलः पुनः ।
प्रदक्षिणं भ्रमन्कार्ये देवतानां प्रदक्षिणे ॥
कस्त्वं कोऽहं क संबन्ध इत्यसंबद्धभाषणे ।
बहिः पुनः पुनः क्षिप्ताङ्गुलिर्भालस्थितः पुनः ।
भालस्वेदापनयने त्रिपताकोदितेषु च ॥

शार्ङ्गः

अरालखटकामुखौ—नृत्तहस्तौ

पताकौ स्वस्तिकीकृत्य व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
अलपद्मावथैवाथ पद्मकोशौ करावुभौ ॥
क्रमादूर्ध्वमुखौ कृत्वा व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
अथारालं करं वाममुत्तानं रचयेत्ततः ॥
यथान्यं खटकावक्त्रं चतुरश्रमधोमुखम् ।
कुर्यादेवं तथा हस्तावरालखटकामुखौ ॥
अथवा स्वस्तिकाकारावरालखटकामुखौ ।
विधायादावरालौ चेद्रेचितौ खटकामुखौ ॥
तथा वा भवतो हस्तावरालखटकामुखौ ।
वितर्के सविवादानां वणिजामेष युज्यते ॥
वक्षोग्रस्थः पुरो वक्रः खटकास्याभिधः करः ।
उन्नताग्रः परोऽरालः तिर्यक्किञ्चित्प्रसारितः ॥
पार्श्वव्यत्यासतो यद्वा निजे पार्श्वे करौ यदा ।
तालान्तरौ स्थितौ स्यातां तदैतावपरे जगुः ॥

अशोकः

अरालवर्तना

कर्मणा वेष्टिताख्येन रचयित्वा यदा करः ।
अरालो वर्तितः पश्चाद्यत्रोद्वेष्टितकर्मणा ।
प्रत्यपादि तदा धीरैररालकरवर्तना ॥

अशोकः

तर्जन्याद्यङ्गुलीनां यदन्तरावेष्टनं क्रमात् ।
आवेष्टितक्रियापूर्वं सा प्रोक्तारालवर्तना ॥

कल्लिनाथः

अरुणम्—दर्शनम्

व्याघूर्णमानमरुणं मुहुरामीलदन्तरा ।

शारदातनयः

अरुणः— मुखरागः

ईषद्रक्तोऽरुणो ज्ञेयः कोपे चामर्षशोकयोः ।
माने चापि प्रयोगोऽस्य दर्शितो वेमभूभुजा ॥

वेमः

अरुणकान्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ध ग रि स.

अरुणचन्द्रिका—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि प ध प म ग स.

अरुणज्वलितम्—मेलरागः (धर्मवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

अरुद्राम्बरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

अरोचकम्—दर्शनम्

अपाङ्गकूणनं यत्र तदरोचकमुच्यते ।

शारदातनयः

अर्कवर्धिनी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म ग स.

अर्गलम्—करणम्

वामपादकनिष्ठायाः क्षेत्रगो दक्षिणः पुनः ।
सार्धतालद्वयं स्रस्तजङ्घः पादः प्रसारितः ॥
तस्यैवानुगतस्तद्वद्बाहुः सन्नलपल्लवः ।
करे वामेतरे यत्र तदर्गलमितीरितम् ॥
एतदङ्गदमुख्यानां प्लवगानां परिक्रमे ।
पादे [illegible] ॥

प्रसार्य पुरतः कार्यावुभौ पादानुगौ करौ ।
इत्यत्र करणे प्रोक्तं व्याख्याने भट्टतण्डुना ॥

ज्यायनः

"महावीरपरिक्रमे" इति लक्ष्मणः ।

अर्धकारी—देशीतालः

प्लुतेनैकेनार्धकारी । ३ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

अर्घ्यहस्तः

उत्तानितौ चक्रतलौ श्लिष्टौ हस्तौ वरानने ।
बहिरङ्गुष्ठसंयुक्तावर्घ्यहस्तं प्रकीर्त्यते ॥

अर्जुनः

सप्ततालप्रदीपिकाकारः । अयं प्रबन्धाध्यायेषु प्रमाणीकृतः ।

अर्जुनः—देशीतालः

अर्जुनाख्ये तु ताले तु द्रुतो लघु द्रुतः शरः ।
द्रुतत्रयं लघुश्चैको द्रुतश्च लविरामवान् ॥
० । ० । ० ० ० । ० ।

दामोदरः

अर्जुनः—मेलरागः

गौरीमेलसमुद्भूत आरोहे मनिवर्जितः ।
गधहीनावरोहः स्याद्गादिरर्जुनसंज्ञकः ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः ।

अहोबिलः

अर्जुनतालः—तालः

अर्जुनाख्ये क्रमात्ताले द्रुतो लघुर्द्रुतः शरः ।
द्रुतत्रयं लघुश्चैको द्रुतश्च सविरामवान् ॥
० । ० । ० ० ० । ०

वेदः

अर्जुनतालोडुपम्—देशीनृत्तम्

अर्जुनाख्ये क्रमे ताले द्रुतो लघुर्द्रुतः शरः ।
द्रुतत्रयं लघुश्चैको द्रुतश्च सविरामवान् ।
अर्जुनाख्यस्य तालस्य कथितं चोडुपं बुधैः ॥
० । ० । ० ० ० । ०

वेद

अर्जुनयाणः—काडनृत्ताङ्गम्

पिण्डः स्याद्द्वादशयुतं बिन्दूनां शतमुत्तमम् ।
सप्तमावो ब्रह्मतालः सव्यहस्तेऽष्टधा भवेत् ॥
चतुर्वारं वामहस्ते दक्षपादे द्विवारतः ।
वामाङ्घ्रावेकवारं स्यादधस्तादूर्ध्वमाचरेत् ॥
योजना पिण्डबिन्दौ च दक्षहस्ते द्रुते द्रुतः ।
द्रुतद्वये च सरलो वामहस्ते ततः परम् ॥
द्रुतद्वये द्रुतः प्रोक्तो दचतुष्के लघुर्भवेत् ।
दक्षपादे दचतुष्के द्रुतः स्याद्दाष्टके लघुः ॥
वामपादे दाष्टके च द्रुतोऽत्र षोडशो लघुः ।
अर्जुनाद्यो बाणनामा प्रसिद्धः काड ईरितः ।
नृत्ते वाद्ये च ताले च ऋजुः स्यात्संप्रदायतः ॥

वेदः

अर्जुनभ्रमरी—चारी

एकोङ्घ्रिश्च.........भूगतः.........पृष्ठदेहगः ।
उ...... रणं भवेत् वामाङ्घ्रिनैव...... अर्जुनभ्रमरी ॥

नागमङ्गः

अर्जुनमतम्

मुडुम्बिनरसिंहाचार्यकृतम् । प्राचीनमतसंग्राहकोऽयं ग्रन्थः । अस्य कर्ता क्रि. श. १९२५ समीपे मृतः ।

अर्थप्रकृतयः

ताः पञ्चविधाः—बीजं, बिन्दुः, पताका, प्रकरी, कार्यं चेति । अथैतासु (आरम्भविधिषु) कथाशरीरोपादानकारणभूताः पञ्चार्थप्रकृतयो भवन्ति । चतसृषु हि विधासु तत्वं परिसमाप्यते—कर्ता कर्म करणं क्रियेति । ताश्च प्रकृतिपञ्चकोपलक्षणेन प्रतिपाद्यन्ते ।

भोजः

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥

भरतः

अर्थप्रतिपत्तिविधिः

नादादिहेतुको यः स्यादक्षराणां समुच्चयः ।
आनुपूर्वीसमुल्लेखः स शब्दव्यपदेशभाक् ॥
साध्यसाधनसंयोगः सामानाधिकरण्यकाः ।
पदार्थप्रतिपत्तेश्च विधिः पञ्चविधः स्मृतः ॥
अधिष्ठानं स्वभावश्च गुणः कार्यान्वयस्तथा ।
तादात्म्यं चेति शब्दस्य तद्गुणाः पञ्च कीर्तिताः ॥

कुम्भः

अर्थविशेषणम्—नाट्यालङ्कारः

अर्थस्य विरूपतया प्रतिपन्नस्य पुनः पुनः शिरःकम्पहुङ्कारैर्विशेषणम् । यथा—कैकयीभरताङ्के—कैकेयी जननीति हनुमद्वाक्यम् ।

अर्थव्यक्तिः—काव्यगुणः

सुप्रसिद्धाभिधाना तु लोककर्मव्यवस्थिता।
या क्रिया क्रियते काव्ये सार्थव्यक्तिः प्रकीर्त्यते ॥

भरत.

पाठान्तरम्

यस्यार्थानुप्रवेशेन मनसा परिकल्प्यते।
अनन्तरप्रयोगस्य साऽर्थव्यक्तिरुदाहृता ॥

प्रसिद्धमभिधानं अभिधाव्यापारो यस्यां काव्यक्रियायां सा अर्थव्यक्तिः शब्दगुणः। यश्चार्थे वर्ण्यते किरातादिनिदर्शनं स तथैव लोके प्रसिद्ध इत्यर्थस्य गुणोऽर्थव्यक्तिः।

अभिनवगुप्तः

यत्रार्थस्वरूपस्य पूर्णं दर्शनं तत्रार्थव्यक्तिः।

साहित्यमीमांसा

अर्थव्यक्तिः पदोद्देशात्समस्तार्थात्रबोधिनी।

सर्वेश्वरः

अर्थव्यक्तिं तु विद्वांसः प्राहुः संपूर्णवाक्यताम्।

प्रकाशवर्षः

अर्थहीनम्—काव्यदोषः

अर्थहीनं त्वसंबद्धं सावशेषार्थमेव च।

भरतः

अर्थान्तरम्—काव्यदोषः

अवर्ण्यं वर्ण्यते यत्र तदर्थान्तरमिष्यते।

भरतः

अर्थापत्तिः—लक्षणम्

अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते।
वाक्यमाधुर्यसंपन्ना सार्थापत्तिरुदाहृता ॥

भरतः

यथा—धूर्तविटे आदष्टेत्यादिश्लोकः। जन्मान्तरेऽपि विरागो न प्रभवतीति अर्थान्तरं प्रतीयते।

अर्थोपक्षेपकः

नीरसं लौकिकापेतमशास्त्रीयं च यद्भवेत्।
तद्वस्तु सूचनीयं स्यादत्र विष्कम्भकादिभिः ॥

सर्वेश्वरः

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः।
अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ॥
विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकाः।
सूच्यार्थसूचनोपाया एते पञ्च प्रकीर्तिताः ॥

अतः प्रवेशकप्रायः प्रथमाङ्के निषिद्धयते।
आदौ विष्कम्भकं कुर्यादिति भोजेन दर्शितम् ॥

शारदातन

अर्धकर्तरी—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

दक्षिणः कर्तरीं कुर्याद्वामहस्तस्तु तन्त्रिकाम्।
यत्र सारणया हन्ति प्राहुस्तामर्धकर्तरीम् ॥

श

अर्धकर्तरी—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

कर्तरीं कुरुते हस्तो दक्षिणो यत्र तान्त्रिकाम्।
हन्ति सारणया वामः प्राहतामर्धकर्तरीम् ॥

कु

अर्धकर्तरी—हौडुक्किकहस्तपाटः

विरलानामिकामध्या तर्जन्यङ्गुलिताडनात्।
अर्धकर्तरिका संज्ञः पाटः सञ्जायते यदा ॥
गिटाखुं खुंमेह घेटमेह धेझे हंझे हंगित्थोटें.

:

अर्धकुञ्चितम्—जानु

नमनात्तु नितम्बस्य प्रोक्तं जान्वर्धकुञ्चितम्।

अश

लवनेत्वर्धकुञ्चितम्।

सोमे

अर्धखञ्जा—चतुष्पदागीतम्

त्र्यश्रात्वर्धेन भिन्नाचेदर्धखञ्जेति कथ्यते।

गुर्वक्षरप्रायपदा लयत्रयसमन्विता।
अर्धखञ्जेति विज्ञेया तालैर्द्वादशभिर्युता ॥
नेपालादर्शे एवायं भरतश्लोको वर्तते।

४

अर्धचतुरश्रः—भङ्गतालः

लद्वयं द्रुद्वयं अष्टावर्त्तौ भवेत्तदा।
॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥

न

अर्धचतुरश्रौ—नृत्तहस्तौ

दक्षिणे खटकास्यः स्याद्वामः स्याद्रेचितो यदा।
तदर्धचतुरश्राख्यौ स्यातामित्याह माधवः ॥

चित्र

अर्धचन्द्रः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

स्पर्शोऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यामर्धचन्द्रोऽभिधीयते ।

शार्ङ्गः

अर्धचन्द्रः—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

कनिष्ठाङ्गुष्ठौ स्पृशतो यत्र तन्त्रीं सहैव तु ।
अर्धचन्द्रं तदा प्राह पूर्णचन्द्रनिभाननः ॥

कुम्भः

अर्धचन्द्रः—हस्तः

एकतोऽङ्गुलिसंघाते यत्राङ्गुष्ठे स्थितेऽन्यतः ।
चन्द्रलेखाकृतिर्भाति सोऽर्धचन्द्रोभिधीयते ॥
उपर्युत्तानितोऽर्धेन्दावूर्ध्वगो बालपादपे ।
पराङ्मुखस्तु खेदे स्यात्कपोलफलकं दधत् ।
प्रयोक्तव्यः कृशे मध्ये बलान्निर्वासनादिषु ॥

शार्ङ्गः

अर्धचन्द्रस्वस्तिकहस्तः

कटिस्थले त्वर्धचन्द्रौ निक्षिप्तौ स्वस्तिको मतः ।
कटिपार्श्वे चार्धचन्द्रः कटिभागनिरूपणे ॥

विनायकः

अर्धनर्कुटा—चतुष्पदागीतम्

अर्धेन भिन्ना विज्ञेया चतुरश्रार्धनर्कुटा ।

वेमः

अर्धनिकुट्टकम्—करणम्

स्यान्निकुट्टकमेवार्धेनाङ्गेनार्धनिकुट्टकम् ।
अञ्चिताविति शब्देन क्रियावैशिष्ट्यमीरितम् ॥
मुनिनैवालपद्मस्य स्मरता पूर्वलक्षणम् ।
स्वदेहाभिमुखं पृष्ठभागेनाकर्षणं मतम् ॥
षण्मुखप्रमुखैः प्रोक्तमञ्चितं तन्नसङ्गतम् ।
अप्ररूढनिजश्लाघारूपवाक्ये तदिष्यते ॥

ज्यायनः

अञ्चितौ बाहुशिरसि (?) हस्तस्त्वभिमुखाङ्गुलिः ।
निकुञ्चितार्धयोगेन भवेदर्धनिकुट्टकम् ॥

भरतः

तदेवार्धनिकुट्टकं स्यादेकेनाङ्गेन चेत्कृतम् ।
अप्ररूढवचः प्रोक्ते तत्रैवार्थे नियुज्यते ॥

शार्ङ्गदेवः

अर्धनिकुट्टकः—अङ्गहारः

नूपुरविवृत्तनिकुट्टार्धनिकुट्टार्धरेचितरेचकनिकुट्टकललितवैशाखरेचितचतुरदण्डरेचितकवृश्चिककुट्टितनिकुट्टकपार्श्वसंभ्रान्तोद्वृत्तोरोमण्डलकरिहस्तकटीछिन्नानां सप्तदशकरणानां प्रयोगे अर्धनिकुट्टकः ।

शार्ङ्गः

अर्धपताकः—हस्तः

त्रिपताकनिष्ठा चेत्तु नता सोऽर्धपताककः ।
क्रकचे क्षुरिकायां च ध्वजगोपुरशृङ्गयोः ।
युज्यतेऽर्धपताकोऽयं तत्तत्कर्मप्रयोजकैः ॥

गौरीमतम्

त्रिपताके कनिष्ठा चेद्वक्रितार्धपताकिका ।
पताकार्धः पुरो भागे बध्वा पल्लवदर्शने ॥
तिर्यग्बध्द्वा तु यो हस्तः फलकस्य प्रदर्शने ।
तर्जन्योर्द्धो पुरो भागे बध्वा तीरनिरूपणे ॥
ऊर्ध्वभागे पुरोभागे चलनं चोभयार्थकम् ।
पृष्ठभागे पुरोभागे चलनं ककुभे तथा ॥
पुरोभागे चोर्ध्वमुखे बध्वा तु छुरिकार्थके ।
पार्श्वस्थले तु तिर्यक् च चलितौ सन्धिभावने ॥
वामभागे चानुकूल्ये ऊर्ध्वाग्रे संयुतौ यदि ।
चलितौ क्रीडमानार्थे चैकमत्स्यनिरूपणे ॥
शिरःस्थले तु यो हस्तः ध्वजार्थे गोपुरार्थके ।
शृङ्गार्थेऽपि नियोक्तव्यो भरतागमवेदिभिः ॥

विनायकः

अर्धपाणिः—हस्तपाटः

एकहस्ताग्रघातेन त्वर्धपाणिरुदाहृतः ।
धगिड धगिड दरगिड दरगिड ।

वेमः

अर्धपुराटिका—पादपाटः

भूमिस्थितेनोद्वृत्तेन पादेनैकेन यत्तदा ।
उद्वृत्तस्यादधस्ताद्यग्रैः क्रियते चेन्निकुट्टनम् ।
तदा नृत्तविशेषज्ञैः कथितार्धपुराटिका ॥

वेमः

अर्धप्रवृत्ता—चतुष्पदागीतम्

स्थितं प्रवृद्धमथवा द्वयं वाऽर्धे निवेशितम् ।
यस्यामर्धप्रवृत्ता सा कथिता वेमभूभुजा ॥

वेमः

अर्धमण्डलवर्तना

सविलासं यदा स्यातामुरः पार्श्वार्धमण्डलौ ।
वर्तितौ स्वोक्तरीत्यैव त्वर्धमण्डलवर्तना ॥

अशोकः

अर्धमण्डलिका—देशीचारी

तलसङ्घृष्टभूभागौ चरणौ मन्दमाहतौ ।
भ्रमन्तौ यत्र गच्छेतां पश्चाद्भागे यथाक्रमम् ।
अर्धमण्डलिकामाहुश्चारीमेतां विपश्चितः ॥

वेमः

अर्धमण्डली—गतिः

मण्डली मण्डलाकारा तत्रार्धा चार्धमण्डली ।

देवणः

अर्धमत्तल्ली—करणम्

स्खलत्प्रसृतौ पादौ हंसपक्षो धृतभ्रमः ।
वामः सव्योऽर्धचन्द्रस्तु यत्र कर्त्यां विधीयते ॥
अर्धमत्तल्लितत्वज्ञैः ज्ञेयं तत्तरुणे मदे ।
पक्षवञ्चितकं कर्त्यामत्र कीर्तिधरोऽब्रवीत् ।
हस्तं नितम्बमत्रैव परे प्राहुर्मनीषिणः ॥

ज्यायनः

अर्धमागधी—गीतिः

अथार्धमागध्यपि लक्ष्यतेऽत्र विलम्बितेनैव फलेन युक्तम् ।
गायेत्कलायां पदमादिमायां पदान्तरेणाथ युतं तदर्धम् ॥
गायेत्पुनर्मध्यलयेन युक्तं कलां द्वितीयामधिकृत्य सम्यक् ।
कलां तृतीयामधिकृत्य पश्चादर्धे तृतीयस्य पदस्य गायेत् ।
पदान्तरं च द्रुतमानयुक्तं सैवार्धमागध्यभिधावती स्यात् ॥

रघुनाथः

अत्रार्धमिति पदसंबन्ध्यर्धपादत्वेनार्धमागधी। न च पादाद्यनिवृत्तिनिवृत्तावर्धः, प्रवृत्तिनिवृत्तिगः हेतुर्मन्तव्यः। यतः सामवेदगीतप्रधाने आवृत्तिष्वर्धं आद्रियते। य उ वृत्त्यात्मा जातवेदसम्।

मतङ्गः

अर्धमागधी—चतुष्पदागीतम्

द्रुतमध्यलयोपेता लघुगुर्वक्षरान्विता ।
तदर्धतालकलिता मागध्येवार्धमागधी ॥

वेमः

अर्धमायूरी — पुष्करवाद्ये स्वरोत्पत्तिक्रमः

वामके पुष्करे षड्जर्षभौ च दक्षिणे तथा ।
ऊर्ध्वके धैवतश्चैवमर्धमायूर्युदाहृता ॥

भरतः

अर्धमायूरी—मार्जना

जायते पुष्करे वामे षड्जश्चेदृषभः पुनः ।
वामे तले पुष्करे स्याद्धैवतस्तूर्ध्वपुष्करे ।
तदा ज्ञेयार्धमायूरी मार्जना मार्गवेदिभिः ॥

वेमः

अर्धमुकुला—दृष्टिः

अर्धसंफुल्लतारा च युक्तार्धमुकुलैः पुटैः ।
गन्धस्पर्शरसाह्लादे योज्यार्धमुकुला बुधैः ॥

सोमेश्वरः

अर्धव्याकोचतारा च ह्लादार्धमुकुलैः पुटैः ।
स्मितार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्ललिततारका ॥

शारदातनयः

अर्धमुक्ता—वंशगतिः

रन्ध्राष्टकेऽर्धपिहिते वंशः संपूर्यते यदा ।
अर्धमुक्ता गतिर्ज्ञेया द्रुतशब्दविधायिनी ॥

कुम्भः

अर्धमुक्ता—वंशेऽङ्गुलिगतिः

अर्धमुक्तेन चाप्यस्या अर्धमुक्ता तु जायते ।
अस्या अङ्गुल्याः ।

निःशङ्कः

अर्धरेचितम्—करणम्

मण्डलस्थानके स्थित्वा वक्षस्थं खटकामुखम् ।
सूच्यास्यनृत्तहस्तेनापसृत्या गच्छतायुतम् ॥
पार्श्वे च सन्नतं वामं विभ्रत्पादं निकुट्टयेत् ।
यत्रार्धरेचितं तत्स्यादसमञ्जसचेष्टिते ॥

ज्यायनः

अपविद्धः करः सूच्या पादश्चैव निकुट्टितः ।
सन्नतं यत्र पार्श्वं च तद्भवेदर्धरेचितम् ॥

भरतः

मण्डले स्थानके स्थित्वा वक्षस्थः खटकामुखः ।
सूचीमुखं चापसार्थं यदा तस्यान्तिके कृतः ॥
अङ्घ्रिरुद्घट्टितः पार्श्वं सन्नतं चापसारणे ।
तदर्धरेचितं योज्यमसमञ्जसचेष्टने ॥

शार्ङ्गदेवः

अर्धरेचितौ—नृत्तहस्तौ

चतुरश्रस्तयोरेकश्चेत्तदात्वर्धरेचितौ ।

दक्षिणो रेचिताकार वामः स्यात्खटकामुखः।
यत्रैतौ नृत्यतत्त्वज्ञैः कथितावर्धरेचितौ॥

मिश्रदासः

एकतो रेचितस्त्वेवं चतुरस्रोऽन्यतः स्थितः।
त्रिपताकौ करौ नृत्ये भवेतामर्धरेचितौ॥

सोमेश्वरः

अर्धवीणा

सैवार्धवीणा कथिता या तुम्बरहिता यदि।
मन्द्रतन्त्रीविहीना च कम्बुः स्यादुन्नता पुनः॥
ककुभादिलक्ष्म तद्‌ज्ञाः तुम्बुरीगतमूचिरे।
एषार्धवीणा प्रायेण गानसाहाय्यकारिणी॥

नारायणः

अर्धसञ्चः—हस्तपाटः

उदमे पटहादौ तु तर्जन्यङ्गुष्ठताडनात्।
ततः करतलोल्लासादर्धसञ्चो भवेद्यथा॥
खें खें दरिखें दरिखें खेटखे खेट।

वेमः

अर्धसमः—हस्तपाटः

विषमस्य विपर्यासात्पाटस्त्वर्धसमो यथा।
ददगिरि गिरिकिट दगिदं धों गिं धों गिदं।

वेमः

अर्धसामुद्रः—गीताङ्गम्

अर्धसामुद्रो द्वैगेयकविधानेन षोडशगणो भवति।

नान्यः

अर्धसावित्रः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः।
म प ध स रि?

नान्यः

अर्धसावित्री—तानः

मध्यमग्रामे षड्जहीनषाडवः।
रि नि ध प म ग

कुम्भः

अर्धसूची—करणम्

अर्धाङ्गेन कृते सूचीत्यर्धसूचि निगद्यते।

ज्यायनः

अर्धस्खलितिका—पादपाटः

अर्धस्खलितिका तिर्यगेकाङ्घ्रेः स्खलनाद्भवेत्।

वेमः

इयं व्यवहारे अङ्गुस्खलितिकेत्युक्ता।

अर्धस्वस्तिकम्—करणम्

चरणौ स्वस्तिकौ हस्तः करिणो यत्र दक्षिणः।
अपरो वक्षसः स्थाने तदर्धस्वस्तिकं विदुः॥
सव्यं कीर्तिधराचार्यभट्टतण्डुपुरोगमाः।
कटिहस्तं पठन्त्यत्र व्याख्यानं तस्य कथ्यते॥
अर्धचन्द्राभिधः कट्यां पक्षप्रद्योतकोऽथवा।
पक्षवञ्चितको वापि यथाशोभं विधीयते॥

ज्यायनः

कुम्भस्तु
"करिहस्तो दक्षिणः स्यादितरः खटकामुखः"
इत्यपरहस्तं निर्दिशति।

अर्धस्वस्तिकम्—नृत्तकरणम्

चरणौ स्वस्तिकौ हस्तः करिणो यत्र दक्षिणः।
अपरो वक्षसि स्थाने तदर्धस्वस्तिकं विदुः॥
अर्धचन्द्राभिधः कट्यां पक्षप्रद्योतकस्तदा।
पक्षवञ्चितको वापि यथाशोभं विधीयताम्॥

नन्दी

अस्मिन्करणे मौलिरेचितकचालको प्रयुज्यते।

अर्धार्धपाणिः—हस्तपाटः

करार्धयोस्ताडनेनार्धार्धपाणिर्भवेद्यथा।
खुधां खुधां।

वेमः

अर्धावकीर्णः—वाद्यालङ्कारः

द्रुतं लयं समारभ्य पणवो दर्दरोऽपि वा।
अवपाणौ यदास्यातां तदा त्वर्धावकीर्णकः॥

भरतः

अर्धावकीर्णः—वाद्यप्रकारः

द्रुतं लयं समारभ्य पणवो दर्दरोऽपि वा।
अवपाणौ पुनर्याति तदा त्वर्धावकीर्णकः॥

भरतः

अत्र नेपालादर्शे आकीर्ण इति पठितम्।

अर्पणम्—स्वराङ्गम्

अर्पणं नाम लीलायमानमधुरवर्णनास्वरेण पूरयदिव रसं यत्पठ्यते तदर्पणम्।

नान्यः

अलक्षितत्यागशौण्डः—देशीतालः

अलक्षितत्यागशौण्डे लौ बिन्दुलौ चतुर्द्रुती ।
लौ दो लौ वेदबिन्दुभ्यः परं ह्रस्वौ द्रुतं लघू ॥
० ॥०००० ॥० ॥०००० ॥० ॥

गोपतिप्पः

अलगम्—उत्प्लुतिकरणम्

अवाङ्मुखः समुत्प्लुत्य विवृत्य गगने पुरः ।
निपत्य चोत्कटे स्थाने स्थितश्चेदलगं भवेत् ॥

वेमः

अलगम्—पादमणिः

यस्मिन् समस्थितस्याङ्घ्रेर्जानुक्षेत्रेऽपरः पुनः ।
चरणः कुञ्चितोत्क्षिप्तं तथा वलितजानुकम् ॥
स्वस्तिकं विच्युतिं चैव कुर्वन्नुर्वीतलं मुहुः ।
विदिक्षु ताडयेदेतदलगं परिकीर्तितम् ॥

वेमः

अलगभ्रमरी—भ्रमरी

वैष्णवं स्थानमास्थाय भुवि वामाङ्घ्रिणा स्थितः ।
प्रसार्य पादं पुरतः भ्रामयेद्भूमिमस्पृशन् ॥
ऊर्ध्वकायतिरश्चीनो नमनोन्नमनैर्मुहुः ।
अलगभ्रमरीमेनामामनन्ति मनीषिणः ॥

वेमः

अलगमदिण्डः—धावनलागनृत्तम्

जोडस्योर्ध्वपदद्वन्द्वं वलनेन पतेद्भुवि ।
स एवालगमो दिण्डः कथितो भरतेन च ॥

वेदः

अलगाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

कृत्वालगं यदा वेगादञ्चितं रचयेन्नटः ।
तदालगाञ्चितं ज्ञेयं सद्भिरन्वर्थनामकम् ॥

अशोकः

अलगोत्प्लवनम्

उत्प्लुत्य पार्श्वयुगलं कटिदेशे तु विन्यसेत् ।
अथवा कराभ्यां शिखरावलगोत्प्लवनं भवेत् ॥

नाट्यदर्पणम्

अलग्नः—पाटवाद्यम्

यदलग्नः कोणघातात्कुण्डलीस्पर्शवर्जितः ।

वेमः

अलग्नः—हौडुक्किकहस्तपाटः

अलग्नः कुण्डलीहस्तो यत्रालग्नो भवेदसौ ।
खुखुंदः खुखुंदः हुझें हुझें हुझें गिरें गिघोटें ।

वेमः

अलङ्कारः—नेपथ्यभेदः

अलङ्कारस्तु विज्ञेयो माल्याभरणवाससाम् ।
नानाविधः समायोगोऽप्यङ्गोपाङ्गविधिः स्मृतः ॥

भरतः

अलङ्कारः

तत्रालङ्कारशब्देन किमुच्यते। अलङ्कारशब्देन मण्डनमुच्यते। यथा—कटककेयूरादिनालङ्कारेण नारी पुरुषो वा मण्डितः शोभामावहेत् । तथा एतैरलङ्कारैः प्रसन्नादिभिरलङ्कृता वर्णाश्रया गीतिः गातुः श्रोतॄणां सुखावहो भवति। व्युत्पत्तिस्तु डुकृञ् करणे इति धातुः । अलंशब्दपूर्वः अलंकृतमलङ्कारः । घञन्तोऽयमलङ्कारशब्दः ।

मतङ्गः

अलङ्कारः—देशीतालः

अलङ्कारे प्लुतद्वन्द्वान्मध्ये स्याद्द्रुत तस्यभुः (?) ऽ०ऽ

लक्ष्मणः

अलङ्कारः

विशिष्टानां स्वराणां यः सन्दर्भो रक्तिवर्धनः ।
वर्णश्चित्रप्रयोगस्तमलङ्कारं प्रचक्षते ॥

पण्डितमण्डली

अलङ्करोति यो रागं मूर्छनाजातिवर्णकैः ।
स्वरैः शुद्धैश्च विकृतैः षाडवौडवभूषितैः ॥
नानाचित्रकलायोगे सोऽलङ्कारोऽभिधीयते ।
अलङ्कारः स्वरूपं स्याद्विशिष्टे वर्णगुम्भने ॥

लक्ष्मीनारायणः

अलङ्कारविधिः

अलङ्कारप्रकारेण मूर्छना प्रथमस्वरः ।
मन्द्रो ज्ञेयः स परः स्याद्द्विगुणस्तारसंज्ञिकः ॥
पूर्वः पूर्वोऽथवा मन्द्रो भवेत्तारः परः परः ।
ज्ञेयो मन्द्रसमानार्थः प्रसन्नश्च मृदुस्तथा ॥
तारा दीप्तिसमानार्थो मन्द्रो बिन्दुशिरालिपौ ।
ऊर्ध्वरेखाङ्कितशिरा तारस्त्विः कथितः प्लुतः ॥

पण्डितमण्डली

अलङ्काराः—त्रिपुष्करे

उत्कर्षहेतुरन्योन्याश्रयरूपा अलङ्क्रिया ।
य आतोद्यान्तराणां हि परस्परसमन्वयः ॥
तमलङ्कार इत्येवमूचे स भरतो यथा ।
चित्रः समो विभक्तश्च चतुर्थश्छिन्न एव च ॥
छिन्नविद्धः प्रविद्धश्च वायसंश्रय एव च ।
तदा चानुसृतो ज्ञेयोऽलङ्कारः प्रतिविद्धयुतः ॥
दुर्गोऽवकीर्णोऽप्यर्धविकीर्णश्चापि तथा परः ।
परिक्षिप्त एकरूपस्तथैव नियमान्वितः ॥
साचीकृतः समलेखश्चित्रलेखस्तथैव च ।
सर्वसमवायकृतो दृढ इत्येकविंशतिः ॥

नान्यः

अलङ्कारिका—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः । मण्डलीमते तारमध्यमस्यैव ।

अलङ्कारिणी—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः ।

पाल्कुरिकिसोमः

अस्य मते मध्यमः त्रिश्रुतिरेव ।

अलङ्घनम्

बहुत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अलपद्मवर्तना

अलपद्मकरे यत्र व्यावृत्तिक्रियया यदा ।
वर्तितः सालपद्माख्या वर्तना गदिता बुधैः ॥

अशोकः

अभ्यन्तरे कनिष्ठाद्या वर्तन्तेऽङ्गुलयः क्रमात् ।
व्यावृत्तिक्रियया यत्र सालपद्मस्य वर्तना ॥

कल्लिनाथः

अलपद्मौ—नृत्तहस्तौ

कर्मणोद्वेष्टिताख्येन वक्षःस्थावलपल्लवौ ।
अंसान्तिकं ततो गत्वा प्रसृतावलपद्मकौ ॥

अशोकः

अलपल्लवः—हस्तः

व्यावर्तिताख्यं करणं कृत्वैव समवस्थिताः ।
यस्याङ्गुल्यः करतले पार्श्वगाः सोऽलपल्लवः ॥
अलपद्मः स एव स्यादङ्गुलीनां च केचन ।
अस्य व्यावर्तितस्थाने परिवर्तितमूचिरे ॥

कस्य त्वमिति नास्तीति वाक्ययोः प्रतिषेधने ।
तुच्छाद्युक्तानृतत्वोक्तिष्वेव स्त्रीभिः प्रयुज्यते ॥

शार्ङ्गः

अलब्धलक्षणपदार्थाः

गतयो विंशतिः । नन्दिन्यो विंशतिः । चार्यो द्वाविंशतिः । शाल्यः एकोनविंशतिः । स्वराः विंशतिः । यथा—

गतयः—यथा

तारगतिः	रूपगतिः	मन्दगतिः
मन्द्रगतिः	देवगतिः	अश्वगतिः
कीचकगतिः	चित्रगतिः	गजगतिः
मन्द्रतारगतिः	भूगतिः	मतङ्गगतिः
वेणुगतिः	मूर्तिगतिः	कोहलगतिः
गात्रगतिः	अचलगतिः	स्वरगतिः
धवलगतिः	द्रुतगतिः	

नन्दिन्यः—यथा

नन्दिनी	कुमुदनन्दिनी	विषमनन्दिनी
परमनन्दिनी	वन्ध्यानन्दिनी	आभोगनन्दिनी
रीतिनन्दिनी	विद्यानन्दिनी	लोकनन्दिनी
निरुक्तनन्दिनी	मेघनन्दिनी	कूटनन्दिनी
आवर्तनन्दिनी	पत्रिकानन्दिनी	साकारनन्दिनी
मान्यनन्दिनी	प्रयोगनन्दिनी	प्रतिभानन्दिनी
चतुरङ्गनन्दिनी	रीतिगाननन्दिनी	

चार्यः—यथा

चारी	देशचारी	चित्रचारी
भूचारी	बहुचारी	अङ्गचारी
बिन्दुचारी	क्रीडाचारी	करणचारी
स्तम्भचारी	अतिमन्दचारी	कूर्मचारी
अनुतारचारी	सुप्तचारी	अष्टदिक्चारी
अनुबन्धचारी	विनम्रचारी	एकस्वरचारी
अनुचारी	दैशिकीचारी	
खेचारी	कन्दुकचारी	

शाल्यः—यथा

शाली	गौडशाली	एकशाली
पत्रिकाशाली	विमुक्तशाली	करणशाली
आभोगशाली	रागशाली	मनोहरशाली
तरङ्गशाली	चतुरङ्गशाली	गात्रशाली
आकाशशाली	विचित्रशाली	रसशाली
मुक्ताशाली	पूरिताशाली	
कोदण्डशाली	वीणाशाली	

स्वराः—यथा

ान्यबन्धस्वरः	स्वरान्तरस्वरः	एकमात्रास्वरः
ामोदस्वरः	द्विमात्रस्वरः	मनोहरस्वरः
वेज्ञानस्वरः	विकृतस्वरः	क्रमस्वरः
र्णस्वरः	आत्मानन्दस्वरः	मान्यस्वरः
ात्येकस्वरः	कर्मस्वरः	वर्तिनीस्वरः
ातिष्ठास्वरः	सर्ववर्तिनीस्वरः	दत्तिलस्वरः
वेवर्तिनीस्वरः	पञ्चस्वरः	

सङ्गीतचूडामणिसारः

अलम्बुषप्रियः—तानः

गारग्रामे नारदीयतानः।

नि स रि ग म प?

नान्यः

अलसम्—दर्शनम्

अलसं तु भवेदिष्टाद्व्रीडयाभिनिवर्तितम्।

वेमः

अलातम्—मण्डलम्

कुरुते दक्षिणः सूचीं वामोऽपक्रान्तचारिकाम्।
पार्श्वक्रान्तां दक्षिणस्तु वामोऽलातां तथैव च॥
षड्वारं सप्तवारं वा कृत्वा चारीः क्रमादिमाः।
मण्डलभ्रमणं पश्चात्कुर्याद्दाशाचतुष्टये॥
दक्षिणोऽङ्घ्रिरपक्रान्तां वामोऽतिक्रान्तचारिकाम्।
भ्रमरीं च क्रमात्कृत्वा ललितं चरणक्रमम्।
करोति यत्र तत्प्रोक्तमलातं मण्डलं बुधैः॥

वेमः

कुर्याद्वामाङ्घ्रिणा सूचीं भ्रमरीं दक्षिणाङ्घ्रिणा।
भुजङ्गत्रासितां चारीमलातामपराङ्घ्रिणा॥
षड्वारमथवा सप्तकृत्वः कृत्वा क्रमादिमाः।
क्षिप्रं भ्रान्त्वा चतुर्दिक्षु समन्तान्मण्डलाकृति॥
अपक्रान्तां दक्षिणेन वामेन त्वङ्घ्रिणा यदा।
अतिक्रान्ता भ्रमरिके विधत्ते ललितैः क्रमैः।
तदलातं मण्डलं स्यात्सदा शङ्करशंकरम्।

अशोकः

लातम्—करणम्

दक्षिणेनाङ्घ्रिणालातां कुर्वंस्तेनैव पाणिना।
नितम्बं चतुरस्रं च विधाय क्रमशः करन्॥
वामेन चरणेनोर्ध्वजानुचारीं प्रकल्पयेत्।
वामाङ्गेनापि कुर्वीत भूयोऽलातादिकक्रमम्॥

यस्मिन्निदमलाताख्यं ललिते नृत्त इष्यते।
हित्वा नितम्बमत्राह डोलं कीर्तिधरः करम्॥

ज्यायनः

अलातकः—अङ्गहारः

स्वस्तिकव्यंसितव्यंसितालातोर्ध्वजानुनिकुञ्चितार्धसूचीविक्षिप्तोद्वृत्तकाक्षिप्तकरिहस्तकटीछिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगेऽलातकः।

अलातचक्रम्—चालकः

पराङ्मुखः पाणिरेको बहिरन्तश्च चक्रवत्।
विलुठेत्पाणिरन्यश्चालातचक्रविडम्बनम्।
कुरुते चेत्तदालातचक्रं तज्ज्ञैरुदाहृतम्॥

वेमः

अलाता—चारी

पश्चात्प्रसार्य चरणं वलनाभ्यन्तरीकृतम्।
अन्योरुदेशाभिमुखं तलं तस्य विधाय च।
पार्ष्णिना चेद्भुवि न्यस्येदलाता परिकीर्तिता॥

वेमः

अलाता—देशीचारी

पश्चात्प्रसारितः पादः पादेनान्येन सत्वरम्।
लङ्घितो यत्र तां चारीमलातां मन्वते बुधाः॥

वेमः

अलावणी

अङ्गुलद्वयविस्तारः ककुभो वक्त्र उन्मुखः।
मेषान्त्रनिर्मिता तन्त्री सूक्ष्मा श्लक्ष्णा समा दृढा॥
अष्टादशाङ्गुलानाह तुम्बं वेदाङ्गुलाननम्।
दन्तनाभिसमायुक्ता दोरीबन्धनवर्जिता॥
पात्रिका कर्पराहीना भवेदालावणी शुभा।
निष्कलस्य प्रकारेण वाद्यालावणिका सदा॥
बिन्दुनादसमोपेता तुम्बे निक्षिप्य वक्षसि।
मध्यमानामिकाभ्यां च वाद्या दक्षिणपाणिना॥
मन्द्रे मध्ये च तारे च त्रिस्थाने बिन्दुरिष्यते।
तुम्बिमूलं समुत्पीड्य वामाङ्गुष्ठेन धारयेत्॥
इतराभिस्तु सर्वाभिः स्वरव्यक्तिर्विधीयते।
त्रिस्वरो दक्षिणः पाणिर्वामहस्तश्चतुःस्वरः।
एवं सप्तकमेकं स्यादलावण्यां प्रतिष्ठितम्॥

सोमेश्वरः

अलावणी—वीणा

सम्यगालावणीरूपं सलक्षणमुदीर्यते।
दण्डो मलयजेन स्याद्वेणुना खदिरेण वा॥

एकाङ्गुलमितं त्वस्याः सुषिरं कार्यमन्तरा।
षडङ्गुलः परीणाहो दैर्घ्यं स्यान्नवमुष्टिकम् ॥
अत ऊर्ध्वं भवेद्दैर्घ्यमाः चतुर्दशमुष्टिकम्।
ककुभस्तत्प्रमाणः स्याल्लोहपत्रविवर्जितः ॥
दण्डानुरूपतः श्लक्ष्णा विधेयो नाभितुम्बकम्।
कौशेयैः पट्टसूत्रैर्वा तन्त्रीयुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
ऊर्ध्वं तुम्बस्य भागे द्विर्बध्नीयात्तारतन्त्रिकाम्।
एकवारं ततो मन्दतन्त्रीमासञ्जयेद्दृढम् ॥
जीवद्वयं द्वयोस्तन्त्र्योः ककुभे स्थापयेत्तथा।
कांस्येन वा सुवर्णेन भूषयेत्पार्श्वयुग्मकम् ॥
वादनं ब्रह्मवीणावत्सव्येतरकरोद्भवम्।
वामो विरहितः कार्यः करो वेणुशलाकया ॥
अनामिका तर्जनिका कनिष्ठादिर्विकल्प्यते।
भेदोऽनेकविधस्तत्र सारणादेर्विचक्षणैः ॥

हरिपालः

अलिवर्धनी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

अल्पम्

अनुद्रुतद्रुतयो नाम तालप्रस्तारे प्रत्येकमल्पमित्युच्यते। मात्रयाल्पमित्यर्थः।

अल्पत्वम्—जातिलक्षणम्

अल्पत्वं च द्विधा प्रोक्तमनभ्यासाच्च लङ्घनात्।
पूर्वोक्ताभ्यासराहित्य अनभ्यासः प्रकीर्तितः।
पूर्वोक्तालङ्घनाभावो लङ्घनं परिकीर्तितम् ॥

तुलजः

अल्लराजः

रसरत्नप्रदीपकारः। हम्मीरसुतः। क्री. श. १२०० कालिकः।

अवकीर्णः—वाद्यप्रकारः

समवृत्तस्तु मुरजः छाद्यते पणवैर्यदि।
नानाविचित्रकरणैरवकीर्णः स उच्यते ॥

भरतः

समवृत्तौ तु मुरजाः छाद्यन्ते पणवैर्यदि।
नानाविचित्रकरणैरवकीर्णः स उच्यते ॥

भरतः

समवृत्तौ वाद्यमानं पणवः कुरुते यदा।
मृदङ्गवाद्यमाच्छादमवकीर्णं तु तद्विदः ॥

नान्यः

अवकीर्णा—अवनद्धे जातिः

पात्राणामधमानां समं च विषमं गतिप्रचारे तु।
द्विगुणत्रिगुणा स्यादियमेव तदावकीर्णाख्या ॥

नान्यः

अवकीर्णं यद्द्विगुणैस्त्रिगुणैर्वा कारणं मृदङ्गेषु।
पणवेषु दर्दरेष्वप्यवकीर्णा नाम सा जातिः ॥

भरतः

अवकीर्णा—पुष्करवाद्ये जातिः

अवकीर्णं यद्द्विगुणैः त्रिगुणैर्वाकरणं मृदङ्गानाम्।
पणवेषु दर्दरेष्वप्यवकीर्णा नाम सा जातिः ॥

अभिनवगुप्तपाठः

थं घं धं घे नां द्रां द्रामिति यात्वक्षरैः समायुक्ता।
अवकीर्णा बृहद्वंशा वामेषु च पुष्करे वाद्या ॥

नेपालपाठः—भरतः

अवकृष्टा—ध्रुवा

अवकृष्टाक्षरा ज्ञेयावकृष्टा करुणाश्रया।
अवकृष्टा ध्रुवाबद्धे निरुद्धे पतिते तथा।
व्याधिते सादितारा च प्रयोज्या करुणाश्रया ॥

वेमः

अवक्षिप्ताः, अधःक्षिप्ताः—पादाङ्गुल्यः

मुहुः पातादधःक्षिप्ता बिब्बोके किलिकिञ्चिते।

विप्रदासः

मुहुर्मुहुरधःक्षेपादवक्षिप्ताः प्रकीर्तिताः।
पार्श्वाकर्षे च संयोज्याः बिब्बोके किलिकिञ्चिते ॥

सोमेश्वरः

पृष्ठतः सरणे स्त्रीणां।

ज्यायनः

अवघटः—हस्तपाटः

अयमवघड इत्यप्युच्यते।

एकैकः पाणिरित्थं चेत्पर्यायेण लगेत्पुटे।
तदावघटनामासौ करपाटः प्रकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

अवघट्टनम्

क्रियायां दक्षिणहस्तव्यापारः। तत्र द्रष्टव्यम्।

अवघडः—हस्तपाटः

आदौ तलेन सन्ताड्य साङ्गुष्ठाङ्गुलिसंहतः।
प्रत्येकं ताडयेत्पश्चाद्यस सोऽवघडः स्मृतः ॥

वेमः

धरकिट धरकिट गिरिकिट तकधों ।
अवघडस्त्वष्टसात्वाभिः षोडशैर्वा युतो भवेत् ।

पार्श्वदेवः

अवघटशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अवघडचक्रम्—नृत्तबन्धः

यत्राष्टानां नर्तकीनां मण्डलं मान्यभूषणम् ।
चतस्रः कोणगा नार्यः कुर्युर्विनिमयं मिथः ॥
बन्धोऽवघडचक्राख्यो भवेत् ।

वेमः

अवतरणम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

प्रत्याहारशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अवत्सकः—वाद्यप्रबन्धः

उद्ग्राहः स्यात्ततः खण्डं शुद्धकूटादिनिर्मितम् ।
तद्वर्णसरबद्धं वा प्रयुज्य द्विरिदं द्वयम् ॥
ततः प्राक्खण्डसहितं तादृक्कूटमयं दलम् ।
वाद्यते छण्डणोऽन्ते च यत्र सोऽवत्सको भवेत् ।
प्रयोज्य नर्तने दीप्ते शार्ङ्गदेवेन कीर्तितः ॥

शार्ङ्गः

आदावुद्ग्राहखण्डः स्यादथ शुद्धादिभिः कृतम् ।
बद्धं वर्णसरेणाथ खण्डमेकं प्रयोजयेत् ॥
पुनः खण्डद्वयमिदं द्विवारं संप्रयुज्य च ।
ततो द्वितीयबन्धेन युक्तं खण्डद्वितीयकम् ॥
शुद्धकूटादिभिः पाटैर्घटितं च प्रयुज्यते ।
अवसाने चण्डणश्च यत्र स स्यादवत्सकः ।
प्रायेण नर्तने दीप्ते प्रयोज्योऽयं विचक्षणैः ॥

वेमः

अवधूतम्—शिरः

अधो यत्सकृदाक्षिप्तमवधूतं तु तच्छिरः ।
स्थित्यर्थे स्थाननिर्देशे आलापाह्वानयोरपि ।
उपविष्टाल्पनिद्रायां लज्जायां च प्रयुज्यते ॥

विप्रदासः

यदधः सकृदानीतमवधूतं तदुच्यते ।
स्थित्यार्थदेशनिर्देशे संज्ञावाहनयोरपि ।
आलापे च प्रयोक्तव्यमिदमाहुर्मनीषिणः ॥

शार्ङ्गः

अवनतः—पादाङ्गुष्ठः

नामितोऽवनतोऽधस्ताद्क्रिया दूल्यादिलेखनः ।

ज्यायनः

अवनद्धवाद्यानि

एवमानद्धवाद्यादौ मुरजाख्यं प्रकीर्तितम् ।
सांप्रतं शेषवाद्यानां किञ्चिल्लक्षणमुच्यते ॥
चर्मानद्धमुखा ढक्का प्रयाणे भूपतेर्हिता ।
निःसाणो नृपतेर्वाद्यं राज्यकार्येषु वाद्यते ॥
वक्राकृतिस्तु त्रिवलिः द्विमुखा नृत्यवाद्यगा ।
पटहा मार्गदेश्याख्या भूपादवगृहादिषु ॥
आवजो लोकभाषायां खण्डावजपषानुजाः ।
मताः पट्टावजश्चेति स्वस्वभाषानुसारिणः ॥
तथैवं म्लेच्छवाद्यानि डोलतब्बमुखानि तु ।
डपा च टामकी चैव झर्झुण्डिः पादचारिणाम् ।
तथा डमरुकः खुक्का दुद्दली कुण्डली घटः ॥

सुधाकलशः

अवनद्धवाद्ये हस्तदेवताः

अङ्गुष्ठे दैवतं ब्रह्मा तर्जन्यामधिपः शिवः ।
मध्यमायाः प्रभुर्विष्णुः सर्वदेवा त्वनामिका ॥
ऋषिस्थानं कनिष्ठायाः सूर्यः करतलाधिपः ।
पाणिपृष्ठे स्थितश्चन्द्रः शक्रो दक्षिणहस्तपः ।
वरुणो वामहस्तेशः सर्वदेवौ कराविति ॥

सुधाकलशः

अवनद्धविधिः—गतिप्रचारे स्वस्थावस्थायाम्

नायकानां तु स्वस्थगतिप्रचारं वक्ष्यामः । तत्र धं द्रां द्रां द्रां इति देवतानाम् । घें तां कें तां प्रायं कुणकिटिप्रायं व्यञ्जकप्रायं मध्यमानाम् ।

एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचारे विधीयते वाद्यम् ।
द्विकलाश्च तथैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासाः ।
तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डेन समं च गानेन ॥

भरतः

अवनद्धविधिः—गतिप्रचारे

पुनश्चावस्थाकृतं वाद्यं वक्ष्यामि । त्वरितगमने धं धं घे घे टं इत्येवं वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ।

रथविषमादिगतमङ्गुलीप्रचलनकृतं विहितम् ।
पुनरन्यावस्थायां वाद्यविधानं प्रवक्ष्यामि ॥
त्वरितगमनेषु भावा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु ।
धें ध्रें घें घें तत्र तु वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ॥
नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेङ्गुलीचलनात् ।
कार्यं हि [illegible] ॥

दुःखार्दितव्याधितेष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धाः।
व्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वालिप्तमार्गबन्धो विधातव्यः॥

दैत्यदानवयक्षराक्षसपन्नगादीनां, धं द्रां धं द्रां धक्तुतां घघटां प्रायम्। खञ्जविकलपङ्गुवामनादीनां तघटाघे प्रायम्। चेटकुसत्त्वादीनां धों कटकुकुणेत्यादिकम्। यतिपाशुपतशाक्यादीनां घहु धहु घे घे प्रायम्। औपस्थायिकनिर्मुण्डवर्षवरादीनां घेटां घों टां भां टां ण्णाणाप्रायम्। वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां खो द्रो धो खो खो इति प्रायम्। गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु धं किटिप्रायम्।

सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थम्। रसभावानभिसमीक्ष्य वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। एवं तावत्पुरुषवाद्यम्। स्त्रीणां पुनरभिव्याख्यास्यामः। तत्रोत्तमस्त्रीणां धकिट मधिकिट दोहो ककु खकु धो धकिटि इति प्रायम्। राज्ञीनां महोत्तमानां च धं किट मधिधि घोण्ण कखुखु प्रायम्। धं किं तिकिधिघटमटमथिथे इति ब्राह्मणीनाम्। वेश्याशिल्पकारीणां मध्यमस्त्रीणां तु किटिणां धं कथिथ घटमथि दुन किटि किटि प्रायम्। नीचयोषितां घटमथिकुण कुणकिण कूखिखि प्रायम्। अवस्थान्तरितानां तु त एव पौरुषा वाद्यविशेषा भवन्ति। सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो हि भावा आसां समुत्पद्यन्ते। आसामपि रसभावाभिनयापेक्षं मार्गाश्रितं वाद्यं भवति।

भरतः

मतान्तरे—

सांप्रतं त्वस्य वाद्यस्य नाट्यनृत्तविकल्पनात्।
कथ्यते विनियोगस्तु गतिगीतिसमाश्रयः॥
दशरूपे ध्रुवास्वेवं सप्तगीतविधावपि।
छन्दकासारिते चैव गतिप्रचरणे तथा॥
तत्त्वं चौघं च यत्प्रोक्तं तथा चानुगताभिधम्।
ओघ इत्यपि यत्प्रोक्तं तद्रूपं विनियोजयेत्॥

सप्तगीतविधाविति। मद्रकादिसप्तसु गीतिषु। छन्दकासारिते मार्गासारिते अङ्गे।

गीतकाद्यैः स्तन्वेन वाद्यमात्रं विधीयते।
तत्त्वादीनि त्रयं तस्मात्प्रधानं विनियोजयेत्॥

भरतस्तु गत्या वाद्यानुसारिण्या (४ अध्याये) इत्याह।

राज्ञां गतिप्रचारे च तत्वं चौघं विनिर्दिशेत्।
ध्रुवासु चैवानुगतमोघो गीतिक्रियासु च॥

गीतीति। मद्रकादिसप्तगीतयः।

अधमप्रकृतीनां तु पात्राणां छन्दतो भवेत्।
विचित्रमिच्छानुगुणं वाद्यं तत्वादिमिश्रितम्॥
मध्ये तु गत्यपेक्षित्वाद्गुरुत्वादन्यवर्णवत्।
विनियोज्यं सदा वाद्यं प्रयोगकुशलैरिह॥

प्रावेशिक्यां ध्रुवायां तु तत्वमोघो विनिर्दिशेत्।
नैष्क्रामिक्यां प्रसादिक्यामोघो द्रुतलयो भवेत्।
ध्रुवासु नियमेनैव तत्त्वं वाद्यं विधीयते॥
भावादीनामभिनये वाद्यं नैव प्रयोजयेत्।
अङ्गहारादिसंपत्तौ वाद्यमिष्टं सदा बुधैः॥

नृत्ताङ्गबोधनमात्रं वाद्यम्।

अवनद्धविधिः—तालयोगे

एवं नाट्ये च नृत्ते च पञ्चातोद्यकमीरितम्।

पञ्चातोद्यकमिति। पुष्करत्रयपणवदर्दुराः।

वाद्यमस्माभिरधुना तालयोगस्य कथ्यते॥
चञ्चत्पुटेन तालेन तथा चाचपुटेन च।
षट्पितापुत्रकेनेह संपक्वेष्टादिनापि च॥
अपि भङ्गोपभङ्गाभ्यां तज्ज्ञैः पात्रानुरूपतः।
संयोज्यं वाद्यमेतत्तु कलावस्थानरूपकम्॥
द्विकलाश्च तथैकैककला पादविन्यासाः।
साम्यं यत्तत्कार्यं भाण्डानां गीतियोगे च।

चञ्चत्पुटेन तालेन देवानाम्। राज्ञामपि स्वस्थगतिप्रचारे विप्राणां च मध्यानां षट्पितापुत्रकेण संयोज्यम्।

स्थितलययोगात्खञ्जकनाम्नः चञ्चत्पुटस्य भङ्गेन।

दानवदैत्यराक्षसयक्षग्रहगोचरस्तु वाद्यविधिः वैतस्तिकमार्गगतः। खञ्जविकलवामनपङ्ग्वादीनां चञ्चत्पुटभङ्गेन च। खञ्जकनाम्ना प्रयोक्तव्यम्। पाशुपतशाक्यनिर्मुण्डानां मध्यमलयेन योज्यम्। चञ्चत्पुटभङ्गजात्या। विदूषकौपस्थायिकवर्षवरमुख्यानां मध्यलयनियतं चञ्चत्पुटभङ्गं विनियोजयेत्। स्थूलश्रोत्रियगतौ द्रुतलयसमन्वितं कार्यम्। औपस्थायिकाः—चिकित्सकाधोरणादयः।

उत्तमदिव्यस्त्रीणां मध्यमलययोगिवाद्यम्।

ध्रुवासु चैव सर्वासु वृत्तापेक्षं विनिर्दिशेत्॥
वाद्यं प्रयोगकुशलः पदानि रचयेत्तथा।
यथा यथा च वृत्तानां विरामविधिरिष्यते॥
तथैव वाद्यं कर्तव्यं तथा चाङ्गविचेष्टितम्।
यथा गुर्वक्षरं चैव तथाल्पाक्षरमेव च॥
मुखे चोपोहने कार्यं प्रकृष्टं वर्णतस्तथा।
स्थितशुद्धप्रहारं तु मध्येऽक्षरसमं भवेत्॥
कुर्यात्तु गीतके वाद्यं द्रुतं चोपरिपाणिकम्।
समं रक्तं विचित्रं च तथा शुद्धप्रहारजम्॥
नृत्ताङ्गग्राहि च तथा वाद्यं कार्यं च ताण्डवे।
सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्वं चानुगतं तथा॥

अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्वमोघं च वादयेत् ।
स्थितं मध्यं द्रुतं वापि यथागानं तु गीयते ॥
तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ।
। स्यादित्यध्याहारः ।
यो विधिर्गानवाद्यानां पाटाक्षरसमन्वितः ।
स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ॥

नान्यः

अवनद्धाङ्गविभागः

लेपश्च मार्जना चात्र संस्कारः पुष्कराश्रयः ।
पाणयश्च प्रहाराश्च पाणिसंस्कार इष्यते ।
अन्ये स्वराणां वर्णानां संस्कारः परिकीर्तितः ॥

नान्यः

ति । अवनद्धाङ्गेषु द्विलेपनषट्करणत्रियत्यादिष्वित्यर्थः ।

अवनद्धानि

चर्मलोहनिबद्धं स्यादवनद्धमनेकधा ।
तत्रादौ पटहः प्रोक्तो हुडुक्कामुरजस्ततः ॥
करटापटवाद्यं च भेरी त्रिवलिदर्दरौ ।
डकुली डमरुर्डक्का ढक्का डमस एव च ॥
निस्साणस्तास्रकी रुञ्जा कडुवालश्च सेलुका ।
उच्यते च प्रसिद्धानां लक्षणं कियतामपि ॥

सोमराजः

अवनद्धे दशाङ्गम्

यथाङ्गैर्दशभिर्युक्ता जायन्ते स्वरजातयः ।
तथैता अपि जानीयाद्दशाङ्गा एव नित्यशः ॥
अक्षराणि च मार्गाश्च करणानि गतानि च ।
संयोगाश्च प्रहाराश्च पाणयो यतयस्तथा ॥
पाण्योः प्रकाराः पञ्चापि मार्जनाश्च प्रकीर्तिताः ।
एभिर्दशभिरङ्गैस्तु जायन्ते वाद्यजातयः ॥

नान्यः

वरजातय इति गीतखण्डेऽष्टादशजातीनां दशकं जाति-
णमित्युक्तम् । अक्षराणीति षोडशाक्षरम् । मार्गा इति चतु-
म् । करणानीति षट्करणम् । गतानीति त्रिगतम् । संयोगा
त्रिसंयोगः । प्रहारा इति त्रिप्रहारम् । पाणय इति पञ्च-
ीकम् । यतय इति त्रियति । प्रकारा इति पञ्चप्रकारम् ।
नमिति त्रिमार्जनम् । इत्यङ्गानि दश । तत्तच्छन्देषु
णान्युक्तानि ।

अवपातः —आरभट्यङ्गम्

भयहर्षविद्रवसंभ्रमाणां क्षिप्रप्रवेशनिर्याणमवपातं विदुर्बुधाः ।
।—भार्गवेण युद्धाय रामे आहूयमाने वृद्धस्य दशरथस्य मुहुः
प्रविशतो निर्गच्छतश्च ससंभ्रमं सभयं सविद्रवं चेष्टितमासीत् ।
सर्वथा विक्लवस्य चेष्टितमवपातः ।

सागरः

भयहर्षसमुत्थानं विद्रवविनिपातसंभ्रमाचरणम् ।
क्षिप्रप्रवेशनिर्गममवपातमिमं विजानीयात् ॥

भरतः

भयातिशयेन हर्षातिशयेन च क्षिप्रमेव प्रवेशनिर्गमौ यत्र पात्राणाम् । तथा—विद्रवो वाक्यादिकृतो विनिपातोऽवस्कन्दः । ताभ्यां कृतं संभ्रमाचरणम् । आवेगप्रधाना चेष्टा यत्र सोऽवपातः । अवपतन्त्यस्मिन् पात्राणीति । यथा—कृत्यारावणे षष्ठेऽङ्के प्रविश्य खड्गहस्तः सप्रहारः पुरुष इत्यतः प्रभृति यावदसौ निष्क्रान्तः ।

अभिनवः

अवभृतः—तानः

मध्यमग्रामे गनिहीनौडुवः ।
स प ध म रि

कुम्भः

अवमृष्टम्—व्यञ्जनधातुः

अथावमृष्टकम् ।
हन्ति त्रिस्थानकं तन्त्री त्रयमेकस्वरं पृथक् ।
कनिष्ठया दक्षिणयाङ्गुष्ठाभ्यामप्यधः सरन् ।
वादकस्य करो यत्र ब्रूते भूनायकेश्वरः ॥

कुम्भः

तन्त्रीत्रयमेकस्वरमधोमुखं यद्धन्यतः कृत्वा ।
स्थानत्रये कनिष्ठाङ्गुष्ठद्वितयेन तदवमृष्टम् ॥

नान्यः

अवमृष्टम्—धातुः

कनिष्ठया दक्षिणयाङ्गुष्ठाभ्यामप्यधः सरन् ।
हन्ति त्रिस्थानकं तन्त्रीत्रयमेकस्वरं पृथक् ।
यत्रावमृष्टमाचष्ट तद्यज्ञपुरमण्डनः ॥

शार्ङ्गः

अवयतिः—वाद्यप्रबन्धः

यस्यां विरतिरन्ते च तालस्य व्यापकाक्षरैः ।
सपाटैर्बद्धखण्डा या साख्यातावयतिर्बुधैः ॥

शार्ङ्गः

यस्यां विरामस्तालस्य पर्यन्ते परिदृश्यते ।
यत्र खण्डनिबद्धं च स पाटैर्व्यापकाक्षरैः ।
एषा त्ववयतिः प्रोक्तो विदुषा वेमभूभुजा ॥

वेमः

अवरा—श्रुतिः
मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः।

सुधा

अवरोहिणः—अलङ्काराः
अलङ्काराः समादिष्टा द्वादशारोहवर्णकाः।
एत एवावरोहेण भवेयुरवरोहिणः॥

पण्डितमण्डली

अवरोही—वर्णः
अवरोहः स्वराणां यस्तादृशां तत्समुद्भवः।
रागक्रियावरोही स्याद्वर्णो वर्णविदादृतः॥
तादृशां मूर्छनाक्रमवर्तिनाम्।

पण्डितमण्डली

अवलगितम्—आमुखाङ्गम्
एषामन्यतमं श्लिष्टं योजयित्वाथ युक्तिभिः।
पात्रग्रन्थैरसंबाधं प्रकुर्यादामुखं बुधः॥

भरतः

अवलगितम्—वीथ्यङ्गम्
यत्रान्यस्मिन्समावेश्य कार्यमन्यत्प्रसाध्यते।
तच्चावलगितं नाम विज्ञेयं नाट्ययोक्तृभिः॥

भरतः

यत्रोत्तरे दीयमानेऽन्यानुसन्धानपूर्वकेऽप्यन्यत्कार्यं सिद्ध्यति तदन्यकार्यावलगनादवलगितम्। यथा—रत्नावल्यां कृच्छ्रेणोरुयुगमित्यादि राजवचनं सागरिकागतमास्थाबन्धजीवितं मुख्यं कार्यं साधयति।

अभिनवः

रूपकेषु यस्य पात्रस्य सूचना नास्ति तत्रावलगितकेन कर्तव्या। यथा—शैवाचार्य इवानेन कुशिष्येणैव भैरव इति सूत्रधारवचनेन भैरवस्य प्रवेशं पारिपार्श्वकस्याधिक्षेपेण तदविधेयताख्यापनेन कृतवान्कविः।

सागरः

द्विधावलगितं प्रोक्तमर्थावलगनात्मकम्।
अन्यप्रसङ्गादन्यस्य संसिद्धिः प्रकृतस्य वा॥

सिंगः

यत्रैकस्मिन्कार्ये किञ्चिद्विलक्षणान्यकार्यस्य समावेश इत्येको भेदः। अन्यस्मिन्कार्ये प्रस्तुते क्रियमाणे कार्यान्तरसिद्धिः द्वितीयो भेदः। यथा—उत्तरचरिते सीताया गर्भदोहदजन्यवनगमनरूपकार्यस्य समावेशः।

नाट्यप्रदीपे सुन्दरः

अवलम्बकम्—मात्रावृत्तम्
चतुर्मात्रिक एको र।

विरहाङ्कः

अवलेखः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)
अवलेखो मध्यमया स्यात्तन्त्रीताडनं बहिः।
अङ्गुल्यान्येऽन्ययाप्याहुः संलेखं चावलेखकम्॥
सर्वाभिस्तिसृभिर्द्वाभ्यामथवेति च ते जगुः।
अन्तर्बहिर्मुखौ घातौ तयोस्ते ब्रुवते क्रमात्॥

शार्ङ्गः

अवलेखः—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः
मध्यमा बहिराहन्ति वेवला तन्त्रिका यदा।
तदावलेख इत्युक्तो वैणिकग्रामभूभृता॥
[*]वैणिकग्रामभूभृत् कुम्भः।
आहुः संलेखावलेखवन्याङ्गुल्यापि केचन।

अवलोकितम्—दर्शनम्
अधस्ताद्दर्शनं यत्तदवलोकितमुच्यते।

त्रिप्रदासः

अवलोकितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
स्वरं द्वितीयं संत्यज्य यत्रारोहावरोहयोः।
चतुस्स्वरः कलाः प्राज्ञैर्गीयते सोऽवलोकितः॥
सगमा मरिसा रिमपा पगरी गपधा धमगा मधनी निपमा॥

मोक्षदेवः

चतुस्स्वराः कला यत्र स्यादारोहावरोहयोः।
स द्वितीयपरित्यागादवलोकित ईरितः॥

जगदरः

अवसानावहरणा—चतुष्पदागीतम्
अवसानावहरणा भवेन्नित्यं मिताक्षरा।
सानुस्वारं द्रुता सेयमन्तावहरणा भवेत्॥

वेमः

अवस्कन्धवन्धः—श्रव्यकाव्यम्
य इह द्विचारिका वाग्भाम्यगिरा गीयते गभीरोक्तः।
सोऽवस्कन्धकबन्धोऽभिधीयते भीमकुल्यादिः॥

भोजः

अवस्थाः
कार्यस्य दैवपौरुषोभयप्राधान्यादवस्थाः। संध्यः, समवस्थास्त्रयोवस्था जायन्ते। अवस्थादीनां च तिसृणामपि आरम्भप्रार्थनादीनि पञ्च पञ्च पर्वाणि भवन्ति। तत्र दैवप्राधान्ये अवस्थास्तासामारम्भादयः पञ्च पर्वाणि।

आरम्भः प्रसवोद्भेदकिञ्चिच्छेषसमाप्तयः ।
निर्दिष्टाः सूरिभिस्ते तु तेषां लक्षणमुच्यते ॥

भोजः

संसाध्ये फलयोगे तु व्यापारः करणस्य यः ।
तस्यानुपूर्व्या विज्ञेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तृभिः ॥
प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च संभवः ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥

भरतः

अवस्थानवराटिका—रागः

मनिषेषु भवेन्मन्द्रः षड्जांशन्याससंज्ञिता ।
परिपूर्णा स्वरैः सर्वैरवस्थानवराटिका ॥

जगदेकः

मण्डितां मनिधैर्मन्द्रैरवस्थानवराटिका ।

अवस्थानवराटी—उपाङ्गरागः

अवस्थानवराट्युक्ता निधरैर्पन्द्रगामिभिः।

भट्टमाधवः

अनन्तरमवस्थानवराटी संभवेत्तथा ।
धैवते मन्द्ररूपा च तथा मध्यनिषादयोः ।
षड्जन्यासांशसहिता संपूर्णा सप्तमिः स्वरैः ॥
अवस्थानवराटी स्यान्मनिधैर्मन्द्रभूषिता ।
षड्जांशन्याससंयुक्ता गीयते शुचिहास्ययोः ॥

अवस्पन्दितम्—वीथ्यङ्गम्

आक्षिप्तेऽर्थे तु कस्मिंश्चिच्छुभाशुभसमुत्थिते ।
कौशलादुच्यतेऽन्योऽर्थः तदवस्पन्दितं भवेत् ॥

भरतः

शुभाशुभं दैवम् । तेनाबुद्धिपूर्वकं कुत्रचिदर्थे आक्षिप्तेऽपि ालात्तत्प्रच्छादनेच्छया यत्रोत्तरोऽन्योऽर्थ उच्यते तदव- न्दितम् । चक्षुःस्पन्दनादिवदन्तर्गतसूचनीयसंभवात् । यथा- ां "सत्पक्षा मधुरगिर" इति सूत्रधारवचने दैववशादयमर्थ ातः । सत्पक्षे अमधुरा ग:र्येषां ते तथा प्रकर्षेण साधिताः धेसहिताः यैर्दिशः कृताः धृतराष्ट्रात्मजाः पतन्तीति उक्ते ारस्तु "ननु शरत्समयवर्णनया हंसा नभस्थलं धार्तराष्ट्रा" व्यपदिशामीत्युक्तवान् । अतावस्पन्दितम् ।

अभिनवः

रभसेनोदितं वाक्यं शुभं वा रवशुभं तथा ।
अन्यद्वा क्रियते बुद्धया तदवस्पन्दितं भवेत् ॥
—निभृतस्थायी भीमो दुर्योधनेन पृष्टः कस्त्वमिति भीम "भीमोऽहं भयानकोऽह"मिति ।

सागरः

पूर्वोक्तस्यान्यथोक्तिः स्याद्यत्रावस्पन्दितं हि तत् ।

सिंगः

रसोक्तस्यान्यथा व्याख्या यत्रावस्पन्दितं तु तत् ।

नाट्यप्रदीपे सुन्दरः

स्वेच्छोक्तस्यान्यथाख्यानमवस्पन्दितम् । स्वेच्छया वर्णाभिप्राय- मात्रेणोक्तस्यान्यथाकथनरूपं यत्तदवस्पन्दितम् । चक्षुस्पन्दनादि- वत् । यथा—छलितरामे सीतालवसंभाषणम् ।

रामचन्द्रः

अवहित्थम्—करणम

कुर्वीत जनितां चारीं करावभिमुखाङ्गुली ।
यत्रालपल्लवारालौ वक्षस्तलललाटयोः ॥
व्यावृत्तोद्वेष्टितौ कार्यौ कराभ्यामवहित्थकम् ।
एतद्गोपनवाक्यार्थे विद्वद्भिर्विनियुज्यते ॥
अवहित्थकरं चात्र भट्टतण्डुरवोचत ॥

ज्यायनः

इदं परेऽवहित्थाख्यकरयोगाद्बभाषिरे ।
चिन्तादौर्बल्यविषयं नृत्तविद्याविशारदाः ॥

अशोकः

अवहित्थम्—देशीस्थानम्

इदमेव विष्कम्भिताख्यं देशीस्थानम् ।

अवहित्थम्—स्थानकम्

एतदेवावहित्थाख्यं स्थानमङ्घ्र्योर्विपर्ययात् ।
केचिद्विपश्चितोऽत्राहुर्व्यत्यासं कटिहस्तयोः ॥
अत्राधिदेवता दुर्गा तद्रोपे विस्मयेऽपि च ।
चिन्तालज्जावितर्केषु संलापेऽपि स्वभावजे ॥
स्वाङ्गावलोकने स्त्रीणां निजसौभाग्यगर्वतः ।
वीक्षणे वरमार्गस्य लीलालावण्ययोरपि ॥
विलासस्याप्यथाकारगोपनस्यापि सूचकम् ।

अशोकः

परस्यागमोत्कण्ठावीक्षादाविदमिष्यते ।

ज्यायनः

अवहित्थम्—व्यभिचारिभावः

आकारप्रच्छादनात्मकमवहित्थम् । तस्य लज्जाभयापजयगौरव- जैह्म्यादयो विभावाः । अन्यथाकथनावलोकितकथाभङ्गकृतक- धैर्यादयोऽनुभावाः ।

भरतः

काले मनस्संवरणमवहित्थं विदुर्बुधाः ।
लज्जादिविक्रियाहेतुः तत्समुत्पत्तिकर्मणः ॥

तत्र साचीनवक्त्रत्वकृतकत्वविहस्तता अनुभावाः ।

सर्वेश्वरः

अवहित्थः—हस्तः

वक्षस्तलादधो नीतौ शुकतुण्डौ स्वसंमुखौ ।
यत्रायमवहित्थाख्यो हस्तो नाट्यविदां मतः ॥
नासाक्षेत्रादधो नीतौ भवेन्निश्वासदर्शने ।
असावौत्सुक्यदौर्बल्यशरीरकृशतादिषु ।
यथोचितं प्रयोगज्ञैः प्रयोज्यो नाट्यकर्मणि ॥

वेमः

वक्षसोऽभिमुखौ सन्तौ शुकतुण्डावधोमुखौ ।
कृत्वा नीतावधो यत्र सोऽवहित्थोऽभिधीयते ।
दौर्बल्यौत्सुक्यनिश्वासगात्रकार्श्येष्वसौ भवेत् ॥

शार्ङ्गः

अवहित्थवर्तना

करावेवमुभौ यत्र सावहित्थाख्यवर्तना ।

अशोकः

एवमिति शुकतुण्डवर्तना विवक्षिता ।

अवहित्था— चित्राभिनयः

अवहित्थाकारगुप्तिर्धैर्यप्राभवनीतिभिः ।
हृदि स्थाने पताकस्तु तस्मिन्संपुटहस्तकः ॥
धैर्यगोपन इत्याहुर्भरतागमवेदिनः ।
शिरोभागे कपित्थश्च पुरोभागे तु सम्पुटः ।
लज्जाया गोपने प्राहुर्भरतागमवेदिनः ।
हंसास्यस्तु पुरोभागे तिर्यक्प्रचलितो यदि ।
पुरो भागे संपुटश्च बद्धश्चेन्नीतिगोपने ॥

विनायकः

अवहित्था—शिल्पकाङ्गम्

अवहित्था तदेव स्याद्यत्पाणिर्न निवारितः ।
इत्यादिप्रणयक्रोधाच्छादनं तद्विभाव्यते ॥

शारदातनयः

तदेव स्यादिति मालतीमाधवे पञ्चमाङ्के ।

प्रवृद्धस्य संवरणमवहित्थम् । यथा—वृक्षवाटिकायां वृक्षवाटिकेति पुष्पभूषितनाटकेऽङ्कस्य नाम ।

सागरः

अवहित्थहस्तः

अलपद्मौ वक्षसि स्यातवहित्थकरो मतः ।
पुरो भागे स्वयं हस्तो लीलाकन्दुकधारणे ॥

सौन्दर्ये कुचयोश्चैव शृङ्गारनटने तथा ।
अवहित्थकरस्सोऽयं दर्शनीयो बुधोत्तमैः ॥

विनायकः

अवाग्बन्धः—हस्तः

दक्षिणं तन्मुखं चोर्ध्वमवाग्बन्धं तदिष्यते ।

उमातिलकः

अविक्रियम्—दर्शनम्

अनिश्चलं यच्छस्त्राभिघातेऽपि तदविक्रियम् ।

शारदातनयः

अविचालिता—ध्रुवावृत्तम्

यदि तु खलु षष्ठमन्त्ये गुरु भवति पादयोगे ।
इति निगदिता अभिधृतौ सततमविचालिता सा ॥
ससिकिरणलंबहारा ।

भरतः

इयं विशालेति च कथ्यते ।

तालोऽयं शशिलेखायाः तत्र षष्ठो लघुर्यदि ।
षडेव हि द्रुता ज्ञेयाः विशाला त्र्यश्रभङ्गजा ॥
नायिकासु प्रयोक्तव्या शृङ्गाररससंभवा ।
मालवकैशिके रागे विशाला तु ध्रुवा सदा ॥

नान्यः

अव्यवस्थितः—वंशे फूत्कारदोषः

न्यूनाधिकस्वरो यस्तु कथितः सोऽव्यवस्थितः ।

कुम्भः

अव्याजम्—दर्शनम्

अव्याजं तदिति प्राहुर्यदच्छलविलोकनम् ।

शारदातनयः

अशोकमल्लः

अनेन कृतस्य ग्रन्थस्य नाम न ज्ञायते । परं त्वेकः परिच्छेदः नृत्ताध्याय इति व्यवह्रियमाणभाग एव लब्धः । सोऽप्यतीव विरलः । अतिप्रौढश्च । अशोकमल्लेन अभिनवगुप्तकीर्तिधरसिंगणाः स्मृताः । अयं वीरसिंहस्य सुतः । ग्रन्थपरामर्शात् सङ्गीतरत्नाकरकारादपर इत्यूह्यते ।

अशोका—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

यदि भवति षष्ठमपि चान्त्ये गुरुचरणयोगविनियुक्ते ।
स्थितलयकृता तु जगतीयमिह हि खलु तां पुनरशोकाम् ॥
मध्यमोत्तमपात्राणामशोकाभिधया ध्रुवा ।
युग्मायुग्मोपभङ्गोऽयं कक्कुभेन प्रयुज्यते ॥

नान्यः

रविकिरणजालहयसोहो ।

युग्मायुग्मेति मिश्रजात्युपभङ्गः । इयं ध्रुवा विगतशोकेति भरतः । लक्षणश्लोको लेखकदोषदुष्टः ।

अश्वः

धैवतमश्वपर्यायशब्दैरुच्यते ।

अश्वः—स्वरजातिः

त्रिषष्टिस्सानुतारैस्तु स्वरैरश्वः प्रकीर्तितः ।

औमापतम्

सानुतारैः—संख्यात्रयेणेति यावत् ।

अश्वक्रान्तम्—स्थानकम्

अञ्चितं दक्षिणं पादं यदा सूचीसमाह्वयम् ।
समस्थितस्य पादस्य पार्ष्णिभागे विनिक्षिपेत् ॥
यद्वा...स्यमेवात्मपार्श्वे तालेन सम्मिते ।
यत्राश्वक्रान्तमेतत्स्यादेतेनाश्वाधिरोहणात् ॥
पादोऽत्रानियतः प्रोक्तः कैश्चित्संशयितात्मभिः ।
अञ्चितोऽथवा सूचीमतो दक्षिण एव नः ॥
यतोऽश्वारोहणारम्भे मङ्गलस्याभिवृद्धये ।
दक्षिणेनाङ्घ्रिणा पादकटकाक्रमणं परम् ॥
अधिदैवतमेतस्य स्मृता देवी सरस्वती ।
पुष्पस्तबकसङ्ग्राहे विटपस्यावलम्बने ॥
नीचानां विभ्रमे चैतन्नराणां विनियोज्यते ॥

ज्यायनः

एकस्याङ्घ्रेरसमस्यान्यः पार्ष्णिदेशमुपागतः ।
सूचीपादोऽथवा स्वीयपार्श्वे तालान्तरे स्थितः ॥
समो यत्र तदाचष्टाश्वक्रान्तं वीरसिंहजः ।
तदश्वारोहणारम्भे ललिते विभ्रमे तथा ॥
द्रुमशाखावलम्बे च संलापेऽपि निसर्गजे ।
स्खलितेऽपि स्खलद्वासोधारणे गोप्यगोपने ।
पुष्पगुच्छग्रहेऽप्येतत्सरस्वत्यस्य देवता ॥

अशोकः

अश्वक्रान्तः—तानः

पञ्चमलोपः षाडवः.
नि ध म ग रि स.

कुम्भः

अश्वक्रान्ता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

पञ्च भगणा गुरुः

विरहाङ्कः

अश्वक्रान्ता—मूर्छना

षड्जग्रामे षष्ठी मूर्छना ।
(आ) ग म प ध नि स रि
(अव) रि स नि ध प म ग

पन्डितमण्डली

अश्वप्रतिग्रहः—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः ।
रि स ध प म

कुम्भः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः ।
ध प म ग स नि

कुम्भः

अश्वमेधः—तानः

षाडवः—षड्जलोपः ।
रि नि ध प म ग

कुम्भः

अश्वललितम्—त्रयोविंशत्यक्षरवृत्तम् ।

नजभजभजभलगाः ।

भरतः

अश्विनीहस्तः

अश्विन्यां ताम्रचूडोऽयमिति प्रकृतिरूपकः ।

शृङ्गारशेखरः

अश्वोत्प्लवनम्

अधोमुखं च शिखरं कटीहस्तं सहेदिह ।
पुरः पादं समुत्प्लुत्य पश्चात्पादं नियोजयेत् ।
करावथ पताकाख्यौ कृत्वाश्वोत्प्लवनं भवेत् ॥

नाट्यदर्पणे

अश्रु—चित्राभिनयः

साची च समदृष्टिश्च नेत्रान्ते बाणहस्तकः ।
नेत्रमध्ये मयूरं च पताकेनाश्रुमार्जनम् ॥
अश्रुभावे दर्शयन्ति भरतागमकोविदाः ।

विनायकः

अश्रु—सात्विकभावः

आनन्दामर्षाभ्यां धूमाञ्जनजृम्भणाद्भयाच्छोकात् ।
अनिमेषप्रेक्षणतः शीताद्रोगाद्भवेदास्रम् ॥
बाष्पाम्बुप्लुतनेत्रत्वान्नेत्रसम्मार्जनेन च ।
मुहुरश्रुकणापातैरास्रं त्वभिनयेद् बुधः ॥

वाष्पोज्जृम्भाभयक्रोधशीतैरनिमिषेक्षणैः ।
जायते रोगशोकाभ्यां धूमाञ्जनविजृम्भणैः ॥

शारदातनयः

अश्विन्यभिनयः

ताम्रचूडहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

अष्टतालिका—देशीतालः

अनुद्रुतद्वयं दश्च लघुः स्यादष्टतालिका ।

दामोदरः

अष्टबन्धविहारकम्—चालकः

सव्यापसव्यपार्श्वाभ्यां पुरोभागेषु तु क्रमात् ।
अष्टासु दिक्षु लुठितौ रचितस्वस्तिकौ करौ ।
यत्रैनं चालकं प्राहुरष्टबन्धविहारकम् ॥

वेमः

अष्टमीचन्द्रकः—शृङ्गाराङ्गम्

आप्रहृयन्ति व्रतमष्टमीचन्द्रकः। स च चैत्रचतुर्थीतोऽष्टम-चतुर्थ्यामुदीयमानः (चन्द्रः कामिनीभिरर्च्यते) ।

भोजः

अष्टवज्रम्—अङ्गुलिभूषणम्

अष्टकोणनिविष्टैश्च पविभिः परिशोभितम् ।
मध्ये रत्नसमायुक्तमष्टवज्रमुदीरितम् ।

सोमेश्वरः

अष्टाकपालः—तानः

मध्यमग्रामे गनिहीनौडुवः
प ध म रि स.

कुम्भः

अष्टादशजातिकम्—त्रिपुष्करे

शुद्धा दुष्करकरणा विषमा विष्कम्भितैकरूपा च ।
पार्ष्णिसमा पर्यस्ता समविषमकृता चावकीर्णा च ॥
पर्यवसानोच्चितिका संयुक्ता संप्लुता महारंभा ।
विगतक्रमा विगलिता वञ्चितिका एकवाद्या च ॥

भरतः

अष्टिछन्दोवृत्तानि

पञ्चषष्टिसहस्राणि सहस्रार्धं तु संख्यया ।
षड्विंशश्चैव वृत्तानि तथाष्ट्यां गदितानि तु ॥ ६५५२६

भरतः

असंपूर्णा—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः ।

सुधाकलशः

असंबाधा—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

मतनसगगाः ।

भरतः

असंभ्रान्तम्—दर्शनम्

गृह्यते येन सूक्ष्मार्थस्तदसंभ्रान्तमुच्यते ।

शारदातनयः

असत्प्रलापः—वीथ्यङ्गम्

मूर्खजनसन्निकर्षे हितमपि यत्र प्रभाषते विद्वान् ।
न च गृह्यतेऽस्य वचनं विज्ञेयोऽसत्प्रलापोऽसौ ॥

भरतः

मूर्खेति। यदुत्तरं मूर्खं प्रति वस्तुतो हितमपि शब्दच्छलाद्यथा-प्रियं तादृशं च मूर्खैः प्रियांशेन गृह्यते न तु हितांशेन। तथा-भूतभङ्गीद्वयाश्रयणं सिद्धत्वात्करोति। एवं हि तात्कालिकः कोपोऽपि रक्षितो भवति। व्यसनिना राजपुत्रेण किं सुखमिति पृष्टे तेनोत्तरं दीयते। सर्वदा योऽक्षविजयी इत्यादि। असतः असाधुभूतस्य वस्तुनः प्रलपनमस्मिन्निति असत्प्रलापः ।

अभिनवः

यथा—तत्वाविवेचकं प्रति रामाभ्युदये द्वितीयेऽङ्के मारीचवचनं परमार्थतो रावणेन नावगतम्। मूर्खं प्रति भीमटविरचिते मनो-रमावत्सराजे रुमण्वान् यौगन्धरायणप्रमुखान्कौशाम्बी मम हस्त इत्याह। इदं परमार्थतः पाञ्चालोच्छेदपरं यौगन्धरायणेनावगतम्। वासवदत्तासंभ्रमकाभ्यां मौर्ख्यान्नावगतम्। अन्ये तु बालो-त्कण्ठितादीनामसंबद्धकथाप्रायमसत्प्रलापमिच्छन्ति। यथा—एकं त्रीणि नवाष्टेति कुमारस्वामिस्तुतिः ।

रामचन्द्रः

असावरी—मेलरागः

गौरीमेलसमुत्पन्नारोहणे गनिवर्जिता ।
मध्यमोद्ग्राहधांशाद्यासावरी न्यासपञ्चमा ॥
अपराह्णगेया ।

अहोबिलः

असावेरितोडि—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ० म ० प ध ० नि स.
(अव) सं ० नि ध ० पं ० म ० ० ग रि स.

मेललक्षणे

असावेरी—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध — स.
(अव) स नि ध प म ग रि — स.

असावेरीरागध्यानम्

कुचाभोगाहारां गलितवसनां सद्विलसनां
भुजादेशप्राञ्चत्कचभरधरां कन्दुकधराम् ।
नमद्गात्रामेव प्रकटितमुखीं गौरसुनखी-
मसावेरीं ध्याये मम मनसि रक्ताम्बरयुताम् ॥

रागसागरः

असिधाराधरा—कला

आद्यन्ते विधृतां च यत्र हि नटी युग्मेन धारामसौ
भीमामेकपदाम्बुजेन हि समाश्रित्याथ चान्याङ्घ्रिणा ।
एकेनापि करेण चक्रयुगलं त्वावर्त्य तेनापरे-
णोच्चैर्गोलककेलनं प्रकुरुते प्रोक्तासिधाराधरा ॥

नागमल्लः

असुरशीला—स्त्री

अधर्मशाठ्याभिरता स्थिरक्रोधातिनिष्ठुरा ।
मद्यमांसप्रिया नित्यं कोपना चातिमानिनी ॥
चपला चातिलुब्धा च परुषा कलहप्रिया ।
ईर्ष्याशीलाऽथ निस्नेहा शीलमासुरमाश्रिता ॥

भरतः

असूया—व्यभिचारिभावः

नानापराधद्वेषपरैश्वर्यसौभाग्यमेधाविद्यालीलादिभिः विभावै-
द्यते । तस्याश्च परिषदि दोषप्रख्यापनगुणोपघातेर्ष्याचक्षुः-
नाधोमुखभ्रुकुटीक्रियावज्ञानकुत्सनादिभिरभिनयैः प्रयोक्त-
।

भरतः

परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।
मन्युजा यथा—
अज्ञानेन पराङ्मुखीं परिभवादाश्लिष्य मां दुःखितां
किं लब्धं शठ दुर्नयेन नयता सौभाग्यमेतां दशाम् ।
पश्यैतद्दयितारतिव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुणं
वक्षस्ते मलतैलपङ्कशबलैर्वेणीपदैरङ्कितम् ॥

अङ्गराजः

असूया

अन्यत्वादेव यत्संपदसहत्वं सुतेष्वपि ।
सुहृत्स्वपि च तत्प्राहुरसूयां निन्दितां बुधाः ॥

भावविवेकः

असूया—चित्ताभिनयः

परसौभाग्यसम्पत्तिविद्याशौर्यादिहेतुभिः ।
गुणेषु दोषारोपस्स्यादसूया तत्र विक्रिया ॥

सूचीहस्तः पुरो भागे परशब्दनिरूपणे ।
अधोमुखौ पुरोभागे पताकौ द्वौ स्थितौ यदि ॥
सम्पत्यर्थे दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः ।
श्मश्रुस्थाने पताकस्य चलनाच्चौर्यभावने ।
हृदिस्थाने तु मुकुलो गुणभावनिरूपणे ॥
पार्श्वभागे पताकं तु विसृजेच्चापि निन्दने ।

विनायकः

अस्तम्—शृङ्गाराङ्गम्

सवितुरस्ताचलोपगमनमस्तम् ।

भोजः

अहङ्कारः—नाट्यालङ्कारः

कार्ये क्षमत्वम् । यथा—कीचकाङ्के—"बाढं व्याहृता द्रौपदी प्रियेति" इति कीचकवाक्यम् ।

सागरः

अहङ्कृतिः

अहं तु शक्तः कार्येस्मिन्नामी शक्तास्तु जन्तवः ।
इत्थमस्पृष्टकार्यात्मगुणदोपस्त्वहंकृतिः ॥

भावविवेकः

अहोबिलः

सङ्गीतपारिजातकारः । १६०० काले स्यात् ।

आ

आ—आवापः

आवापादिध्रुवादीनामष्टानामादिवर्णतः ।
ग्रहणं क्रियते चात्र बुद्ध्या मनसि धार्यताम् ॥

संगीतसागरः

आकम्पितम्—शिरः

ऊर्ध्वाधोदृष्टिः प्रयुक्तं यन्मन्दमाकम्पितं तु तत् ।
प्रश्ने ग्रन्थार्थनिर्देशे स्वाभिप्रायस्य वर्णने ।
उपदेशे तथाह्वाने संज्ञायां च प्रयुज्यते ॥

चित्रदायः

आकम्पितं तदेव स्यादुद्धिः प्रयुक्तं शनैर्यदि ।
एतत्पौरस्त्यनिर्देशे प्रश्ने संज्ञोपदेशयोः ।
आवाहने स्वचित्तस्थकथने च प्रयुज्यते ॥

शार्ङ्गः

आकर्षः

क्रियायां वामहस्तव्यापारः । तत्र लक्षणम् ।

आकारः—गीताङ्गम्

आकाररूपो यथा—पशुपतिपाणिकायां षोडशभिर्गणैर्भवति। यथा—ओं ०००००० पशु ० पत ० ये ००० श्रां ००००० ० शा ००००००००००० ओं ओं ००००००० भूत ० पत ० ये ०० आ ००००००० एवमन्येऽपि सर्वत्रलोपे अकार आकार ऊकाराः ओं च। तथा द्रुतविलंबितमध्यमन्द्रत्वकम्पित-विन्दुरेणुप्रभृतिप्रयोगा बहवः प्रौढगायनकृता भवन्ति।

नान्यः

आकारः—शृङ्गारचेष्टा

आकृत्या सूच्यते यस्तु स आकारो मुनेर्मतः।

कुम्भः

आकाशभ्रमरी

उत्प्लुत्य पादौ विरलौ कृत्वा पादौ प्रसार्य च।
भ्रामयेत्सकलं गात्रमाकाशभ्रमरी भवेत्॥

नाट्यदर्पणे

आकाशवीणा

रूपमाकाशवीणायाः परस्तादभिधीयते।
उद्दण्डिकास्तम्भयुग्मं दृढमेव निवेशयेत्॥
स्नायुतन्त्र्यः प्रभागेऽस्यां बन्धनीयाः प्रयत्नतः।
तन्त्रीचरमनागाग्रसंबद्धां वेणुनिर्मिताम्॥
वितस्तिमात्रामङ्गुष्ठप्रमाणां तु शलाकिकाम्।
भ्रमन्निवेशके तुम्बे स्थापयित्वा महत्तरे॥
तन्त्रीं निपीडयेद्गाढं पादाङ्गुष्ठस्य संधिना।
हस्तेन दक्षिणेनैव गृहीत्वान्येन तुम्बकम्॥
अस्याः पिनाकिवीणायां स भवेद्वादनक्रमः।
पौष्कलास्यस्य...भेदास्संत्यपरे पुनः।
सरूपमेषो द्रष्टव्या नैतसिन्निगमे बुधैः॥

हरिपालः

आकाशिकी—कला

या कोदण्डगुणेऽधिरोप्य चरणौ चावल्य पश्चान्मुखं
कृत्वा पार्ष्णियुगं कराम्बुजयुगेनोल्लास्य गृह्णाति च।
धारायामथ खड्गयोरपि गतिं येत्थं विधत्ते नटी
यत्र क्ष्माशिवनागमल्लपतिना सोक्ता कलाकाशिकी॥

नागमल्लः

आकाशिक्यश्चार्यः

एताः षोडश।

भूस्थेनैकेन पादेन चान्येनाकाशगामिना।
उत्प्लुत्या च क्रियन्ते या आकाशिक्य इमाः स्मृताः॥

आकीर्णः— वाद्यप्रकारः

अवकीर्णस्य पाठान्तरम्।

आकुञ्चितम्—देशीस्थानम्

सर्वमाकुञ्चितं गात्रमाविद्धे यत्र जानुनी।
तदाकुञ्चितमाख्यातं शीतार्ताभिनये तु तत्॥

वेमः

आकुञ्चितम्—शयनकर्म

सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे तु जानुनी।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत्॥

भरतः

आकुञ्चितम्—स्थानकम्

सर्वमाकुञ्चितं गात्रमाविद्धे यत्र जानुनी।
तदाकुञ्चितमाख्यातं शीतार्ताभिनये तु तत्॥

वेमः

आकुञ्चितः—मणिबन्धः

अन्तर्निम्नस्समाख्यातो धीरैराकुञ्चिताभिधः।
प्रायः प्रयुज्यते धीरैरेष वस्त्वपसारणे॥

अशोकः

अन्तरा निम्नतां नीतो बुधैराकुञ्चितस्स्मृतः।
मणिबन्धः प्रयोज्योऽयं जनसङ्घापसारणे॥

वेमः

आकुञ्चितो बहिर्वक्रः सोऽपसारे नियुज्यते।

सोमेश्वरः

आकृतिछन्दोवृत्तानि

चत्वारिंशत्तथैकं च सहस्राणां शतानि तु।
तथा चेह सहस्राणि नवतिश्चतुरुत्तरा।
शतत्रयं समाख्यातं ह्याकृत्यां चतुरुत्तरम्॥ ४१९४३०४

भरतः

आकेकरा—दृष्टिः

आकुञ्चितपुटप्रान्ता सङ्गतार्धनिमेषिणी।
मुहुर्व्यावृत्ततारा च लोके साकेकरा स्मृता॥

सोमेश्वरः

ईषद्वक्रपुटापाङ्गा तिर्यगर्धनिमेषिणी।
यस्याः कनीनिके द्वये विपरीतविवर्तिनी॥
सा दृष्टिराकेकरा स्याद्विच्छेदप्रेक्षिते भवेत्।
सापराधे प्रियास्नेहविच्छेदेन यदीक्षणम्।
तद्विछेदप्रेक्षितं स्याद्दूरालोकेऽप्यसौ मता॥

विप्रदासः

आकुञ्चितपुटापाङ्गसङ्गतार्धनिमेषिणी ।
मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥

भरतः

आक्रन्दः—नाट्यालङ्कारः

शोकसमुत्थं मुक्तधैर्यं आम्रेडितमयमवनीपातपूर्वकमाक्रन्दनम् । यथा—शक्त्यङ्के वत्से तिष्ठेति रामवाक्यम् ।

सागरः

आक्रन्दः—लक्षणम्

आत्मभावमुपन्यस्य परसादृश्ययुक्तिभिः ।
तीव्रार्थभाषणं यत्स्यादाक्रन्दः स तु कीर्तितः ॥

भरतः

तीव्रः साक्षादवाच्यो योऽर्थः, तस्य परं प्रति सादृश्ययोजनप्रकारैः आत्माभिप्रायं प्रमुखे दत्वा तत्समंततः भाषणं स्फुटकथनं तन्निजभावाविष्करणप्रधानत्वादाक्रन्दो नाम लक्षणम् । यथा—ममैव किं पान्थ त्वरसे इत्यत्रोत्तरेणार्धेन ग्रामीणो रम्यतमो भोजनशयनादिसंभोग इति वक्त्र्या मोहप्रायोऽवाच्य आत्माभिप्रायः । तदरोचकत्वं तदुभयं प्रमुखे निधाय निशाकरवृत्तान्तसादृश्येन तीव्रः स्वात्मानुराग आविष्कृतः । अन्ये पठन्ति—

रूपकैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोजितैः ।
अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शः तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥

प्रथमार्धेन परसादृश्यमुक्तम् । अप्रत्यक्षस्यात्मभावस्य संस्पर्शनाद् ज्ञापनेत्यर्थः ।

अभिनवगुप्तः

आक्रान्ता—श्रुतिः

षड्जस्य प्रथमा श्रुतिः ।

अनूपः

आक्रीडिता—भङ्गतालः

लद्वयं गद्वयं ॥ ऽ ऽ

नान्यः, अभिनवश्च

आक्षिप्तम्—करणम्

आक्षिप्तायां यदा चार्यां पादाक्षेपो धृतं भवेत् ।
तथैव चतुरः पाणिराक्षेप्यः खटकोऽथवा ॥
यत्र पार्श्वं नतं किञ्चित्तदाक्षिप्तं प्रचक्षते ।
विहितो विनियोगोऽस्य विदूषकपरिक्रमे ॥

ज्यायनः

आक्षिप्तः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

नी प पा ग गा स.

पण्डितमण्डली

आक्षिप्तः—वर्णालङ्कारः

एकान्तरं स्वरयुगं तादृशं युगलं परम् ।
पूर्वान्तिमाद्यमारोहेत्क्रमादाक्षिप्तसंज्ञके ॥

यथा—स ग ग प प नि.

पण्डितमण्डली

आक्षिप्तकः—अङ्गहारः

नूपुरविक्षिप्तालाताक्षिप्तकोरोमण्डलनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नानामष्टानां क्रमात्प्रयोगे आक्षिप्तकाङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

आक्षिप्तकः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

आक्षेप इत्यपि वदन्ति ।

त्रिस्वरा स्यात्कला यत्र पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ।
एकैकमूर्ध्वं.....................

मोक्षदेवः

आक्षिप्तरेचितम्—करणम्

चतुरस्राख्ययोरेको व्यावृत्तकरणाश्रितः ।
ऊर्ध्वे पार्श्वद्वये क्षिप्त्वा हंसपक्षो धृतभ्रमः ॥
अधस्तलकरो नेयो वक्षोदेशमथापरः ।
रेचितो बाह्यतः क्षेप्यस्तद्वशाच्चरणोऽञ्चितः ॥
एकोऽपरस्तु सूच्याख्यो यस्मिन्नाक्षिप्तरेचितम् ।
त्यागोपदानयोरर्थे तद्ज्ञेयं बहुशः कृते ॥

ज्यायनः

आक्षिप्तरेचितः—अङ्गहारः

स्वस्तिकरेचितपृष्ठस्वस्तिकदिक्स्वस्तिककटिछिन्नघूर्णितभ्रमरवृश्चिकरेचितपार्श्वनिकुट्टकोरोमण्डलसन्नतसिंहाकर्षितनागापसर्पितवक्षःस्वस्तिकदण्डपक्षललाटतिलकतलविलासितनिशुम्भितविद्युद्भ्रान्तगजक्रीडितनितम्बविष्णुक्रान्तोरूद्वृत्ताक्षिप्तकोरोमण्डलनितम्बकरिहस्तकटिछिन्नाक्षिप्तरेचितानां करणानां प्रयोगे आक्षिप्तरेचितः । नितम्बोरुमण्डलयोरावृत्तिं केचिद्वदन्ति । केचित् वक्षःस्वस्तिककटिछिन्ने अत्र नाङ्गीकुर्वन्ति । आवृत्तिपक्षे सप्तविंशतिकरणानि । अनावृत्तौ, द्वयोः करणयोरप्रवेशे वा पञ्चविंशतिकरणानि ।

आक्षिप्ता—चारी

तालत्रयप्रमाणेन पादमुद्धृत्य कुञ्चितम् ।
जङ्घास्वस्तिकतां नीत्वा पार्ष्णिना वामतो भुवि ।
पातयेद्यदि तां चारीमाक्षिप्तां संप्रचक्षते ॥

वेमः

आक्षिप्तिः—गर्भसन्ध्यङ्गम्
गर्भस्योद्भेदनं यत्साक्षिप्तिरित्यभिधीयते ।
भरतः

हृदयान्तस्थितस्य पुनः प्रतिष्ठापितस्यापि यतः कुतश्चिन्निमित्तादुद्भेदनं अनपह्नवनीया या स्फुटतापत्तिः सा आक्षिप्तिः । अभिप्रायस्य हि तत्राक्षेपो बहिः कर्षणम् । यथा—सागरिके शीतांशुर्मुखमित्यादि राज्ञोक्तं रत्नावल्याम् ।
अभिनवः

आक्षिप्तिका—ध्रुवा
प्रवेशो यत्र पात्राणां सूच्यते नाटके यदि ।
उत्तमाधममध्यानां सा ज्ञेयाक्षिप्तिका ध्रुवा ॥
उत्तमास्तत्र राजानो व्याक्षेप्याश्चारणादिभिः ।
मध्यमा मध्यमैर्वान्या अधमाश्चाधमैरपि ॥
नान्यः

क्रममुल्लङ्घ्य विधिज्ञैः क्रियते या द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।
आक्षेपिकी ध्रुवा सा द्रुता स्थिता वापि विज्ञेया ॥
भरतः

स्थितेति विलम्बितलया ।

आक्षिप्तिका—रागवर्धनाङ्गम्
रागवर्धनशब्दे द्रष्टव्यम् ।

आक्षिप्तिका—भङ्गतालः
अष्टौ गुरवः षोडश लघवः द्वाविंशद्द्रुताः ।
SSSSSSSS |||||||||||||||| oooooooooooooooo
oooooo
नान्यः

आक्षेपः—गर्भसन्ध्यङ्गम्
आक्षेपो बीजप्रकाशनम् । प्राप्त्याशावस्थानिबद्धस्य बीजस्य मुखकार्योपायस्य प्रकाशनं प्रकर्षेणाविर्भावनं आक्षेपः । यथा—वेण्यां—दत्त्वा द्रोणेनेत्यादि । अथवा—बीजस्य हृदयभूमिनिगूढत्वादभिप्रायस्य बहिः कर्षणमाक्षेपः । केचिदेतदङ्गं न मन्यन्ते ।
रामचन्द्रः

आक्षेपः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
आद्यस्वराणां वितथं कलाद्या स्वरेषु सप्तस्वपि च क्रमेण ।
द्वितीयमारभ्य भवेत्तृतीया तृतीयमारभ्य ततस्तृतीया ॥
चतुर्थमारभ्य ततश्चतुर्थी स्यात्पञ्चमाद्या किल पञ्चमी सा ।
षष्ठं समारभ्य तदादिमान्ता षष्ठीकलेयं गदिता मुनीन्द्रैः ।
तासां स्वरा यत्र कलाषडेवाक्षेपाभिधानं तमुदीरयन्ति ॥
स रि ग रि ग म ग म प म प ध नि ध नि ध नि स.
रघुनाथः

आक्षेपकम्—नृत्तहस्तप्राणः
एतौ वक्षस्स्थलगतौ धीरैराक्षेपकौ मतौ ।
एतौ रेचितहस्तौ ।
शृङ्गारः

आक्षेपिकी—ध्रुवा
प्रस्तुतरसोल्लङ्घनेन रसान्तरोद्भावनमाक्षेपः । तत्प्रयोजना आक्षेपिकी । यथा—उदात्तराघवे प्रस्तुतशृङ्गारोल्लङ्घनेन अरेरे तापस इत्यादि रावणस्य नेपथ्यवाक्याकर्णनेन वीररसाक्षेपः ।
गुणचन्द्रः

प्रकान्तं लीयमुल्लङ्घ्य गीयते यद्द्रुते लये ।
प्रस्तुतार्थसमाक्षेपाद्धेया साक्षेपिकी ध्रुवा ॥
वेमः

आख्यानम्—नाट्यालङ्कारः
आख्यानमितिहासः तस्य कार्यार्थं कीर्तनम् । यथा—कीचकभीमाङ्के धन्या सा सीतेत्यादि द्रौपदीवाक्यम् ।
सागरः

आख्यानम्—लक्षणम्
पृष्टैरपृष्टैरथवा निर्णयः क्रियते तु यः ।
आख्यानमिति तद्ज्ञेयं लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥
भरतः

प्रश्नपूर्वका यत्र बहवो निर्णीयन्ते । यथा—बाले नाथ विमुञ्चेत्यादावुक्तिप्रत्युक्तौ प्रश्नसदृशैर्वा शक्याशक्यवस्त्वभिधानैर्यत्र निर्णयः । यथा—रामोऽसौ भुवनेषु इत्यादौ यदि प्रसिद्धः कथं मया न ज्ञायते इत्याशङ्क्याख्यातम् । अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति किं इत्यादिना । नाटकाश्रयमित्यनेन भूयो लक्ष्यमाणस्येत्याह । अन्ये पठन्ति
वाक्यैः सातिशयैर्युक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः ।
लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥
अभिनवः

आख्यानकम्—श्रव्यकाव्यम्
आख्यानकसंज्ञान्तर्लभते यद्यभिनयन् पठन् गायन् ।
ग्रन्थिक एकः कथयति गोविन्दवदवहिते सदसि ॥
भोजः

आख्यायिका—श्रव्यकाव्यम्
कन्यापहारसङ्गरसमागमाभ्युदयभूषितं यस्याम् ।
नायकचरितं ब्रूते नायक एवास्य वानुचरः ॥
वक्त्रापरवक्त्रवती सोच्छ्वासा संस्कृतेन गद्येन ।
साख्यायिकेति कथिता माधविकाहर्षचरितादि ॥
भोजः

माधविकेति हरिचन्द्रस्य गद्यकाव्यमित्यूह्यते ।

आगतोपचारः—संगीते शृङ्गाराङ्गम्

प्राप्तस्याभ्युत्थानादिप्रतिपत्तिरागतोपचारः ।

भोजः

आगमप्रिया—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.

(अव) स नि प ध नि प म ग रि ग स.

आङ्गिकः

मुखद्वये दक्षिणे वामे च सयत्वोङ्को लक्षणमस्तीति आङ्गिकः ।

अभिनव

आङ्गिकभेदाः

सूचको भावजश्चेति द्वन्द्वो लाक्षणिको मतः ।
एवमाङ्गिकभेदास्तु प्रोक्ताः पूर्वं चतुर्विधाः ॥

शृङ्गारः

आङ्गिकाभिनयः

चारीभिर्बहुरूपाभिर्हस्तैश्च शिरसां क्रमैः ।
मण्डनैरङ्गहारैश्च करणैर्भ्रमरीक्रमैः ॥
स्थानकैस्ताण्डवैश्चापि गतिभिश्शब्दनाट्यकैः ।
एतेषां नाट्यरचनैराङ्गिकाभिनयस्स्मृतः ॥

शृङ्गारः

आचलितम्—मात्रावृत्तम्

विषमं—षण्मात्रागण एकः भ ग ग.

समं —अष्टमात्रागण एकः भ ग ग.

विरहाङ्कः

आचारा—श्रुतिः

गान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः ।

अनूपः

आच्छुरितः—अङ्गहारः

नूपुरभ्रमरव्यंसितालातकनितम्बसूचीकरिहस्तकटीछिन्नानाम-ष्टानां करणानां प्रयोगे आच्छुरितः ।

शार्ङ्गः

आच्छुरितकम्—अङ्गुलीलेखनम्

अङ्गुलीपञ्चकेनाशु सशब्दमनुलेखनम् ।
कुचादौ कामसूत्रज्ञास्तदाच्छुरितकं विदुः ॥

अनूपसिंहः

आडिकामोदा—रागः

वङ्गाली किल भिन्नषड्जजनिता भाषा तदङ्गं बुधै-
र्गुर्वादेशसमस्वरा निगदिता धांशावसानग्रहा ।
नित्यं मध्यममन्द्रभूषिततनुर्गान्धारतारास्पदा
कामोदा भुवि भूपकर्णसुखकर्याडीति चिह्नाङ्किता ॥

मोक्षदेवः

अडीकामोदिका—रागः

भिन्नषड्जाच्च वाङ्गाली आडीकामोदिका ततः ।
समन्द्रा तारगान्धारा ग्रहांशन्यासधैवता ।
समस्वरा च गीतज्ञैर्गुर्वाज्ञायां प्रगीयते ॥

हम्मीरः

आतङ्कः—शिल्पकाङ्गम्

क्रूराक्रमकृतत्रासः सुकुमारस्य वस्तुनः ।
यस्स आतङ्क इत्युक्तो राहोश्चन्द्रकलादिवत् ॥

शारदातनयः

राहोरिति । मालतीमाधवे ।

आतोद्यम्

मृदङ्गो मुरजश्चैव तथा पणवदर्दुरौ ।
पटहश्चेति तद्विद्भिः पञ्चातोद्यकमुच्यते ॥

नान्यः

आतोद्यम्—वाद्यम्

तोद्यते, आतुद्यते, हन्यते, वाद्यते, इति चतुर्णां वपुः । केवलमस्य तोदननिष्पन्नैः स्वरैस्ततसुषिरयोरुपकारित्वम् । वर्णानु-साम्ययोगेन तु अवनद्धघनयोः । शरीरं तु संवदनशक्तिक्रोडीकृतं समुल्लसितशक्तिकर्तृकमिति । तत्तत्स्थानाभिघातजातस्वरद्वारलब्धो-पयोगमपि तदा तोद्यमुच्यते । तदा तुदति अभिहन्ति वादयति चेत्यकृतककर्मशक्तिमुद्रितस्वातन्त्र्यमवभाति ।

अभिनवः

आत्मपञ्चमः—मेलरागः (दिवामणिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.

(अव) स नि ध म ग स.

आदानम्—विमर्शसन्ध्यङ्गम्

बीजकार्योपगमनमादानमिति संज्ञितम् ।

भरतः

बीजफलस्य समीपताभवनमित्यर्थः । यथा—व्यक्तं लघ्वोपी-त्यादि दुष्यन्तवचनम् ।

अभिनवः

फलसामीप्यमादानम्। मुख्यफलस्य दर्शनमादानम्। यथा— नागानन्दे नागानामित्यादि गरुडवाक्यम्। नागरक्षालक्षणस्य मुख्यफलस्य सूचकम्।

रामचन्द्रः

शक्त्या शक्तिमतः प्रोक्त आदानं कार्यसङ्ग्रहः।

सर्वेश्वरः

आदिकामोदा—भाषाङ्गरागः
आदिकामोदिका पूर्णा वङ्गाल्यङ्गं त्रिधैवता।
मन्द्रमातारगा गेया हेमन्तप्रहरेऽग्रिमे ॥

भट्टमाथवः

आदिकामोदा—भाषाङ्गरागः वीणायां वादनक्रमः
धैवतं तु ग्रहं कृत्वा आन्दोल्य तदधस्तनम्।
तस्मादातारगान्धारमारुह्याप्यवरुह्य च ॥
स्पृष्ट्वा च मध्यमं मन्द्रं स्थायिनि न्यस्यते यदा।
आदिकामोदिका नाम रागः सञ्जायते तदा ॥
एतस्या मध्यमस्थायी लक्ष्यमार्गे प्रकीर्तितः।

वेमः

आदिकामोदा—रागः
अनन्तरं च वङ्गालीभिन्नषड्जसमुद्भवा।
तदङ्गमादिकामोदा ग्रहांशन्यासधैवता ॥
समस्वरा च संपूर्णा कथ्यते या मनीषिभिः।
भाषायाभिन्नषड्जस्य माङ्गाली परिकीर्तिता।
तदङ्गमादिकामोदा भवेदानन्दकारिणी ॥
धैवतेन स्वरेणैषा ग्रहांशन्यासभूषिता।
समस्वरसमायुक्ता संपूर्णा सप्तभिस्स्वरैः ॥
गुर्वाज्ञादिकृतावस्या विनियोगः प्रदर्शितः ॥

जगदेकः

आदिकामोदा—रागः (वंशे वादनक्रमः)
धैवतं ग्रहमासाद्य तस्माच्च चतुरः स्वरान्।
तृतीयाद्यान्समारुह्य ततः षष्ठस्वरं पुनः ॥
कम्पयित्वा विलम्ब्यापि वादयित्वा चतुर्थकम्।
आसाद्य पञ्चमं तस्मात्स्थाप्यन्तमवरुह्य च ॥
ततस्स्थायिस्वरार्धं च स्थायिनः प्राक्तनं तथा।
आसाद्य स्थायिनं स्पृष्ट्वा द्वितीयं कम्पयेत्स्वरम्।
तृतीयं स्फुरितं कृत्वा स्थायिनि न्यस्यते यदा ॥
आदिकामोदिकायाः स्यात्स्वस्थानं प्रथमं तदा।
वंशेष्वस्या द्वितीयस्तु स्थायित्वेनोपलक्षितः ॥

वेमः

आदिकूर्मावतारः—चालकः
हस्तौ प्रथमता(त आ)वर्त्यमूर्ध्वेस्सव्यापसव्ययोः।
कृत्वा च मण्डलावृत्तिमूर्ध्वाधः पार्श्वयोर्द्वयोः ॥
तदनु स्वस्तिकीकृत्य वर्तनास्वस्तिकं तथा।
कृत्वाऽथ पार्श्वद्वितये मण्डलाकारघूर्णनम् ॥
विधाय तद्वत्पुरतो मण्डलभ्रमणं बहु।
क्रियते चेदादिकूर्मावतारसंज्ञस्तु चालकः ॥

वेमः

आदिघट्टः—देशीतालः
लपौ पश्चादिघट्टके।
७ मात्राः.

तालप्रस्तारः

अदितालः देशीतालः
आदिताले लघुस्मृतम् प ध नि स रि स.

जगदेकः

लघुना त्वादितालः स्यात्

श्रीकण्ठः

लघ्वेवमादितालोऽसौ लोकैरास इति स्मृतः

वेमः

आदित्यवंशः
मानमादित्यवंशस्य स्याच्चतुर्विंशताङ्गुलैः।
मुखरन्ध्रस्य तारारव्यरन्ध्रस्य च विदां वरैः ॥
मध्यमानमपि ज्ञेयं द्विगुणैः षड्भिरङ्गुलैः।
विशिष्टमङ्गुलं ज्ञेयं पादोनैः पञ्चभिर्यवैः ॥
प्रत्येकमत्र रन्ध्राणामष्टानां मानकल्पनम्।
लिक्षाष्टकं तथा षट्कं यूकानां यवयुग्मकम् ॥
द्वादशैवाङ्गुलान्येवं मानमन्तरसप्तके ॥

कुम्भः

आदित्यानामयनम्—तानः
मध्यमग्रामे षड्जहीनषाडवः।
नि ध प म ग रि.

कुम्भः

आतिदेश्यम्—मेलरागः (सल्वरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि स
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आदिपञ्चमः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)
(आ) स रि प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

आदिभैरवी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध स.

(अव) स ध प म प गा रि स.

आदिमट्ठः—देशीतालः

आदिमट्ठ्याख्यताले तु लद्वयं द्वौ विरामकौ।

नन्दी

आधिकारिकं—इतिवृत्तं

यत्कार्यं हि फलप्राप्त्या समर्थ्यं परिकल्प्यते।

तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत्प्रासङ्गिकं विदुः॥

भरतः

आधिकारिकं वस्तु

यत्कार्यं हि फलप्राप्तौ समर्थं परिकल्प्यते।

तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत्स्यादानुषङ्गिकम्॥

कारणात्फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम्।

भोजः

आधूतम्—शिरः

आधूतं तु सकृत्तिर्यगूर्ध्वं नीतं शिरो मतम्।

गर्वेण स्वाङ्गवीक्षायां पार्श्वस्थोर्ध्वनिरीक्षणे॥

शक्तोऽस्मीत्यभिमाने च प्रयोगस्तस्य कीर्तितः।

शार्ङ्गः

तिर्यगूर्ध्वं सकृन्नीतमाधूतं कथ्यते शिरः।

पार्श्वस्थस्योर्ध्ववीक्षायां शक्तोऽस्मीति निरूपणे॥

गर्वेण भुजवीक्षायामङ्गीकारेऽपि युज्यते।

विप्रदासः

इहैवोद्वाहितं ज्ञेयमन्तर्भूतं विपश्चिता।

कुम्भः

आनन्दः—देशीतालः

विज्ञेयौ लपौ लौ गौ लगौ च गुरुरन्तिमः।

। ऽ॥ ऽऽ । ऽऽ.

वेमः

मगणश्च गुरुर्लश्च द्रुतश्चानन्दतालके।

९॥ मात्राः।

तालप्रस्तारः

आनन्दः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

समागमस्तथाऽर्थानामानन्दः परिकीर्तितः॥

भरतः

अर्चितस्य तथेति प्रकारान्तैः प्रार्थितस्य सम्यगपुनर्वियोगवत् यदागमनं तदानन्दहेतुत्वादानन्दः। यथा—रत्नावल्यां को देव्योः प्रसाद इत्यादिराजवचनम्।

अभिनवः

आनन्दभैरवरागध्यानम्

केकिपिञ्छधरं नागरुद्ररहस्तं जटायुतं।

आनन्दभैरवं ध्याये बिल्वमूलनिवासिनम्॥

रागसागरः

आनन्दभैरवी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

आनन्दभैरवी—मेलरागः

भैरवीस्वरसंभूता निषादोद्ग्राहसंयुता।

गान्धारे नैन्य (?) युक्ताया ज्ञेया सानन्दभैरवी।

सर्वदागेया॥

अहोबिलः

आनन्दभैरवीरागे व्रजेदारोहणे पुनः।

ऋषभं धैवतं चापि तस्मादौडुवपूर्णकः॥

भैरवीमेकजो रागः

परमेश्वरः

आनन्दलीला—मेलरागः (गाङ्गेयभूषणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

आनन्दवर्धनः—देशीतालः

मगणो न गणश्चैव लगौ द्रुतचतुष्टयम्।

लदौ दलौ लघुद्वन्द्वं प्लुतश्चानन्दवर्धने॥

२२ मात्राः।

तालप्रस्तारः

आनन्दसञ्जीवनम्

मदनपालकृतग्रन्थः। कालः, क्रै. प. १३५०। कुम्भकर्णेन नृत्तरत्नकोशे, सङ्गीतशिरोमणौ पण्डितमण्डल्या चायं ग्रन्थ उदाहृतः।

आनन्दि—दर्शनम्

सुखेनोन्मीलदामीलत्तारमानन्दि कथ्यते।

वेमः

आनन्दितः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रा त्रयः लः गः

विरहाङ्कः

आनन्दिनी—प्रबन्धाङ्गम्

आनन्दिनी पञ्चभिरञ्चिताङ्गैः,

रघुनाथः

इयं राजनीतिरिति भीष्मोक्तपञ्चाङ्गयुक्तत्वादन्यैरुच्यते । भीष्मस्तु राजधर्मेषु

"राजनीतिं पञ्चाङ्गयुक्तामीति वदति ।

आनुकारिकः

अनुकृत्य परान् शुद्रगीतवाचिकनर्तनान् ।
संभाषणादिभिर्वाग्भिः वाक्यं स्यादानुकारिकः ॥

शृङ्गारभूषणः

आन्तरी—ध्रुवा

अन्तरं छिद्रं तत्र भवा आन्तरी। अनुकर्तुर्यदा अनाशङ्कित एव धनविद्यातादिना विघात उद्भूतप्रयोगश्रमाद्वा मूर्छाभ्रमादिसंभावनावस्त्राभरणादे र्वा प्रच्युतिः तदा तत्संवरणावकाशदित्सयेयं गीयते। अस्यां च प्राक्तनं भावि वा रसस्य स्वरूपमनुवर्त्यम्। छिद्राच्छादनमात्रप्रयोजनत्वादस्य न सार्थकपठनासनमुपयोगीति शुष्काक्षराण्येवास्यां निबद्धयते।

गुणचन्द्रः

प्रयोगगतदोषाणां प्रच्छादनपटीयसी ।
विच्छेदे वान्तरालस्य तत्सन्धानविधायिनी ॥
मध्ये मध्ये प्रयोज्या या सा विज्ञेयान्तरा ध्रुवा ।
ध्रियते सा विषण्णे च विस्मृते मूर्छिते तथा ॥
क्रुद्धे सुप्ते च भावेष्वप्येवमादिषु...।

वेमः

आन्दोलिकाहस्तः

गजास्ययोः कुम्भहस्तौ मिलित्वाभिमुखं यथा ।
उत्तानौ च तथान्योन्यांगुष्ठलग्नौ भवेदयम् ॥
आन्दोलिका स्यात्पौलस्त्यो देवता परिकीर्तिता ।
विनियोगस्तु तत्रैव कथितश्शम्भुना पुरा ।

गौरीमतम्

आन्दोलितः—बाहुः

बाहुरान्दोलितोऽन्वर्थः सविलासगतादिषु ।

अशोकः

आन्दोलितः—श्वासः

मल्लदान्दोलितो भवेत्। पर्वतारोहणे स स्यात्।

अशोकः

आन्दोलिता—कटी

शनैस्तिर्यक् प्रचलिता तदैवान्दोलिता कटी ।
विनियोगस्तु, कुब्जे वामनखञ्जयोः ।
गमनाभिनये कार्या बुधैरान्दोलिता कटी ॥

सोमेश्वरः

आन्दोलिता—देशीचारी

आन्दोलिता कुञ्चिताङ्घ्रेः पश्चादान्दोलनाद्भवेत् ।

वेमः

आन्ध्री—जातिः

आन्ध्री निरूप्यतेऽथास्यां षड्जमध्यमधैवतैः ।
हीना स्वरा इहांशाः स्युः षाडवर्षषड्जवर्जितः ॥
न्यासो गान्धार एव स्यादान्ध्रजातिरुदाहृता ॥

हरिपालः

तत्र सूत्रम् ।

गान्धार्यार्षभिकाभ्यामान्ध्री सञ्जायते जातिः ।

भरतः

अथोच्यते लक्षणमेतदान्ध्र्या अंशानिषादर्षभपञ्चमाश्च ।
गान्धारकश्चाथ रिगौ निषादः सधैवतः सङ्गतिमाप्नुवन्ति।
अन्यासमारोहणमंशतः स्यात्क्रमाद्भवेत्षाडवता सलोपात्।
स्यान्मध्यमग्रामिकमूर्छनाया सौवीरिकाख्या किल [मध्यमादिः।
चञ्चपुटस्तत्र चतुष्कलः स्याद्वयष्टौ कलास्तत्र भवन्ति [सम्यक् ।
अङ्के तुरीये खलु नाटकस्य गाने ध्रुवायां विनियोजनं स्यात् ॥
गान्धारको न्यास इहोदितोंशा भवन्त्यपन्यासतया प्रतीताः॥

रघुनाथः

आपराह्णिकम्—संगीत शृङ्गाराङ्गम्

अपराह्णकरणीयमापराह्णिकम् ॥

भोजः

आप्यायनी—मूर्छना

जीमूतग्रामे प्रथमा मूर्छना ।
ग्रामे जीमूतसंज्ञे च यदा षड्जः प्रमूर्छति ।
आप्यायनीति विज्ञेया मूर्छना योगिनां प्रिया ॥

दादिमत्तः

आभरणम्

चतुर्विधं तु विज्ञेयं नाट्ये ह्याभरणं बुधैः ।
आवेध्यं बन्धनीयं च क्षेप्यमारोप्यमेव च ।

भरत

आभीरिका—मेलरागः

धकोमला नितीव्राद्या षड्जपूर्वकमूर्छना ।
धगयोः कम्पसंयुक्ता सतांशाभीरिका मता ॥
आरोहणे ऽवरोहेऽपि क्वचिन्मध्यमवर्जिता ।
तृतीयप्रहरोत्तरगेया

अहोबिलः

आभीरिकारागध्यानम्

वा...कङ्कणविभूषितबाहुवल्ली-
रुन्निद्रचम्पकमनोहरगात्रयष्टिः ।
श्रीखण्डशैलशिखरे गजमौक्तिकौघैः
आभीरिका विदधती स्रजमिन्दुशुभ्राम् ॥
। षाडवा । इयमेव वाद्धारीत्युच्यते ।

संगीत सरणिः

आभीरी—रागः

शुद्धपञ्चमसंभूता गमकस्फुरणान्विता ।
आभीरो गमहीना स्याद्बहुला पञ्चमेन च ॥

मोक्षः

अथाभीरीति संख्याता मालापञ्चमसंभवा ।
औडुवो ऋषभेणापि गान्धारेण विवर्जिता ॥

हरिः

पञ्चमस्यादागान्धारर्षभाभ्यां च विवर्जिता ।
वाजसेयिकहृष्याख्यतानमूर्छासमन्विता ॥
स्फुरितस्फारगमकाऽभीरिका बहुसप्तमा ॥

नान्यः

रिगरहिता पञ्चमकाद्या...ललितैश्च सरस्फुरितैर्गमकैः ।
पञ्चमजाताऽभीरी भवतिगुणैर्गीतिलक्षणोपेतैः ॥

कश्यपः

मालापञ्चमभाषेयमाभीरी परिकीर्तिता ।
रिगाभ्यां च विहीना च औडुवा परिकीर्तिता ॥
पञ्चमांशग्रहन्यासा कलहे विनियुज्यते ।

जगदेकः

आभीरीनाटः—मेलरागः

आभीरीमेलसंभूतोऽवरोहे धस्वरोज्झितः ।
अथ न्यासविशेषाद्य आभीरीनाटकः स्मृतः ॥
सस्वरादिग्रहन्यासो यस्मिन्नंशौ गनी स्वरौ ।
सायं गेयः ॥

अहोबिलः

आभीरु—मेलरागः सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः

(आ) स रि ग रि म प नि स.
(अव) स ध प म ग स.

आभुग्नम्—वक्षः

अधः पतदिवस्कन्धद्वितयं दृधदानतम् ।
मध्ये मध्ये श्लथीभावं भजत्पृष्ठे समुन्नतम् ॥
आभुग्नं संभ्रमे भीते विषादगतयोश्शुचि ।
मूर्छाहृच्छल्यमन्दाक्षशीतस्पर्शनवृष्टिषु ॥

जायनः

वक्षःप्रशिथिलं निम्नमाभुग्नं संप्रचक्षते ।
शीतहृच्छल्ययोश्शोके मूर्छायां गर्वलज्जयोः ।
भये व्याधौ विषादे च संभ्रमे च प्रयुज्यते ॥

विप्रदासः

आभेरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आभोगः

गीयते नायकस्यैव यस्मिन्विरुदनामनी ।
आभोगस्स भवेन्नाम्ना गीतस्यान्ते स गीयते ॥

हरिपालः

आभोगः—प्रबन्धाङ्गम्

अयं प्रबन्धस्यान्त्ये वर्तते। आभोगस्त्वादौ नियमेनेति सङ्गीतसर्वस्वकारः। तन्मते कविनाम आलाप एव। तेनैश्च कविप्रबन्धनेतृणामालापे नाम विन्यसेत्। अर्थवदालापस्यात्र ग्रहणं। आलापाभोगयोरन्यतममाश्रित्य कविप्रबन्धनेतॄणां नाम विन्यसेत् इत्याधुनिकाः।

कृष्णदासः

आभोगी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स ध म ग रि स.

आमुखम्

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्तु कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः वीथ्यङ्गैरन्यथापि वा ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि वा ॥

आमुखं लक्षयति । वा शब्देन व्यस्तानां नटीप्रभृतीनां सूत्रधारेण सङ्गतमाह अपिशब्देनात्मना समस्तानां । द्वितीयो वाशब्दः समस्तव्यस्ततां विकल्पयति । एवशब्दः सूत्रधारस्यावश्यंभावं दर्शयति चित्रैरिति । भाविरूपकार्थानुकूलविषयानुसारिभिः स्वं काव्यं नटव्यापारं । वीथ्यङ्गैरितिश्लिष्टवक्रोक्तिप्रत्युक्तिप्रायैरित्यर्थः. यथा—पीताम्बरगुरुशक्त्यहरत्युषां प्रसभमनिरुद्धः इत्यादि । अन्ययेति स्पष्टोक्तिप्रत्युक्तिभिरामुखमिति । मुखचन्द्रैर्निवर्तते यतः । आङ्मर्यादायां । यदिवा अत्रामुखं प्रारम्भमीषन्मुखं वा प्रस्ताव्यते अनयेति । बाहुलकेन तच्छीलसंज्ञयोः । तत्र कदाचित्कार्याभिमुखं नीयते । पूर्वरङ्गविधिः तदभिमुखं वा कार्यारंभः तन्नीयते । सा द्विवेति पूर्वरङ्गाध्याये दर्शितमस्माभिः । एवं च यदा स्थापकोऽपि सूत्रधारतुल्यगुणाकारो रामादिवदेव तदेदं कविकृतमामुखं भवति ।

अभिनवः

आमुखम्

आमुखमेतदुत्पाद्यवस्तुसूचना स्वरूपालापः । स च सन्धेर्मुखस्यादितः कार्यः । नटी विदूषको वापीत्यादि भरतः । अन्यस्तु अन्यापदेशेन कथानुकथाभ्यां एककः सानुगो वा सूत्रधारः कुर्यादामुखमिति । अन्तर्नेपथ्यमात्रोक्ति श्रुतिस्मरणदर्शनैः । स्वैरङ्गश्चापि वीथ्यङ्गैः प्रकुर्यादामुखं बुधः ॥

सागरः

आमुखाङ्गानि

उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ।
प्रवृत्तकावलगिते पञ्चाङ्गान्यामुखस्य तु ॥

भरतः

आमोदः—प्रबन्धः

स्वरैः पाटैस्तालतेन्नैरामोदः कथितो बुधैः ।

जगदेकः

आम्रपञ्चमः—ग्रामरागः

आन्ध्रीजात्युद्भवो ग्रामे मध्यमे मन्द्रवर्जितः ।
ग्रहांशन्यासगान्धारो रसे वीरे तथाद्भुते ॥
रागो निषादगान्धारतारः स्यादाम्रपञ्चमः ।

भट्टमाधवः

आम्रपञ्चमः—रागः

गान्धारांशो रिपत्यक्तः गान्धारांशग्रहान्वितः ।
सनितारश्च पूर्णश्च मन्द्रेण परिवर्जितः ॥
आम्रपञ्चमनामायं रागो विस्मयहास्ययोः ।

जगदेकः

गान्धारांशग्रहन्यासो मध्यमेन्ध्रिसमुद्भवः ।
निगतारो मन्द्रहीनो रागः स्यादाम्रपञ्चमः ॥

आन्ध्रीजातिसमुत्पन्नो मध्यमग्रामगोचरः ।
गान्धारांशग्रहन्यासो रागः स्यादाम्रपञ्चमः ॥

नारायणः

अयममरपञ्चम इत्यप्युच्यते ॥
अंशन्यासग्रहगतगान्धारो निगमध्यमतारः ।
आन्ध्रीजातोमन्द्रव्यक्तस्यादाम्रपञ्चमः पूर्णः ॥

नान्यः

तारणांशग्रहन्यासो. नितारोमन्द्रवर्जितः ।
मध्यतारतरः पूर्णः रागस्यादाम्रपञ्चमः ॥

मतङ्गः

अथाम्रपञ्चमो रागो जातो गान्धारपञ्चमात् ।
गान्धारांशग्रहन्यासः तारषड्जनिषादयोः ॥
मन्द्रस्थानेन संत्यक्तसम्पूर्णरसप्तभिरस्वरैः ।

आम्रेडितयमकम्—अलङ्कारः

पादस्यान्त्यं पदं यत्र द्विद्विरेकमीहोच्यते ।
ज्ञेयमाम्रेडितं नाम यमकं—
यथा—विजृम्भितं निश्वसितं मुहुर्मुहुः ।

भरतः

आम्लानम्—दर्शनम्

शून्यालोकनमावृत्तं स्यादाम्लानं यत्कनीनिकम् ।

शारदातनयः

आयतम्—स्थानकम्

स्त्रीभिरेवेति तद्योऽयं पूर्वरङ्गेऽवदन्परे ।
नरः स्त्रियोऽथवा कुर्युरिदमेव प्रवेशने ॥
येनाऽभिनेयं स्थानं हि प्रविष्टेष्विति केचन ।
आयतानन्तरं योज्या रङ्गावतरणादयः ॥
यथोचितं तदा ज्ञेयाः प्रचारा हस्तपादजाः ।
भट्टाभिनवगुप्तस्य मयैतन्मतमीरितम् ॥

अशोकः

तालान्तरे स्याच्चरणो वामं त्र्यश्रोऽथ दक्षिणः ।
समः स्यादुन्नतं वक्षः प्रसन्नं मुखपङ्कजम् ॥
कटिस्समुन्नता हस्तो दक्षिणः स्यान्नितम्बकः ।
वामः करो लताहस्तो यत्र तत्स्थानमायतम् ॥
देवतात्र रमा कार्यं पुष्पाञ्जलिविसर्जने ।
चारीषु विहितास्वेनां विदध्यन्नर्तकः स्थितिम् ॥
रङ्गावतरणे कार्यं स्त्रीभिरेवेति केचन ॥

आभाषणमनेन स्यात्सखीप्रियतमादिभिः ।
मालावलम्बने स्त्रीणां प्रतिषेधे च तर्जने ॥
ईर्ष्याहर्षौ वे कार्यमङ्गुलस्फोटने तथा ।
मौने विसर्जनाह्वानयोस्स्याद्गाम्भीर्यगर्वयोः ॥

विप्रदासः

आयतः—अधरः

नतैस्सहोत्तरोष्ठेनायतस्स्यात्सोद्भुते रसे ।

अशोकः

स्मिते प्रयोज्यो लज्जायामपीत्येके विदुर्बुधाः

विप्रदासः

आयतमण्डलम्—देशीमण्डलम्

वितस्त्यन्तरितौ पादौ त्यक्त्वा तु चतुरस्रकम् ।
तिर्यक्कुञ्चितजानुभ्यां स्थितिरायतमण्डलम् ॥

नाट्यदर्पणे

आयता—श्रुतिजातिः

सा कुमुद्वती, क्रोधा, प्रसारणी, सन्दीपिनी, रोहिणी इति पञ्चसु श्रुतिषु वर्तते ।

आयतौ—अधरौ

ओष्ठौ यत्र तु संलग्नौ सृक्कदेशे प्रसारितौ ।
आयतौ तौ तु विज्ञेयौ विनियोगस्तथास्मिते ॥

सोमेश्वरः

आयुक्ता

भाण्डागारे नियुक्ता च आयुधागार एव च ।
औषधीफलमूलेषु बीजेषु व्यापृता तथा ॥
गन्धाभरणवस्त्रेषु आख्यानकथनेषु च ।
बह्वर्थेषु नियुक्ता या आयुक्ता सा प्रकीर्तिता ।

भरतः

आरभटी—वृत्तिः

आरभटप्रायगुणा तथैव बहुकपटवञ्चनोपेता ।
दंभानृतवचनवती त्वारभटी नाम विज्ञेया ॥
पुस्तावपातप्लुतलङ्घितानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
चित्राणि युद्धानि च यत्र नित्यं तां तादृशीमारभटीं वदन्ति ॥
षाड्गुण्यसमारब्धा हठातिसन्धानविद्रवोपेता ॥
लाभालाभार्थकृता विज्ञेया वृत्तिरारभटी ॥

भरतः

उद्धतरसा आरभटी । दीप्तरसा रौद्ररसा उद्धताः । आरभटानां ये गुणाः क्रोधावेगाद्याः ते प्रायेण बाहुल्येन यत्र बहुभिः कपटैः यद्वञ्चनं तेनोपेता । कपटयोगोऽत एव दम्भप्राधान्यमसत्यवचनसंभवश्च ।

अभिनवः

समुद्धतप्रायगुणा वीररौद्राद्भुतात्मिका ।
कपटानृतदम्भेषु वञ्चनास्कन्दयोः स्थिता ॥

युद्धनियुद्धेन्द्रजालमायाच्छेदनप्लुतादिभिरारभटी ज्ञेया। कपटे यथा लावाणकदाहे वासवदत्तामरणम् । अनृते यथा—द्रोणवधे ; प्लुते मारुतेस्समुद्रलङ्घनं । लङ्कास्कन्दनमास्कन्दः अथवा—अङ्गदेन मन्दोदरीकेशाकर्षणम् । युद्धं रामरावणयोः । नियुद्धं वालिसुग्रीवयोः ॥

सागरः

आरभट्यनृतद्वन्द्वछद्मदीप्तरसान्विता ।

आरेण पतोदकेन तुल्या भटा उद्धताः पुरुषाः आरभटाः तेसन्त्यस्यामित्यारभटी । अनृतं असत्यं । द्वन्द्वयुद्धमनेकप्रकारं । छद्म वञ्चनाहेतुः प्रयोगः । अनेनेन्द्रजालपुस्तप्रयोगजेयभेद्यादिग्रहः । दीप्ता रसाः रौद्रादयः । औद्धत्यावेगादिहेतवः । अत्रानृतादिभिर्विचित्रनैपथ्यकिलिञ्जहस्तिप्रयोगमायाशिरोदर्शनादिकम् । भयहर्षातिशयाकुलितपात्रप्रवेशः । पूर्वनायकावस्थायाः परित्यागेन नायकावस्थान्तरग्रहोऽवस्कन्दाग्न्यादिकृतविद्रवादिकं विविधस्थायिव्यभिचारिभावयुक्तं प्रसङ्गागतकार्यादिकं बाहुयुद्धशस्त्रप्रहारादिकं च सङ्गृह्यते ॥

रामचन्द्रः

भोजेनारभटीवृत्तिरर्थशृङ्गारस्याङ्गत्वेनोक्ता । यथा—आरभटीवृत्तिः ऊर्ध्वमागधी प्रवृत्तिः । गौडीया रीतिः । सर्वा नायिकाः । धीरोद्धतो नायक इति । तत्रारभटी वृत्तिः । अर्थार्जनानुरूपस्वरूपाङ्गत्वात्तदाह आविद्धगतिरारभटी इति । पुस्तावपातेत्यादि । सङ्क्षिप्तकः; अवपातः, वस्तूत्थापनं, संफेट इति तदङ्गानि । आविद्धगतिरारभटीत्यनेनार्थशृङ्गारे धीरोद्धतव्यापारं नियमयति । पुस्तावपाताभ्यां स्वसैन्यदुर्गादिरक्षामुपलक्षयति । विचित्राणां हि शिलामृद्विदलदारुचर्मायोमयानां सन्नाहरूपाद्यादीनां पुस्त इति नाम । परिखा—अवभृत—धावतिकादीनां अवपात इति नाम । प्लुतलङ्घिताभ्यां परदुर्गोपरोधेषु तदभियोगचेष्टामाचष्टे प्लुतैर्हि पाकारादयोऽपि लङ्घ्यन्ते । लङ्घनैश्च प्राकारादीनि छेद्यानि । चित्राणि युद्धानीत्यनेन दुर्गलम्भोपायं प्रतिपादयति । प्राकारभङ्गसुरङ्गादीनि छेद्यानि । कूटयुद्धचतुर्विंशतिः चित्रयुद्धानि । मायाकृतमिन्द्रजालं इत्याभ्यां स्वैसन्यप्रोत्साहनपरबलत्रासनादिभिः कार्यसिद्धयेऽवस्कन्दकानि सूचयति । संक्षिप्तकेन मायादिभिः परत्र सन्धानादनयासंसिद्धिं कार्यशरीरस्य ब्रूते । अवपातेनाकस्मिकेषु भयाद्युपनिपातेषु तदपसर्पणोपसर्पणाप्रकारं [illegible] । [illegible] कार्योपनिपाते

मन्त्रचिन्तामाद्रियते। संफेटेन युद्धकाले अवश्योच्छेद्यारिनिग्रहं पतिपादयति। तल्लक्षणानां तथाविधार्थयोगात्। तथाहि—मायेन्द्रजालशिल्पनैपथ्यादिभिः कार्यवस्तुसंक्षेपः संक्षिप्तकः। भयादिभिः विद्रवादिकर्मसु प्रवेशनिर्गमावपातः अविद्रवः सविद्रवो वा सर्वरसभावसमासो वस्तूत्थापनम्। नानास्त्रयुद्धनियुद्धादिभिः ससंरंभसंप्रहारः संफेटः।

भोजः

पुस्तावपातप्लुतलङ्घनानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम्।
चित्राणि युद्धानि च यत्र वृत्तिं तां तादृशीमारभटीं वदन्ति।

भरतः

आरभट्यङ्गानि

संक्षिप्तकावपातौ वस्तूत्थापनमथापि संफेटः।
एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेषां प्रवक्ष्यामि॥

भरतः

आरभी—शङ्कराभरणमेलरागः

अथारभ्यां समारोहे मेषकुञ्जरवर्जनम्।
(गन्योः लोपः)

परमेश्वरः

आरभी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आरम्भः—अवस्था

औत्सुक्यमात्रबन्धेस्तु यद्बीजस्य निबद्धयते।
महतः फलयोगस्य सखल्वारम्भ इष्यते॥

भरतः

आरम्भः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

परिगीतक्रियारम्भ आरम्भ इति कीर्तितः।
आतोद्यरञ्जनार्थं तु भवेदाश्रावणाविधिः॥
वाद्यवृत्तिविभागार्थं वक्त्रपाणिर्विधीयते।
तन्त्र्योजस्करणार्थं तु भवेच्च परिघट्टना॥
तथा पाणिविभागार्थं भवेत्संघोटनाविधिः।
तन्त्रीभाण्डसमायोगान्मार्गासारितमिष्यते॥
कलापातविभागार्थं भवेदासारितक्रिया।
कीर्तनाद्देवतानां च ज्ञेयो गीतविधिस्तथा॥

भरतः

इह दृष्टार्थान्येव तावदेतान्यङ्गानि। तथाहि—पूर्वं रञ्जकवर्गढौकनं ततो गेयमेव तद्गीतस्यापरञ्जकस्य प्राधान्यात्। तस्य च बिम्बभूतं शारीरम्। शारीरस्वराणां मूलभूतत्वात् तदनुसन्धानाय आलापाख्यारम्भः। ततोऽपि मानरूपतालप्रधानसर्वातोद्यगर्भेतानुसन्धानं आसमन्ताच्छ्रावयतीत्याश्रावणा। ततोऽपि प्रतिबिम्बभूतवैणवस्वरस्वरूपानुसन्धानाय दक्षिणादिवृत्तिविभागानुसन्धानात्मना वक्त्रपाणिः। वक्त्रे प्रारम्भे हस्ताङ्गुलीव्यापारः। ततस्तु वृत्तिविभागगतशुष्कप्रयोगासन्धानात् ज्यापरिघट्टना। घट्टचलन इति पाठात् पश्चाद्वीणावाद्योपजीवकत्वादवनद्धस्यानुसन्धानसंवाद्यादिना प्रहारपञ्चकयोगेन क्रियते इति सङ्घोटना। घुट परिवर्तने यतः पुष्कराध्यायेऽभिवक्ष्यते। "पूर्वं शरीरादुद्भूता ततो गच्छति दारवीम्। ततः पुष्करजं चेति"। ततोऽपि प्रकृतिमेव यन्मानानुहार्यानुहर्तृरूपस्य वैणवपौष्करशब्दस्य परस्परसम्मेलनं कार्यमिति मार्गासारितं। मार्गे प्रकृत्यादिलक्षणादिगोचरे विकाररूपस्य पुष्करवाद्यस्यासमन्तात्सारणं गमनं यत्रेति। पश्चान्मेयमानस्वरूपे तु संहिते गेयवस्तुगततालस्वरूपोपक्षेपः कलानामावापादीनां पातानां शम्यादीनां चानुसन्धितत्त्यासारितविधिः। एवं तावदन्तर्यवनिकाङ्गानां दृष्टार्थ एव प्रयोगः। तान्यन्तरेण प्रयोगस्यैवासंपत्तेः। एवं दृष्टार्थे प्रयोगे पूर्वं कृते पश्चाददृष्टाङ्गानुसारेणैव बहिर्गीतविधिः। तदनुसारेण च विशेषधातुवाद्ये विधिः॥

अभिनवः

आरम्भः—सन्ध्यङ्गम्

मातृगुप्तमते मुखसन्ध्यङ्गम्
प्रार्थनाविषयौत्सुक्यं आरम्भः।

आरम्भः-समुद्योगः॥ यथा-मायामदालसनाटके तालकेतुराक्षसवधमिच्छतः कुवलयाश्वस्य राज्ञः गालवतपोवनगमनम्।

सागरनन्दी

आरम्भविधिः

प्रमाणं, प्रमेयं, विमर्शः निर्णयः, प्रवृत्तिः-इत्येताः पञ्चारम्भविधयः। ताश्च प्रत्येकं पञ्चप्रकारत्वा पञ्चविंशतिर्भवन्ति। तत्र युक्तिः, उक्तिः दृष्टं निदर्शनं, अर्थापत्तिः इति प्रमाणं पञ्चधा वर्तते। विमर्शोऽपि, कर्मणामारंभोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धि इति पञ्चधा भवति। निर्णयः पञ्चविधः, अनुलब्धस्य ज्ञानं, उपलब्धस्य निश्चयबलाधानं, द्वैधस्य संशयोच्छेदनं, एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिः, विपर्ययचिकित्सा इति। प्रवृत्तिः पञ्चविधा, अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षार्था रक्षिताभिवृद्ध्यर्था, वर्धितोपयोगार्था, उपयोगपर्याप्तार्था इति॥

भोजः

आरात्रिकम्—शिरः

स्कन्धौ तु किञ्चिदाश्लिष्य भ्रान्तमारात्रिकं मतम्।
विस्मये दृश्यते तच्च पराभिप्रायवेदने॥

शार्ङ्गः

आरुद्रदेशिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि ध स.
(अव) स नि ध नि प ध म ग रि ग स.

आरेचितकम्—नृत्तहस्तप्राणः
एतावंसावधिभ्रान्तौ उक्तावारेचितौ जनैः ॥

शृङ्गार

आरोप्यम्—आभरणम्
आरोप्यं हेमसूत्रादि हाराश्च विविधाश्रयाः ।

भरतः

आरोही—वर्णः
यत्र स्वराणामारोहो मूर्छनाक्रमवर्तिनाम् ।
क्रमाद्यस्तद्भवं गानमारोही वर्ण उच्यते ॥

पण्डितमण्डली

आर्द्रता
यद्यदस्य प्रियो वेत्ति तस्य तस्याशुकारिताम् ।
योग्यतामार्द्रतां प्राहुः मनःकालुष्यनाशिनीम् ॥

भावविवेकः

आर्द्राभिनयः
रेखाहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

आर्द्राहस्तः
अङ्गुष्ठः कुञ्चितो भूयान्मध्यमानामिका तथा ।
कुञ्चिता च कनिष्ठा च तर्जनी प्रसृता यदि ॥
रेखाभिधः करस्सोयमार्द्रायां संप्रयुज्यते ॥

शृङ्गार

आर्षभी—जातिः
आर्षभी शुद्धा गीयते । निषादपञ्चमाल्पत्वम् । रिषभधैवतनिषादा ग्रहाः । स्वयमेवांशाः । त एवापन्यासाः । पञ्चस्वरपरस्तारो निषादः । ऋषभो न्यासः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः षड्जधैवतपञ्चमाः । ऋषभगान्धारयोस्तु सङ्गतिः । षड्जहीने षाडवषड्जपञ्चमहीनमौडुवितम् । पूर्णावस्थायां षड्जगान्धारपञ्चमानामल्पत्वम् । औडुविते गान्धारमध्यमयोरल्पत्वम् । शेषाणां च बहुत्वम् । दशविधत्वं चास्या दशांशाः शुद्धविकृताः पूर्णाश्रयः । पञ्चम्यादिमूर्छना । चञ्चत्पुटस्तालः । एककलेन चित्रेण मागधी । द्विकलेन वार्तिकेन संभाविता । चतुष्कलेन दक्षिणेन पृथुला । वीररौद्राद्भुता रसाः । प्रथमप्रेक्षणके नैष्कामिकी ध्रुवा गाने विनियोगः । धैवतादिर्मूर्छना ॥

मतङ्गः

स्यान्मूर्छना तत्र हि शुद्धषड्जा चञ्चत्पुटः स्याद्द्विकलोऽत्र [तालः ।
अष्टौ कलाः पूर्ववदेव चास्या ध्रुवादिके यो विनियोग उक्तः ॥
निषादगान्धारकयोर्बहुत्वमल्पत्वमस्यामितरस्वराणाम् ।
रागौ तु देशीमधुकर्यमिख्यावस्यास्तु गाने स्फुटतां भजेताम् ॥
तयोर्द्वयोस्स्यादृषभो यतोंऽशस्ततस्तृतीयस्वरतोचितैव ॥

रघुनाथः

आर्षभीकपालम्
ऋषभो ग्रहस्तथांशोऽपन्यासः स्याच्च यत्र खलु नियमात् ।
मध्यम एव न्यासः निधगौ च स्वरावल्पौ ॥
अपि यत्र षड्ज एव स्वरो वाल्पतामनभ्यासात् ।
तदिदमष्टमकपालं ज्ञेयं विद्वद्भिरार्षभ्याम् ॥
षड्जग्रामे आर्षभी सकपालपाणिका मध्यमेन देश्यां मधुकर्या गीयते ॥

नान्यः

अथार्षभीजातिकपाललक्ष्म वक्ष्यामि तत्रर्षभ एव चांशः ।
भवेदपन्यासतया स एव स्यान्मध्यमो न्यासतया प्रतीतः ॥
निषादगान्धारकपञ्चमास्तु सधैवताः स्वल्पतया च वेद्याः ।
अल्पस्तु षड्जो नितरां तथाष्टौ कलास्तु शेषं पुनरार्षभीवत् ॥

रघुनाथः

आर्षभीकपालगानम्
यस्मिन्नंशो ग्रहोपन्यासस्तु ऋषभ ईरितः ।
न्यासस्तु मध्यमः प्रोक्तः स्वल्पा गनिपधा मताः ।
सोऽत्यल्पोऽष्टकलं तत्स्यात्कपालं चार्षभागतम् ॥

कुम्भः

आर्षभीध्यानम्
निस्सीमवाङ्मनसयोरतिदूरवर्ति
यस्या महत्वमवधीरयितुं प्रवृत्तः ।
पद्मासनोऽपि परिहास्यदशां प्रयाति
तामार्षभीं शुकनिभामनिशं नमामि ॥

जगदेकः

आलतिः
तालपदहीनाऽऽलतिर्भवेत् ।

सोमेश्वरः

आलतिः आलप्तिशब्दस्य विकृतिरिति केचन मन्यन्ते ।

आलप्तिनृत्यम्—देशीनृत्यम्
रङ्गप्रवेशे सञ्जाते पार्श्वयोश्चतुरः करान् ।
अग्रतः षोडशः पञ्च नर्तक्यो गायकैस्सह ॥

आलप्ती क्रियमाणायां नर्तकी वामपाणिना।
धृत्वा चेलाञ्चलं दक्षे पताकं दधती करे।
कलासैह विभावाभ्यां युतं भ्रमणमाचरेत्॥

कुम्भः

आलम्पाकक्षेत्रवीरः—देशीताल:
आलम्पाकक्षेत्रवीरे चतुः स्युर्गपलाद्रुतः
ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ।०

गोपतिप्पः

आलस्यम्—चित्ताभिनयः
पुरोभागे पताकन्तु चालयेच्च पुनः पुनः।
आलस्यभावे युज्येत भरतार्णववेदिनः॥

विनायकः

आलस्यम्—व्यभिचारिभावः
खेदव्याधिगर्भस्वभावश्रमसौहित्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते स्त्रीनीचानाम्। अनुभावास्तु सर्वकर्मानभिलाषशयनासननिद्रातन्द्रिसेवनादयः॥

भरतः

तदाहारत्यागैरारब्धत्यागैरभिनेयम्।

सागरः

स्त्रीनीचानां अनुद्यमरूपमालस्यम्।

रामचन्द्रः

आलस्यं नाम गर्भादिजैर्हमधस्तम्भासनादिमत्।

भल्लराजः

शयनासनरागेण वर्ण्योऽसावितरेषु तु।

शारदातनयः

इतरेष्विति। स्त्रीनीचानामितरेषु।

नरसिंहः

आलस्यम्—शिल्पकाङ्गम्
अङ्गानि चन्दनाम्भोभिः सिञ्चेत्यादिवचो यथा।
वैवश्यं यन्मनोज्ञानां तदालस्यमुदाहृतम्॥

शारदातनयः

मार्गादिखेदजन्यः श्रम आलस्यम्। यथा—कुन्दमालायां प्रथमेऽङ्के वत्सलक्खणेति सीतावाक्यम्।

सागरः

आलापः
रागालपनमालप्तिर्भूरिभङ्गीमनोहरा।
प्रयोगाद्वा तथालापः संज्ञा साक्षरवर्जिता॥

कुम्भः

अलापचारी—पुष्पाञ्जलिभागः
अनिबद्धालपनतो नृत्तं तालानुवर्ति चेत्।
आलापचारी विज्ञेया सर्वेषां चित्तरञ्जनम्॥

नन्दी

आलापचाली—वाद्यप्रबन्धः
गजरस्य नामान्तरम्।

आलापा—मूर्छना
गान्धारग्रामे प्रथमा
(आ) ग म प ध नि स रि
(अव) रि स नि ध प म ग

नान्यः

गान्धारग्रामे प्रथमा मूर्छना।
आलपस्यातिरौद्रत्वाद्गान्धारस्वरमूर्छना।
आलापा मूर्छना तस्या रुद्रश्चात्राधिदैवतम्॥
सुबलाशब्दे द्रष्टव्या।

सागरः

आलापिनी—वीणा
इयमेवालावणीत्युच्यते।
अथालापविदग्धेनालापिनी लक्ष्यते स्फुटा।
सार्धहस्तो भवेद्दण्डो वैणवः खादिरोऽथवा॥
सुवृत्तस्सरलश्श्लक्ष्णो ग्रन्थिव्रणभिदोज्झितः।
स्वदैर्घ्ये मानतः श्लक्ष्णं सुषिरं दधदन्तरा॥
द्वित्र्यङ्गुलिपरिणाहो मध्ये कूर्मवदुन्नतम्।
यवद्वयमितं पिण्डे दैर्घ्ये त्र्यङ्गुलसंमितम्॥
विस्तारेऽङ्गुलमात्रं तु ककुभं दधदुन्मुखम्।
कालामलकतुल्येन दण्डेनाधोविभूषितम्
दण्डवक्त्रप्रवेशेन सुश्लक्ष्णेन समेन च।
चतुरङ्गुलदैर्घ्येण शङ्कुना च विराजितम्॥
पत्रिकारहितं तस्मिन् दण्डस्यामान्निबध्यते।
षडङ्गुलानि संत्यज्य तुम्बमष्टादशाङ्गुलम्॥
परिणाहे वक्त्रदेशे चतुरङ्गुलसंमितम्।
तदन्तरा भवेन्नाभिर्दन्तिदन्तविनिर्मिता॥
हेमादिरचिता वा स्यात् समा तालफलाकृतिः।
नागपाशेन बध्नीयात्तुम्बादूर्ध्वं तु दोरकम्॥
तत्र मेषान्त्रजां तन्त्रीं पट्टसूत्रमयीमथ।
कार्पाससूत्रजां वास्मिन् नागपाशे निवेशिताम्॥

आकृष्यककुभस्याधः कीलके साधु वेष्टयेत् ।
दशमुष्टिमितं दण्डमस्याः केचिद्बभाषिरे ॥
रक्तचन्दनजो दण्डः सर्ववीणासु चेष्यते ।
अत्यल्पो भेदकं प्राहुरस्यामेतत्त्रयं विदुः ॥
खर्परं नाळिकेरस्य पत्रिका वेणुदारिका ।
त्रीण्येतानि न बध्यन्ते बुधैरस्यां कदाचन ॥
उपवक्षस्थलं तुम्बमध्ये वक्त्रं निधाय च ।
वासाङ्गुष्ठे नतस्याथ मूलमुत्पीड्य यत्नतः ॥
धृत्वा तां मध्यमाङ्गुल्या दक्षस्यानामयाथवा ।
बिन्दुहस्तेन वा बिन्दुधातुवद्वादयेत्सुधीः ॥
मंद्रे मध्ये तथा तारे स्वरव्यक्तिर्यथा भवेत् ।
तस्या दक्षिणहस्तस्य तर्जन्याद्यङ्गुळित्रयात् ॥
त्रयस्तस्यास्तुः षड्जाद्या मध्यमाद्यास्स्वराः पुनः ।
चत्वारो वामहस्तस्य तर्जन्यादिचतुष्टयात् ॥
इह केचित्स्वरव्यक्तिमन्यथा मन्वते बुधाः ।
षड्जः स्यान्मुक्तया तन्त्र्या तर्जन्या ऋषभस्वरः ॥
गांधारमध्यमा सूते ततो दक्षिणपाणितः ।
मध्यमो मुक्तया तन्त्र्या पञ्चमस्तर्जनीभवः ॥
दैवतः स्यान्मध्यमया निषादस्तु कनिष्ठया ।
वामहस्तस्थया केचिदूचुरुक्तप्रकारतः ॥
वामहस्तस्य तर्जन्या द्व्यङ्गुलीभिः स्वरोदयम् ।
स्युरारोहावरोहाभ्यां सप्तकद्वितये स्वराः ॥
गृहीत्वालापिनीं वीणां चारैरेतैः प्रयुक्तितः ।
आलपेद्विविधं रागकदम्बं चित्रधातुकम् ॥
नाङ्गुलीनियमो ज्ञेयो रागालपनकर्मणि ।
उक्तस्तत्र मतङ्गाद्यैः स्वराणां नियमो यतः ॥
गायेद्गीतं निबद्धं च यतितालल्यान्वितम् ।
केचिदत्र स्वरोत्पत्तिं वदन्त्यविदितक्रमाम् ॥
करद्वन्द्वाङ्गुलीचारप्रचारणवशानुगाम् ।
लोकदुष्टतया तत्र तन्मतं नाद्रियामहे ॥

कुम्भः

(अस्या आलावणीति नामान्तरम् ।)

आलापिनीगतं लक्ष्म वक्ष्ये लक्ष्यविदां मतम् ।
नवमुष्टिमितो दैर्घ्यवैणवस्सुषिरोन्तरः ॥
अङ्गुलद्वन्द्वपरिधिः प्राग्वद्ग्रन्थ्यादिवर्जितः ।
श्लक्ष्णस्समस्तु वृत्तश्च दण्डः स्यात्ककुभं दधत् ॥
अङ्गुलद्वयविस्तारमङ्गुलार्धायतं तथा ।
तदर्धपिण्डसंयुक्तमुन्मुखं पत्रिकोज्वलम् ॥
एकदण्डमधो भागे शङ्कुना च विराजितम् ।
चतुरङ्गुलदैर्घ्येण बहिर्मध्योन्नतेन च ॥
तस्य तुम्बं परीणाहेऽष्टादशाङ्गुलसम्मितम् ।
चतुरङ्गुलवक्त्रं च दन्तनाभिसमन्वितम् ॥
अग्रादधस्तात्पादोने मुष्टियुग्मे निबध्यते ।
अत्र मेषान्त्रतन्त्री स्यात्सूक्ष्मा श्लक्ष्णा समा दृढा ॥
कर्परं नारिकेलोत्थं दोरको दोरिका तथा ।
त्रीण्येतानि न विद्यन्ते यत्र सालापिनी मता ॥
पट्टसूत्रमयीं तन्त्रीं यद्वा कार्पाससूत्रजाम् ।
रक्तचन्दनजान्सर्वान् वीणादण्डान्परे जगुः ॥
दशमुष्टयधिकं मानं क्वचिल्लक्ष्येषु दृश्यते ।
तुम्बं वक्षसि निक्षिप्य वामाङ्गुष्ठेन तस्य च ॥
मूलमुत्पीड्य धृत्वा तमेवं मध्यमया सुधीः ।
दक्षिणस्यानामया वा वादयेद्बिन्दुधातुवत् ॥
बिन्दुहस्तेन वा मन्द्रे मध्ये तारे च वादयेत् ।
त्रयः स्युर्दक्षिणात्पाणेः चत्वारो वामतः स्वराः ॥
इत्युक्तं कैश्चिदाचार्यैरपरैस्त्वन्यथा जगुः ।
मध्यमो मुक्तया तन्त्र्या तर्जन्याद्यङ्गुलित्रयात् ॥
वामस्यानामिकावर्ज्याः त्रयः स्युः पञ्चमादयः ।
मुक्ततन्त्र्यपृथक् षड्जः स्यादृषभस्तर्जनीभवः ॥
गान्धारो मध्यमाङ्गुल्या दक्षिणेनाथ वादनम् ।
अरोहेणावरोहेण सप्तकद्वितये भवेत् ॥
एभिः स्वरैर्विरचितं विचित्रं रागमालपेत् ।
गायेद्गीतं निबद्धं च प्रवीणो वीणयानया ।
इदमालापिनी लक्ष्म प्राह शाकम्भरीश्वरः ॥

हम्मीरः

आलापिनी—श्रुतिः

पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

आलावणी—वीणा

कनिष्ठिका परिध्यर्धमध्यछिद्रेण संयुतः ।
दशमुष्टिमितो दण्डः खादिरो वैणवोऽथवा ॥
अधः करभवानूर्ध्वे छत्रावल्यभिशोभितः ।
नवाङ्गुलादधश्छिद्रोपरि चन्द्रार्धसन्निभाम् ॥
निवेश्य तुम्बिकां तत्रालाबुखण्डां निवेशयेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं दृढपर्वमनोहरम् ॥

तुम्बिकावेधमध्येन दण्डछिद्रेण निर्मिताम् ।
आलाबुमध्यगां दोरीं कृत्वा रूल्पां च काष्ठिकाम् ॥
तथा संवेष्ट्य तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः ।
यथा तन्निश्चलालाबुबन्धश्च करभोपरि ॥
पञ्चाङ्गुलानि सन्त्यज्यालाबुं रूल्पां च बन्धयेत् ।
केशान्तनिर्मिता पट्टमयी सूत्रकृतापि वा ॥
समा श्लक्ष्णा दृढा तत्र देया तन्त्रीविचक्षणैः ।
तारे मन्द्रे च घोरे च त्रिस्थाने बिन्दुरिष्यते ॥
बिन्दुनादसमोपेतं तुम्बं निक्षिप्य वक्षसि ।
मध्यमानामिकाभ्यां च वाद्या दक्षिणपाणिना ॥
तुम्ब्या मुखं समुपेत्य वामाङ्गुष्ठेन धारयेत् ।
तत्रस्थाभिस्तु सर्वाभिः स्वरव्यक्तिर्विधीयते ॥
विस्तरो दक्षिणः पाणिः वामस्तत्र चतुःस्वरः ।
आलावण्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्वराः ।
इयमालावणी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी ॥

नारायणः

आलावण्येव आलापिनीति देशभाषायां प्रसिद्धा ।

आलिङ्गनः—हस्तः

पताकौ स्वस्तिकीभूय स्वल्पस्पृष्टभुजौ भवेत् ।
आलिङ्गनाभिधो हस्तः स चालिङ्गनकर्मणि ॥

विप्रदासः

आलिप्तमार्गः—पुष्करवाद्ये मार्गः

वामोर्ध्वकप्रहारयुक्त आलिप्तमार्गः । यथा—घड गुदु गट मखे दोर्वि घटु घिदु घेंघि दुघमघ दुघघदो इत्यालिप्तमार्गः ।

भरतः

आलिप्तिका—मृदङ्गवादनमार्गः

कनिष्ठाङ्गुलिसंयोगे सर्वाङ्गुलिविवर्तनात् ।
आलिप्तिका समाख्याता नन्दिने चन्द्रमौलिना ॥

नारायणः

आलीढम्—स्थानकम्

निषण्णो यत्र वामोरू: गगने पूर्वमानतः ।
रोषेतरोऽस्मे चरणः पञ्चतालावधिस्थितः ॥
त्र्यश्रौ द्वावपि पादौ तदालीढं रुद्रदैवतम् ।
संघर्षास्फोटनादौ स्यान्मल्लानां रौद्रवीरयोः ॥
उत्तरोत्तरजल्पेऽपि स्यादीर्ष्याक्रोधसंभवे ।
सन्धानमपि शस्त्राणामालीढस्थानके भवेत् ॥

विप्रदासः

अस्मिन्सन्धाय शस्त्राणि प्रत्यालीढं समाश्रयेत् ।

कुम्भः

किञ्चित्कुञ्चितजानुवामकमृजुन्यस्तं विदध्यात्पुरः
पश्चात्तु द्विकरान्तरायततिरश्चीनं पदं दक्षिणम् ।
तिर्यग्वक्त्रमृजुस्थितस्थिरवपुः स्थानं तदालीढकं
प्रत्यालीढमपीदृगेव कथितं व्यत्यस्तपादस्थिति ॥

कोदण्डमण्डने

आलीढः—अङ्गहारः

व्यंसितनिकुट्टकरणयोः, वामाञ्चितनूपुरकरणस्य, दक्षिण-जालातविक्षिप्तकरणयोश्च, उरोमण्डलकरिहस्तकटीछिन्नानां करणानां च क्रमात्प्रयोगे आलीढः ।

आलीढमण्डलम्—देशीमण्डलम्

दक्षिणाङ्घ्रेश्च पुरतो वितस्तित्रितयान्तरम् ।
विन्यसेद्वामपादं च शिखरो वामपाणिना ॥
खटकामुखहस्तश्च दक्षिणेन कृतो यदि ।
आलीढमण्डलमिति विख्यातं भरतादिभिः ॥

नाट्यदर्पणे

आलेभी—भाषारागः

आलेभी टक्कभाषैव षड्जन्यासग्रहांशिका ।
षड्जग्रामेण संबद्धा संपूर्णा रिगसंगता ॥

कुम्भः

आलोकितम्—दर्शनम्

सहसा दर्शनं यत्स्यात्तदालोकितमुच्यते ।

भरतः

आलोकितं भवेच्छीघ्रं व्याकोच(श)पुटवीक्षणम् ।

हरिपालः

आवन्ती—प्रवृत्तिः

आवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।
सैन्धवास्त्वथ सौवीरा आनर्ता सार्बुदेयकाः ॥
दाशार्णास्त्रैपुराश्चैव तथा वै मार्तिकावताः ।
कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥

भरतः

आर्बुदेयकाः=अर्बुदपर्वतप्रान्तवासिनः ।
मार्तिकावताः=मृत्तिकावतीपुरवास्तव्याः ।

आवरी—श्रुतिः

ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः ।
अस्य शब्दस्य स्वरूप एव सन्देहः । पाकुरिकिसोमः

आवर्तम्—करणम्

चाषगत्या प्रयोगेण यत्र पादक्रिया भवेत्।
डोलाप्रयोगतः किञ्चित् कृतोद्वेष्टापवेष्टनौ ॥
करौ स्यातां तदावर्तं सन्त्रासादुपसर्पणे।
रेचनं हस्तपादस्य भट्टतण्डुरिहाब्रवीत् ॥
केचिदाहुस्स्थितावर्तामलातामपरे विदुः।
ब्रूते कीर्तिधराचार्यो भ्रमरीमेव लक्ष्यवित् ॥

ज्यायनः

सन्तोषादपसर्पणे इति लक्ष्मणः ॥

आवर्तम्—मण्डलम्

जनितां दक्षिणो वामः स्थितावर्तामतः परम्।
ऊरूद्वृत्ताग(?)ड्डिताख्यां चारीं च जनितामिधाम् ॥
समोत्सरितमत्तल्लीं विदधाति यथाक्रमम्।
दक्षिणश्शकटास्याख्यामूरूद्वृत्तमपि क्रमात् ॥
वामस्ततश्चाषगतिं द्विवारं दक्षिणः पुनः।
स्पन्दितां वामपादस्तु शकटास्यामथापरः ॥
द्विवारं भ्रमरीं वामः चारीं चाषगतिं यदा।
विदधाति तदा तद्ज्ञैरावर्तं मण्डलं स्मृतम् ॥

वेमः

आवर्तः—वर्णालङ्कारः

१. सरिगरि, सरिसरि, सरिगम, २. रिगमग, रिगरिग, रिगमप, ३. गमपम, गमगम, गमपध, ४. मपधप, मपमप, मपधनि, ५. पधनिध, पधपध, पधनिस।

प्रतापसिंहः

आवर्तकः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

[1]मन्द्रं [2]युग्ममथो मन्द्रं गायेद्द्विर्द्विस्सकृत्पुनः।
द्वितीयाद्यौ कलायां यदावर्तक इति स्मृतः ॥

ससरिरि ससरिस रिरिगग रिरिगरि गगमम गगमग ममपप ममपम पपधध पपधप धधनिनि धधनिध।

जगद्धरः

[1] मन्द्रं प्रथमस्वरः [2] युग्मं द्वितीयः

आवर्तितम्

किन्नर्यां वामहस्तव्यापारः। तत्र द्रष्टव्यम्।

आवर्तिता—जङ्घा

मुहुर्मुहुश्चरणयोर्व्यत्यासो दक्षवामयोः।
आवर्तिता भवेज्जङ्घा विदूषकगतौ च सा ॥

विप्रदासः

दक्षिणे वामतः पादे वामे दक्षिणतो मुहुः।
कृते योज्यावर्तिताख्या विदूषकपरिक्रमे ॥

अशोकः

आवापः—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

आवापः—तालक्रिया

कनिष्ठाद्यङ्गुलीनां तु क्रमेणाकुञ्चनं हि यत्।
उत्तानस्यैव हस्तस्य स आवापो निगद्यते ॥

वेमः

आवाह्यद्वन्द्वः

उपवीतं समाश्रित्य द्वादशाङ्गविधानतः।
यश्चाह्निकसमायुक्तः सोऽयमावाह्य ईरितः ॥

शृङ्गार

आविद्धः—धातुः

भूरिर्गुरुर्गुरुहीनो वाऽऽविद्धः।

शार्ङ्गः

आविद्धः—बाहुः

अन्तराले समाक्षिप्तो बाहुराविद्ध उच्यते।

वेमः

आविद्धः—वीणायां धातुः

आविद्धः स्याद्भूरिगुरुर्गुरुहीनोऽथ वा भवेत्।

कुम्भः

पञ्चविधोऽयं, क्षेपः, प्लुतः, अतिपातः, अतिकीर्णः, अनुबन्धः इति।

आविद्धकरणम्—नृत्तकरणम्

समस्थानं समं शिरः डोलाहस्तस्समा च दृक्।
चरिचापगतिः प्रोक्ता आविद्धकरणे भवेत् ॥

नन्दी

आविद्धप्रयोगः

यत्वाविद्धाङ्गहारं तु छेद्यभेद्याहवात्मकम्।
मायेन्द्रजालबहुलं पुस्तनैपथ्यसंयुतम् ॥
पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पस्त्रीकं तथैव च।
सात्त्वत्यारभटीप्रायं नाट्यमाविद्धमेव तत् ॥
डिमस्समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ ततः।
एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥
एषां प्रयोगः कर्तव्यो देवदानवराक्षसैः।
उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यबलान्विताः ॥

भरतः

आविद्धवक्रौ—नृत्तहस्तौ

अंसाभ्यां कूर्पराभ्यां च भुजाभ्यां च क्रमाद्यथा ।
कुटिलाभ्यां विलासेन पताकौ वर्तितौ यदा ॥
अधोमुखतलौ ज्ञेयौ बुधैराविद्धवक्रकौ ।

ज्यायनः

अंसकूर्परहस्ताग्रविलाससहितौ करौ ।
अरालौ वा पताकौ वा व्यावृत्य भवतो यदा ॥
अधस्तलौ तदा प्राहुर्हस्तावाविद्धवक्रकौ ।
विक्षेपे वलने चैव प्रयोज्यौ निपुणैरिमौ ॥

विप्रदासः

अंसकूर्परहस्ताग्रेतिस्थाने अंसकूर्परबाह्वग्रेति स्यात् ।

आविद्धवर्तना

अविद्धवक्रयोर्यत्र बाहू व्यावर्तितौ क्रमात् ।
आविद्धौ चेत्तदा सोक्ता धीरैराविद्धवर्तना ॥

अशोकः

अविद्धवक्रयोः पाण्योर्वर्तते चेद्भुजौ क्रमात् ।
आविद्धावन्तराक्षिप्तौ सा स्यादाविद्धवर्तना ॥

कल्लिनाथः

आविद्धस्वस्तिका—गतिः

आविद्धस्वस्तिकान्वर्था ।

देवणः

आवृत्तिकारिका—देशीतालः

नगणो भगणश्चैव जगणस्सगणस्तथा ।
नगणश्च गुरुश्चेति भवेदावृत्तिकारिका ॥ २० मात्राः

तालप्रस्तारः

आवृत्तिलक्ष्म—देशीतालः

सगणो जगणश्चैव नगणो भगणस्तथा ।
सगणश्च गुरुश्चेति भवत्यावृत्तिलक्ष्मणि ॥

तालप्रस्तारः

आवेगः—चित्ताभिनयः

हृदि स्थाने तु मुकुलं पुरोभागे तु कर्तरी ।
चालयित्वा तु चावेगे दर्शनीया बुधोत्तमैः ॥

विनायकः

आवेगः—व्यभिचारिभावः

उत्पातवातवर्षाग्निकुञ्जरोद्भ्रमणप्रियाप्रियश्रवणप्रकृतिव्यसनाभिघातादिभिः समुत्पद्यते । तत्रोत्पातकृतो विद्युदुल्कानिर्घातप्रपतनचन्द्रसूर्योपरागकेतुदर्शनकृतः । तमभिनयेत्सर्वाङ्गस्रस्ततावैमनस्यमुखवैवर्ण्यविषादविस्मयादिभिः । वातकृतं तु अवकुण्ठनाक्षिपरिमार्जनवस्त्रसङ्ग्रहणत्वरितगमनादिभिः, वर्षकृतं तु सर्वाङ्गसंपिण्डनप्रधावनछन्नाश्रयमार्गणादिभिः, अग्निकृतं तु धूमाकुलनेत्रताङ्गसङ्कोचनविधूननातिक्रान्तापक्रान्तादिभिः, कुञ्जरोद्भ्रमणं तु त्वरितापसर्पणचञ्चलगमनभयस्तम्भवेपथुपश्चादवलोकनविस्मयादिभिः, प्रियश्रवणकृतं तु अभ्युत्थानालिङ्गनवस्त्राभरणप्रदानाश्रुपुलकितादिभिः, अप्रियश्रवणकृतं भूमिपतनविषमविवर्तनपरिधावनविलापनाक्रन्दनादिभिः, प्रकृतिव्यसनकृतं सहसापसर्पणशस्त्रचर्मवर्मधारणगजतुरगरथारोहणसम्प्रधारणादिभिरभिनयेत् । एवं सम्भ्रमात्मकावेगोऽष्टविधः । उत्तममध्यानां स्थैर्येण नीचानां चापसर्पणैरभिनेतव्यः ।

इत्येतोऽष्टविधो ज्ञेय आवेगः संभ्रमात्मकः ।
स्थैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां चापसर्पणैः ॥

अत्रार्ये—

अप्रियनिवेदनाद्वा सहसाह्यवधीरितस्य वचनस्य ।
शत्रुक्षेपत्रासादावेगो नाम संभवति ॥
अप्रियनिवेदनाद्यो विषादभावाहतयो अनुभावोस्य ।
सहसारिदर्शनोत्थेत्प्रहरणं परिदेवनं कार्यम् ॥

भरतः

आदिशब्देन छत्रकम्बलादीनां ग्रहणं ।

आवेगस्सहसा जातस्संभ्रमो हि निगद्यते ।
राजानिलाहितस्निग्धवृष्टिवह्निभ्य एव च ॥
उत्पातादथवा नाशादुत्पत्तिस्तस्य दृश्यते ।
शस्त्रनागाभियोगा हि दृश्यन्ते राजविड्वरे ॥
पातादौ पांसुसंपाते दुःखसन्तत्यमित्रजे ।
वह्निजे धूपसंपातत्रस्ततोत्पातजे भवेत् ।
करिजे स्तुभयस्तम्भकम्पापसरणादयः ॥

सर्वेश्वरः

आवेगः संभ्रमोऽतर्क्योद्विकर्तागमनोगिराम् ।

संभ्रमः संक्षेपः । अतर्क्यमचिन्तितोपनतमिष्टमनिष्टं च । तत्रेष्टं देवतागुरुमान्यवल्लभसंपच्छ्रवणदृष्ट्यादि । अनिष्टमग्निभूकंपाद्युत्पातवातवर्षकुञ्जरचौरसर्पामनोज्ञश्रवणदर्शनादि । तत्राभ्युत्थानपुलकालिङ्गनवस्त्रादिप्रदानादयः प्रियाः । सर्वांगस्रस्ततामुखवैवर्ण्यपिण्डीभावप्रधावनाकुलनेत्रतात्वरितापसरणपश्चादवलोकनशास्त्रादिग्रहणोर्वीपतनकंपस्वेदस्तम्भादयोऽप्रियाश्च मानसाः । स्तुतिचाटुकाराशंसावाक्यादयः प्रियाः क्रन्दनपरिदेवनासंबद्धवचनादयश्चाप्रिया वाचिका विकाराः । यथायोगं प्रियाप्रियातर्क्यवस्तुजावेगस्यानुभावाः । सर्वेऽप्येते विकारा उत्तमस्य स्थैर्यानुविद्धा नीचस्य तु चपलानुविद्धा इति ॥

रामचन्द्रः

आवेगः

अतः परतरं नान्यन्ममास्तीति त्वरान्विता ।
एकाग्रा मानसी वृत्तिरावेग इति कीर्तितः ॥

भावविवेकः

आवेध्यम्—आभरणम्

आवेध्यं कुण्डलादीह यत् स्याच्छ्रवणभूषणम् ।

भरतः

आवेष्टितम्—हस्तकरणम्

तर्जन्याद्या यदाऽङ्गुल्यः कुर्वन्त्यावेष्टनं क्रमात् ।
तलसम्मुखमावक्ष एति हस्तोऽपि पार्श्वतः ।
आवेष्टितं तदा प्रोक्तं करणं नृत्तकोविदैः ॥

अशोक.

आशंसनम्—नाट्यालङ्कारः

आशंसनमाशंसा । यथा-मालतीमाधवे श्मशानाङ्के, तत्पश्येय-मित्यादि माधववाक्यम् ।

सागरः

आशंसनम्— शिल्पकाङ्गम्

दंपत्योर्योग्यसंपर्कप्रार्थनाशंसनं भवेत् ।
यथा कुलेन कान्त्या च वचसेत्यादि कथ्यते ॥

शारदातनयः

ईप्सितस्य दुर्लभस्याशंसनं आशंसा । यथा—श्मशानाङ्के, संभूयैवेत्यादि । मालतीमाधवे. ५, ९.

सागरः

आशा

विरोधो न स्फुटो मह्यं कालेनैतद्भवेदिति ।
अनुपेक्षाक्षमत्वं यत्पुंसामाशां वदन्ति ताम् ॥

भावविवेकः

आशापुरी—रागः

आशापुरी विपास्यात्तु धैवतांगाप्युपाङ्गिका ।

आशावरी—रागः (सङ्कीर्णः)

मल्लारी सैन्धवी तोडी योगादाशावरी भवेत् ।

नारायणः

आशीः—लक्षणम्

यथा शास्त्रार्थसंपन्नां मनोरथसमुद्भवाम् ।
अप्रार्थनीयामन्यां वा विदुस्तामाशिषं बुधाः ॥

भरतः

यथा—पादाग्रस्थितया इत्यादौ (रत्नावल्यां) सर्वे वदन्ति नचाशीरलङ्कारः । स्तुत्या एव वर्णनीयत्वात् । अन्ये पठन्ति ।

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥

प्रसिद्धानां देवतानां परापेक्षा साध्याकाङ्क्षा । तस्माद्व्युदासः तत्संपत्त्या अत एव दृष्टान्तादस्य भेदः ।

अभिनवः

यदाऽऽशास्त्यर्थसंपन्नं मनोरथसमुद्भवम् ।
अप्रार्थनीयमन्यद्वा विदुस्तामाशिषं बुधाः ॥'

भरतः

यथा-मालतीमाधवे विधाता भद्रमित्यादिकामन्दकीवाक्यम् ।

भोजः

आशीः—नाट्यालङ्कारः

इष्टावधारणमाशीः । यथा-सीते श्रेयसा वर्धस्वेत्यादिवाक्यम् ।

सागरः

आश्रयः— नाट्यालङ्कारः

गुणवद्ग्रहणम् । यथा—विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के । राममेवाश्रयिष्यामीति विभीषणवाक्यम् ।

सागरः

आश्रितरञ्जनी—मेलरागः (सुचित्रमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

आश्लेषाभिनयः

चक्रहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

आश्लेषः—रसगतिः

रसस्य वर्तमानस्य स्वसामग्रीसमेन च ।
अन्येन सङ्गतिः स्याद्येयमाश्लेष उच्यते ॥

शारदातनयः

आश्लेषाहस्तः—चक्राकृतिराश्लेषा

हस्तौ सन्धिषु संश्लिष्टौ तत्रैवाङ्गुष्ठकनिष्ठिके ।
प्रसारिते द्वन्द्वभावाच्चक्रहस्तोऽयमिष्यते ॥

सुधाकर

आश्वमेधिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।

नि स ग म प ध ?

नान्यः

इडावान्—देशीताल:
यतिलम्नद्वितीयाभ्यां इडावान्संप्रकीर्तितः ।
० । ०० ।

दामोदरः

इतिवृत्तम्
इतिवृत्तं तु नाट्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।
पञ्चभिस्सन्धिभिस्तस्य विभागस्संप्रकल्पितः ॥

कुम्भः

इतिवृत्तम्
इतिवृत्तं द्विधाचैव बुधस्तु परिकल्पयेत् ।
आधिकारिकमेवं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम् ॥
यत्कार्यं विफलप्राप्त्या समर्थं परिकल्प्यते ।
तथाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत्प्रासङ्गिकं विदुः ॥

भरतः

इतिहासः
इतिरेवमर्थे प्रत्यक्षनिर्देशं द्योतयति हः इहशब्द आगमः। आसनमासः। एवं प्रकाराः प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना आगमिकार्थाः कर्मफलसम्बन्धस्वभावा यत्रासते स इतिहासः ॥

अभिनवगुप्तः

इतिहासाश्रयम्—कथाशरीरम्
वृत्तदेवादिचरितसंश्रितता—इतिहासाश्रयम् ।
यथा—कुमारसंभवः, हयग्रीववधादयः। ते ऐतिहासिकं चरितमावेदयन्ति ।

भोजः

इन्दुमुखी—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्
वसन्ततिलकमेव रुद्रस्वामिना सैतवमते इन्दुमुखीत्युक्तम् ॥

इन्दुशेखरः—देशीतालः
नगणो द्वत्रयं मश्च सगणश्चेन्दुशेखरे ।
१४॥ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

इन्द्रकुण्डली—देशीतालः
इन्द्रकुण्डलिताले तु सलपामलपालगौ ।
पमपाः पौलपौ पस्तः प्लुतौ तौ तगणस्तथा ॥
लपौ तः प्लुतलघुगाः नगणो गुरुरेव च ।
चत्वारो लघवः शब्दाः प्रान्ते गेयं विपश्चिता ॥
ऽऽऽऽऽऽ। ऽ। ऽऽऽऽऽऽऽऽ। ऽऽऽ॥ ऽऽऽ॥ ऽ। ऽ॥ ऽ। ऽ॥ ऽऽ। ऽ। ऽ॥ ॥

दामोदरः

इन्द्रकोदण्डः—देशीतालः
इन्द्रकोदण्डके तदा ।
दलगा गलदास्तत्रद्यन्तान्तसविरामदौ

लक्ष्मणः

इन्द्रक्री—उपाङ्गरागः
इन्द्रक्री षड्जरहिता रिन्यासा धैवतग्रहा ।

भट्टमाधवः

इन्द्रक्री—क्रियाङ्गरागः
धैवतांशग्रहेन्द्रक्री रिन्यासा षड्जवर्जिता ।
रसे नियुक्ता मुनिभिः सबीभत्से भयानके ॥

कुम्भः

इन्द्रघण्टिकः—देशीतालः
सगणो द्रुतयुग्मं लो गप्लुतौ चेन्द्रघण्टिके ।
११ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

इन्द्रनीलः—वर्णालङ्कारः
यथा—सरिगम, गरि, सरिगरि, सरिगम, रिगमप, मग, रिगमप, रिगमप, गमपध, पम, गमपम, गमपध, मपधनि, धप, मपधप, मपधनि, पधनिस, निध, पधनिध, पधनिस।

प्रतापसिंहः

इन्द्रवज्रा—एकादशाक्षरच्छन्दः
नवमं सप्तमं षष्ठं तृतीयं च भवेल्लघु ।
एकादशाक्षरे पाद इन्द्रवज्रेति सा स्मृता ॥
ततजगगाः । (उ-म्) त्वं दुर्निरीक्ष्या दुरतिप्रसादा ।

भरतः

इन्द्रवज्रा—एकादशाक्षरवृत्तम्
तत ज ज गाः ।

भरतः

इन्द्रशिखण्डि—देशीतालः
प्लुतो गुरुः प्लुतो गुरु प्लुतो गुरुः प्लुतो लघु नसौ लघुः प्लुतः क्रमाचेन्द्रशिखण्डतालके । ३० मात्राः

तालप्रस्तारः

इन्द्रोत्सवः—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्
शक्रमह इन्द्रोत्सवः ।

भोजः

इभविलसितम्—षोडशाक्षरवृत्तम्
ऋषभगजविलसितमेवेदम् ।

इषुः—तानः
षड्जग्रामे सपहीनौडुवः
ग रि नि ध म.

कुम्भः

ईडावान्—देशीतालः
यतिलग्नद्वितीयाभ्यामीडावान्संप्रकीर्तितः ।
यतिलग्ने द्रुतौ लश्च दोलो प्रोक्तो द्वितीयकः ॥

वेदः

ईडावानुडुपम्—देशीनृत्तम्
यतिलग्नद्वितीयाभ्यामीडावान्संप्रकीर्तितः ।
यतिलग्ने द्रुतो लश्च दोलो प्रोक्तो द्वितीयकः ।
तालेनानेन गदितो ईडावानुडुपं बुधैः ॥

वेदः

ईशमनोहरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग म रि स.

ईश्वरी—श्रुतिः
तारषड्जस्य प्रथमा श्रुतिः ॥

पार्श्वः

ईहामृगः—रूपकम्
कैशिकीवृत्तिहीनः, अङ्कचतुष्टययुतः, दिव्याबलाकारणप्रवृत्तः, प्रसिद्धपुरुषः, विप्रत्ययकारकः, षण्णायकः षड्रसः, शृङ्गारयुक्तः, नायकसङ्ग्रामयुक्तः, ॥ अस्योदाहरणं कुन्दरविजयः, ऊर्वशीमदनं च ॥

सागरनन्दी

लक्षणे अबलाकारणेत्यत्र दिव्याबलात्कारप्रवृत्तेति शुद्धः पाठः ।

ईहामृगस्येतिवृत्तं प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रितम् ।
मुखप्रतिमुखोपेतं तथा निर्वहणान्वितम् ॥
धीरोद्धतश्च प्रख्यातो दिव्यो मर्त्योऽथ नायकः ।
बलाद्दिव्याङ्गनाहेतुप्रवृत्तोद्दामसङ्गरः ।
गणशः षट्चतुःपञ्चनायकप्रतिनायकः ॥
यथा समरसंरंभतुल्यवृत्तिरसाश्रयः ।
वृत्तित्रययुतो हीनः कैशिक्या सहितोऽपि वा ॥
भयबीभत्सरहिताः षडेवात्र रसाः स्मृताः ।
अङ्काश्चत्वार एवात्र सविष्कंभप्रवेशकाः ॥
व्याजान्निवर्तितोद्दामसंरभारंभिसङ्गरः ।
वधः प्राप्तस्य नो कुर्यान्नेतः क्वापि यशस्विनः ॥
उक्ता व्यायोगधर्मा ये ते स्युरीहामृगेऽपि च ।
व्यायोगस्य विशेषोऽयमस्त्रीहेतुकसङ्गरः ॥
ईहामृगश्च कथितो यथा कुसुमशेखरः ।

शारदातनयः

विप्रत्ययकारकेति । विगतानि प्रत्ययकारणानि विश्वासहेतवो यत्र । तेनैक एवाङ्कः । नायकास्तु द्वादश समवकारातिदेशेन व्यायोगे तत्राभात् । व्याजादिति । फलायनादिभिः । ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्था यत्र स ईहामृगः ।

अभिनवगुप्तः

उक्त्थः—तानः
नि—लोपः षाडवः
म ग रि स ध प.

कुम्भः

उग्रकरः—अङ्गहारः
हस्तौ तु नागबन्धाख्यावुग्रा दृष्टिरुदीरिता ।
पादाग्राभ्यां च सरणं चादौ चोग्रकरस्य तु ॥
हस्तौ सिंहमुखाभिख्यौ उर्ध्वाधश्च प्रचालितौ ।
अनुवृत्तदृशाभूयाल्लोलनाख्यपदौ तदा ॥
एतादृशक्रमं कुर्यात्तृतीये चोग्रभावजे ॥

नन्दीश्वरः

उग्रता—चित्ताभिनयः
अपराधावमानाभ्यां चौर्यान्निग्रहणादिभिः ।
असत्प्रलापनाद्यैश्च कृतं चण्डत्वमुग्रता ॥
त्रिपताकं मुखस्थाने बध्वा तु मुखदर्शने ।
नयने त्वर्धमुकुलो बद्धश्चेदुग्रभावने ॥
किञ्चित्सूच्याख्यहस्तस्तु अङ्गप्रत्यङ्गचालितः ।
स्वेदभावे दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः ॥

विनायकः

उग्रता—व्यभिचारिभावः
चौर्याभिग्रहणनृपापराधासत्प्रलापादयो विभावाः ।
वधबन्धनताडननिर्भत्सनादयोऽनुभावाः ।

भरतः

चण्डतैव हि सर्वेषामुग्रता विदुषां मता ।
दुष्टापवाददौर्मुख्यचौर्यात्सञ्जायते परम् ॥
अत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनीताडनादयः ।

सर्वेश्वरः

उग्रा—श्रुतिः
निषादस्य प्रथमा श्रुतिः ॥
ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः ।

उचितभ्रमरी—भ्रमरी

समपादस्थितात्तिर्यक् शरीरं भ्रमयेद्यदि ।
उचितभ्रमरीमेनां आचख्युर्नृत्तवेदिनः ॥
वैशाखस्थानके यद्वा स्थितिस्तिर्यक् भ्रमन् करौ ।
दण्डपक्षौ विधायोर्वी मुहुर्वामेन पाणिना ॥
आस्पृशन् कुरुते गात्रभ्रमणं मण्डलाकृति ।
यत्र सा चापि नृत्तज्ञैरुचितभ्रमरी स्मृता ॥

वेमः

उच्चः—पाठ्यालङ्कारः

उच्चोनाम शिरःस्थानगतस्तारस्वरः । स च दूरस्थाभाषण-विस्मयोत्तरोत्तरसञ्जल्पदूराह्वानत्रासनाबाधादिषु ।

भरतः

उच्चयः—करणधातुः

चतुर्लान्तगुरु(रु)च्चयः ।

शार्ङ्गः

चत्वारो लघवः स्युश्च प्रहाराः पश्चिमो गुरुः ।
यत्र तन्त्र्यां स विज्ञेयस्तद्ज्ञैरुच्चयसंज्ञकः ॥

नान्यः

उच्चाटनः—तानः

षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः
स नि ध म ग.

कुम्भः

उच्चितिका—अवनद्ध जातिः

उद्वृत्तोच्छ्वसिता यस्यां हतिस्सान्त्वेन नासिका ।
हास्ये रसे तु सा ज्ञेया जातिरुच्चितिका बुधैः ॥

नान्यः

उच्चितिका—पुष्करवाद्ये जातिः

घें टां दों हुं णुणणं चैभिर्योत्यक्षरैस्तु संबद्धा ।
हास्यार्थे उच्चितिका जातिर्वाद्ये तु बोद्धव्या ॥

भरतः

घें टां दोहां णुणहां एभिर्यात्वक्षरैस्तु संबद्धा ।
साम्यार्थे उच्चितिका जातिर्वाद्ये तु बोद्धव्या ॥

अभिनवगुप्तपाठः

नेपालपाठे साम्यार्थे इत्यत्र हास्यार्थे इति पाठभेदः ॥

उच्चैःश्रवहस्तः

पुरो भागे पताकस्तु तस्योपरि कपित्थकः ।
उच्चैःश्रवाख्यहस्तोऽयं कथितो भावकोविदैः ॥
पुरो भागे त्वयं हस्त उच्चैःश्रवनिरूपणे ।

विनायकः

उच्छितिकम्—बाहुभूषणम्

उच्छ्रितौ—स्कन्धौ

उच्छ्रितौ हर्षमूर्छयोः ।

कुम्भः

विनियोगस्तूच्छ्रितयोर्गदितो हर्षगर्वयोः ।

विप्रदासः

मदात्समुन्नतः स्कन्ध उच्छ्रितः परिकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

उच्छ्वासः—शिल्पकाङ्गम्

आश्वासनं विह्वलस्य यत्स उच्छ्वास ईरितः ।
प्रीतिर्नाम सदस्यानामित्यादिवचनं यथा ॥

शारदा

मुग्धस्योत्थानमुच्छ्वासः—यथा विक्रमोर्वशीये अये समुच्छ्वासितमित्यादि (४) ॥

सागरः

उच्छ्वासः—श्वासः

आघ्राणे कुसुमादीनामुच्छ्वासः परिकीर्तितः ।

अशोकः

उट्टवणी—वाद्यप्रबन्धः

निजैर्या तद्धिथोंटेभिर्व्यापकैरक्षरैस्तथा ।
पाटै र्वा रचिता किञ्चिद्विलम्बितलयाश्रया ॥
देंकारालङ्कृताद्यन्ता वदन्त्युट्टवणीममूम् ॥

शार्ङ्ग

वर्णैश्च तद्धि थों टेभिरथवा व्यापकाक्षरैः ।
यद्वा पाटैः कृता किञ्चिद्विलम्बितलयान्विता ॥
आद्यन्तकृतदेंकारा बुधैरुट्टवणी स्मृता ॥

वेमः

उडवः—वाद्यप्रबन्धः

उडवस्सल्ख्यात्तालाद्वितालाच्च लयोज्यतात् ।

शार्ङ्ग

उडुपशृङ्खला—देशीनृत्तम्

उडुपानि द्वादश । लावणं, मिश्रं, नेत्रं, जारुमानं, तुलं, वेनकतुलं, चुलकं, पसरं, बकं, दुलं, होय्लु, कट्टणं-इति ।

वेदः

उडुपानि—देशीनृत्तानि ।

द्वादशविधानीमानि ।

नेरिः करणनेरिश्च चिन्नमितं तदाभवेत् ।
तलं च जारमानं च मूरूपिलमुरु तथा ।

हुलं च लावणी ज्ञेया कर्तरी तुल्लकं तथा।
प्रसरं च द्वादश स्युरुहुपानि यथाक्रमम्।

उडुपशब्दस्य रूपान्तरमुरुवुः। रूपशब्दस्य तद्भवौ द्वावपि।

दामोदरः

उडुवः—पाटवाद्यम्

दक्षिणेन सकोणेन पाणिनाललितेन च।
तलेन वामहस्तस्य ताडनाच्चोडुवो भवेत्॥

वेमः

उडुवः—वाद्यप्रबन्धः

ताला लयान्विता यत्र वितालश्च लयोज्झितः।
वाद्यते स तु वाद्यज्ञैरुडुवः परिकीर्तितः॥

वेमः

उढ्रमागधी—प्रवृत्तिः

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्चैवोढ्रमागधाः।
पौण्ड्रनेपालकाश्चैव अन्तर्गिरबहिर्गिराः॥
तथा प्लवङ्गमा ज्ञेया मलदामल्लवर्तकाः।
ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा मार्गवास्तथा॥
प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः।
प्राङ्गाः प्रावृतयश्चैव युञ्जन्तीवोढ्रमागधीम्।

भरतः

उत्कटम्—देशीस्थानम्

स्फीतावश्लिष्टभूभागे ताभ्यां पार्ष्ण्योस्समागमः।
जानुनी चोर्ध्वविश्लिष्टे पादौ स्पृष्टमहीतलौ॥
यत्रैतदुत्कटं स्थानं भवेत्सन्ध्याजपादिषु।

वेमः

देवादितर्पणे सन्ध्याजपहोमादिषु स्मृतम्।

ज्यायनः

उत्कण्ठा

अलब्धविषये रागे वेदनामहती तु या।
संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः॥

भावविवेकः

उत्कण्ठा—शिल्पकाङ्गम्

उत्कण्ठा माधवस्यापि तत्पश्येयमितीर्यते।
(मालतीमाधवे—५ २६)

शारदातनयः

उत्कण्ठितम्—दर्शनम्

रागारुणस्फुरद्बाष्पपाङ्गमुत्कण्ठितं विदुः।

शारदातनयः

प्रेम्णा रक्तं स्फुरद्बाष्पापाङ्गमुत्कण्ठितं स्मृतम्।

वेमः

उत्कीर्तनम्—नाट्यालङ्कारः

कर्तव्यकार्योपक्षेपः। यथा—वेण्यां प्रथमेऽङ्के आ आमन्त्रयितव्या, इति भीमवाक्यम्।

सागरः

उत्कृतिच्छन्दोवृत्तानि

षट्कोट्यस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकसप्ततिः।
अष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च॥
चतुष्षष्टिस्तु वृत्तानि ह्युत्कृतावपि संख्यया॥ ६७१०८८६४

भरतः

उत्क्षिप्तम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

बीजोद्भेदनमुत्क्षिप्तम्। यथा—बालचरिते—

राज्यं जनकराजेन्द्र सुताप्राप्तिपणीकृतम्।
सुग्रीवस्य कपेर्दत्तं रामेण हतवालिना॥

अत्र गर्भबीजस्य सिद्धेरुद्भेदनं कृतम्।

सागरः

इदमङ्गं संक्षिप्तिः आक्षेपः, आक्षिप्तिः—इत्यादिनामभिः पठ्यते।

उत्क्षिप्तम्—शिरः

ऊर्ध्ववक्त्रं शिरो ज्ञेयमुत्क्षिप्तं तत्प्रयुज्यते।
दर्शने तुङ्गवस्तूनां चन्द्रादिव्योमगामिनाम्॥

शार्ङ्गः

ऊर्ध्वीकृतमुखं ज्ञेयमुत्क्षिप्तं नाम मस्तकम्।
बलाग्रहे मृगादाने चामरस्यापि धारणे॥
एतदेवाल्पमुत्क्षिप्तं ज्ञेयमुद्वाहिताख्यया॥
उच्चस्थवस्तुवीक्षायां चन्द्रतारादिदर्शने।
दिव्यास्त्राणां प्रयोगे च विचारेऽर्थस्य चेष्यते॥

विप्रदासः

उत्क्षिप्तः—पादाङ्गुष्ठः

उन्मुखीकृतमुत्क्षिप्तं प्राहुर्नखमुखादिषु।

ज्यायनः

नखमुखा = चारी॥

उत्क्षिप्ता—चरणाङ्गुल्यः

नवोढा-लज्जिते तूर्ध्वक्षेपादुत्क्षिप्तिका मुहुः।

उत्क्षिप्ताः—पादाङ्गुल्यः

वारं वारं समुत्क्षेपादुत्क्षिप्ता गदिता बुधैः।
अङ्गुल्यो विनियुज्यन्ते नवोढायास्त्रपाभरे ॥

सोमेश्वरः

उत्क्षिप्ता—तन्त्रीसारणा

स्पृशन् स्पृशन् समुत्सृज्य तन्त्रीमुत्प्लुत्य सारणाम्।
यद्याति सोदितोत्क्षिप्ता,

पार्श्वदेवः

उत्पत्य यां परित्यज्य स्पृष्ट्वा स्पष्टां तु तन्त्रिकाम्।
याति तन्त्र्यन्तरं या तु सोत्क्षिप्ता सारणा भवेत्।

कुम्भः

उत्क्षिप्ता—भ्रूः

पृथग्वा युगपद्वापि प्रोन्नता भ्रूर्भवेद्यदि।
उत्क्षिप्ता सा समाख्याता ॥
वितर्कामर्षहेलासु निकटश्रवणेऽपि च।
एकोत्क्षिप्ता प्रयोक्तव्या भ्रूलता नाट्यकोविदैः ॥
ऊर्ध्वस्थवीक्षणे हर्षे विस्मये दूरदर्शने।
उत्क्षिप्ते द्वे प्रयोक्तव्ये प्रयोगनिपुणे भ्रुवौ ॥

सोमेश्वरः

युगपद्दोषपर्यायाद्वा चोर्ध्वं समुदञ्चिता।
उत्क्षिप्ता सा भवेत्तत्र प्रेमकोपे विवर्तिते ॥
हेलायामपि लीलायां दर्शने श्रवणे तथा।
भ्रुवं समुत्क्षिपेदेकं यथासूयाजुगुप्सयोः ॥
रोषे हर्षे विस्मये च भ्रुवौ द्वे च समुत्क्षिपेत् ॥

वेमः

उत्क्षेपः—पादपाठः

पादस्यान्यस्य जान्वन्तं पुरतः पृष्ठतस्तदा।
आकुञ्चितस्य पादस्योत्क्षेपादुत्क्षेप उच्यते ॥

वेमः

उत्क्षेपः—भ्रुवः कर्मः

भ्रुवोरुद्गतिरुत्क्षेपः सममेकैकशोपि ऽ॥

भरतः

उत्तमगायकः

एवं विधैस्तु गमकैः प्रयोगैर्हृदयोत्थितैः।
युक्तं गायति यो गीतं संप्रयोगविधान्वितः ॥
ध्वनिं विधाय यो गीतं श्लक्ष्णं गायति गायनः।
गायकेषूत्तमो ज्ञेयः सवर्णोद्धरणान्वितः ॥
श्वासं निरुन्ध्य सुचिरं नादं गायति विस्मृतम्।
उत्तमो गायकः ख्यातो गेये निर्जवनान्वितः ॥

सोमेश्वरः

उत्तमगीतम्

निरन्तररसोदारं नानाभावविभूषितम्।
श्राव्यं हृद्यमनुद्वेगमुत्तमं गीतमुच्यते ॥

सोमेश्वरः

उत्तरम्—सप्तगीतभेदः

अथादावुत्तरस्य स्यान्मुखं प्रतिमुखं तदा।
उल्लोप्यकवदन्तश्च भवेदनियमस्तु सः ॥
द्विकले पञ्चपाणौ तु शाखाक्षिप्तिस्तु पूर्ववत्।
तयोर्मध्ये प्रयोक्तव्यं पञ्चपाणौ तु शीर्षकम् ॥
पराणि द्वादशाङ्गानि स्युः कार्याण्यपराणि षट्।
रोविन्दकवदत्रान्यत्पादाकारविवर्जितम् ॥

दत्तिलः

तयोरिति। शाखाप्रतिशाखयोः।

उत्तरगान्धारी—मूर्छना

गान्धारग्रामस्य चतुर्थी मूर्छना

गान्धार्यास्तूत्तरं यस्माद्वयष्टेयं मूर्छना ततः।
धैवतोत्तरगान्धारावासवश्चात्र दैवतम् ॥
(आ) ध नि स रि ग म प.
(अव) प म ग रि स नि ध.

नान्यः

उत्तरगूर्जरी—मेलरागः

औत्तरा गूर्जरी ज्ञेया शुद्धगा पूर्ववत्सदा।
प्रथमप्रहरोत्तरगेया ॥

अहोबिलः

पूर्ववत्—दक्षिणगूर्जरीवत् ॥

उत्तरफल्गुनीहस्तः

उत्तरा घण्टाकृतिः
उत्तरायां च शिखरः किञ्चिच्चलितरूपकः ॥

शुभङ्करः

उत्तरफल्गुन्यभिनयः

शिखरहस्तस्य स्वल्पकम्पनेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

उत्तरभाद्राभिनयः

स्वस्तिकीकृतसूचीहस्तेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

उत्तरभाद्राहस्तः

सूचिः पार्श्वे द्विधा स्वस्तिकाकृतिः ।

शुभ्रा

उत्तरमन्द्रा—मूर्छना

इयं षड्जग्रामे प्रथमा मूर्छना ॥
(आ) स रि ग म प ध नि.
(अव) नि ध प म ग रि स.

पण्डितमण्डली

षड्जेतूत्तरमन्द्रा स्यान्मन्द्रश्चात्रोत्तरस्वरः ।
तस्मादुत्तरमन्द्रेयं यक्षश्चात्राधिदैवतम् ॥

नान्यः

उत्तरा—मूर्छना

सुभद्रग्रामे प्रथमा मूर्छना ।
सुभद्रं ग्राममासाद्य यदाद्यो याति मूर्छनाम् ।
स्वरः स्यादुत्तरा नाम मूर्छना सा कविप्रिया ॥

वादिमत्तः

नारदशिक्षायामुत्तरमन्द्रेति नामान्तरमस्या दृश्यते ।

उत्तरादिद्विरधरः—धातुः

उत्तरादिद्विरधरे मन्द्रतारो द्विरिष्यते ।

शार्ङ्गः

उत्तरादिद्विरधरः—वीणायां धातुः

पूर्वं एको मन्द्रः । ततो द्विस्तारः ।

उत्तराद्यधरान्तः—वीणायां धातुः

आदौ मन्द्रः : (उत्तरः) अन्ते तारः (अधरः)

उत्तरायता—मूर्छना

विधेयाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

उत्तरोत्तरतश्चास्यामायतो हि स्वरो यतः ।
तेनेयं मूर्छना प्रोक्ता धैवते चोत्तरायता ॥

नान्यः

इयं षड्जग्रामे तृतीया मूर्छना ।
(आ) ध नि स रि ग म प.
(अव) प म ग रि स नि ध.

पण्डितमण्डली

उत्तरी—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स गं म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

उत्तानभ्रमरी—भ्रमरी

उत्प्लुत्य दक्षिणस्योरुं सशब्दं ताडयेन्मुहुः ।
तलेन वामपादस्य यत्र कायं प्रदक्षिणम् ॥
भ्रामयेत्सा बुधैर्देश्या उत्तानभ्रमरीति सा ।

ज्यायनः

उत्तानवञ्चितौ—नृत्तहस्तौ

न्यञ्चितौ कूर्परांसौ तु तिर्यग्भागविनिस्सृतौ ।
त्रिपताकौ करौ नृत्ते स्यातामुत्तानवञ्चितौ ॥

सोमेश्वरः

अंसफालकपोलानां मध्येऽन्यतमदेशगौ ।
अन्योन्याभिमुखावीषत्तिर्यञ्चौ कूर्परांसयोः ॥
मनाक्कलितयोरूर्ध्वतलौ स्थित्वा क्षणं करौ ।
त्रिपताकौ प्रचलितौ प्रोक्तावुत्तानवञ्चितौ ॥

अशोकः

उत्तानितम्—हस्तः

उत्तानितमधोवामहस्तमङ्गुष्ठजृम्भितम् ।

उत्तेजनम्—नाट्यालङ्कारः

स्वकार्यसिद्धये परस्मिन् शत्रुवधायानक्षरेण प्रेरणावाक्यम् । यथा—कीचकभीमाङ्के, सोऽपि कीचक इति द्रौपदीवाक्यम् ।

सागरः

उत्थापकः—सात्वत्यङ्गम्

अहमप्युत्थास्यामि त्वं तावद्दर्शयात्मनश्शक्तिम् ।
इति सङ्घर्षसमुत्थः तद्ज्ञैरुत्थापको ज्ञेयः ॥

भरतः

उत्थापयति यो मानसः परिस्पन्दः स तावदुत्थापकः ।
तत्सूचको व्यापारक्रम उपचारस्तथोक्तः । यथा—वेणीसंहारे स्पृष्टा येन शिरोरुहेषु इत्यादिभीमवाक्यम् ।

अभिनवः

सङ्घर्षोदाश्रयाद्वापि प्राज्ञैरुत्थापको मतः ।
अरे रे प्रहरस्व पश्यामस्ते शक्तिमित्यादि ॥

सागरः

उत्थापनम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

कीर्तनाद्देवतानां च ज्ञेयो गीतविधिस्तथा ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि ह्युत्थापनविधिक्रियाम् ॥
यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दिपाठकाः ।
पूर्वमेव तु रङ्गेऽस्मिंस्तस्मादुत्थापनं ——

अपसारितायामेव यवनिकायां उत्थापनाङ्गमध्ये हास्यैककलः पाठ्यसहितः प्रयोगः वैचित्र्यार्थं भविष्यति। रङ्गे यः पूर्वप्रयोगः कृतः प्रत्याहारादिरतं यस्मादुत्थापयन्ति फलस्वरूपनिरूपकपाठ्यतदभिनयादिना स्फुटीकुर्वन्ति तस्मादित्यर्थः। पाठ्यावकाशदानार्थमेव चावेदं देवताविनीतिफलविशेषाभिधानम्। अन्यथा—देवतापरितोषायैतत्प्रयोज्यमिति सामान्येन वक्तव्यं स्यात्। विशेषोपदेशस्य प्रयोगे विफलत्वात्॥ आसारितक्रियापर्यन्तं नवाङ्गान्युक्तानि। "विघात्य वै यवनिकां" इत्यादिना यद्गीतकं इत्याद्यङ्गदशकं दर्शितम्। तत्क्रमेण लक्षयति कीर्तनादित्यादि। कीर्तनं स्तुतिः। तस्मात्पाठ्याद्धेतोः। ततः परं शुष्काक्षरनिर्वृत्तं च शब्देन निर्गीतिकानामन्यतमं वर्धमानं वा। तत्र प्रत्याहारादीनि चेदत्र प्रयोज्यानि तत्पूर्वरङ्ग इत्यनुवादोऽयं स्यात्। क्रमस्य सिद्धत्वात्। नान्दिपाठका इति तदुपलक्षितपूर्वक्रमद्वारेणैव पुराणकवयो लिखन्तिस्म—नान्द्यन्ते सूत्रधार इति।

अभिनवः

उत्पलमालिका—दशाक्षरच्छन्दः सा वर्तते

दशाक्षरकृते पादे त्रीण्यादौ त्रीणि नैधने।
यस्या गुरूणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिका।

(कुवलयमालेति नामान्तरम्)(उ-म) सुश्लिष्टा कुवलयमालेयम्।

भरतः

उत्पलिनी—रागः

संपूर्णा धैवतांशा च ग्रहणन्यासमध्यमा।
निमन्द्रा च सतारा च नाम्ना चोत्पलिनी मता॥
मध्यमांशो यतस्तस्मात् शृङ्गारे विनियुज्यते।

जगदेकः

उत्पली—रागः

अथोत्पलीसंज्ञकस्तु रागः पूर्णोऽशधैवतः।
मध्यग्रहन्यासयुतस्तारः पञ्चमषड्जयोः॥
निषादमन्द्रश्च तथा कथितो रागवेदिभिः।

हरिः

उत्पाद्येतिवृत्तम्—कथाशरीरम

कविमनीषाप्रकल्पितचतुर्वर्गाववोधहेतुर्दिव्यादिचरितं कविभूते। यथा—चन्द्रापीडपुण्डरीकादिचरितं कादम्बर्याम्।

भोजः

उत्प्रेक्षा

ईदृशान्वययोग्यास्तु पदार्था इति तत्पराः।
उत्प्रेक्षेति च सैवोक्ता प्रायेणैवेदमीदृशी॥

भावविवेकः

उत्प्लुतभ्रमरी

स्थित्वा समाभ्यां पादाभ्यामुत्प्लुतं भ्रामयेद्यदि।
समाङ्गमन्तरे यस्य उत्प्लुतभ्रमरीत्वसौ॥

नाट्यदर्पणे

उत्प्लुतिकरणसमुद्धारकः—देशीतालः

ततश्चोत्प्लुतिकरणसमुद्धारकसंज्ञिते।
अष्टकृत्वो गलाविष्टौ ततो विन्दुश्शरस्स्मृतः।

ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ऽ। ०।

गोपतिप्पः

उत्फुल्लम्—दर्शनम्

स्फुरद्भिश्लिष्टपक्ष्माग्रतारमुत्फुल्लमुच्यते।

शारदातनयः

उत्फुल्लः—हस्तपाटः

अलपद्मनखाघातादुत्फुल्लो जायते यथा।
कहें कहैं

वेमः

अलपद्मः। अभिनयहस्तः॥

उत्फुल्लकम्—मालावृत्तम्

पञ्चचतुर्मात्रिकः, द्वौ गुरू,

विरहाङ्कः

उत्फुल्लकम्—मालावृत्तम्

विषमं—चतुर्मात्रिकात्रयः।
समं—चतुर्मात्रिकात्रयः गः।

विरहाङ्कः

उत्फुल्लकरणम्—करणम्

अलपद्मः कटीपार्श्वे कृत्वान्यः कर्णपार्श्वगः।
पादस्सूचीमुखक्षिप्त उत्फुल्लकरणं तदा॥

देवणः

उत्सङ्गः—हस्तः

अन्योन्यस्कन्धदेशस्थावरालौ स्वस्तिकीकृतौ।
स्वसंमुखौ च विततावुत्सङ्गो गीयते करः॥
देहदक्षिणभागस्थं स्वस्तिकं केचिदूचिरे।
अधस्तलत्वमप्यन्येऽन्योन्यकक्षानुवेशिनीः॥
अङ्गुलीकरयोःपृष्ठद्वयं पार्श्वमुखं विदुः।
करावरालयोस्स्थाने सर्पशीर्षावितीरिते॥
अतिप्रयत्नसाध्येऽर्थे शीतालिङ्गनयोरपि।
प्रसादनानङ्गीकारे लज्जादौ चैव योषिताम्॥

शार्ङ्ग

उत्सङ्गः—हस्तः

अधस्तलत्वमप्याहुरन्ये त्वत्र विचक्षणाः ।
बहुयत्नप्रसाध्येऽर्थे तुषाराश्लेषयोरपि ॥
अलङ्कारानुपादाने लज्जदावपि सुभ्रुवाम् ॥

अशोकः

अग्रश्लिष्टौ सर्पशिराख्यौ नागेरधश्च विन्यस्तौ ।
उत्सङ्गनामहस्तस्तपरसमाधौ च योगकरणे स्यात् ॥

नरसिंहः

परस्परस्कन्धदेशनिहितौ स्वस्तिकीकृतौ ।
स्वसम्मुखावरालौ चेदुत्सङ्गस्सोऽभिधीयते ॥
पुत्राद्यालिङ्गने शीते वेषानङ्गीकृतौ तथा ।
गोपने कुचयोश्चायं स्त्रीभिः कार्यो यथोचितम् ॥
एतं दक्षिणपार्श्वस्थं स्वस्तिकं मेनिरे परे ।
स्यादङ्कं प्रतिजीतोऽसौ बालस्याङ्काधिरोपणे ।
अधस्तलं स्वस्तिकं तत्तूत्सङ्गं केचिदूचिरे ॥
परोक्षवल्लभस्पर्शे स्त्रीभिरेष प्रयुज्यते ।
निवारणे प्रयोज्योऽसौ पुरो गच्छन्पुरस्तलः ।
अन्योन्यकक्षनिक्षिप्ततलमेनं विदुः परे ॥
एष क्रोधामर्षकृते कामोऽगाधनिरूपणे ॥

वेमः

उत्सवः—देशीतालः

उत्सवाख्ये पुनस्ताले लघुन्यस्तात्पुरः प्लुतः ॥ ऽ

सुधा

उत्सारितः—बाहुः

अन्यपार्श्वान्निजं पार्श्वं व्रजन्नुत्सारितो भुजः ॥
विनियोगं वदन्त्यस्य जनतोत्सारणे बुधाः ॥

अशोकः

स्वस्वपार्श्वान्तरात्पार्श्वं गच्छन्नुत्सारितो मतः ।

ज्यायनः

उत्साहः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

उत्साहः स्याद्रसे हास्ये ताले कन्दुकसंज्ञके ।
वंशाभिवृद्धिकृत्पादः त्रयोदशमिताक्षरः ॥
लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके।

संगीतसारः

उत्साहः—स्थायिभावः

उत्साहो नाम उत्तमप्रकृतिः । स चाविषादशक्तिधैर्यशौर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य स्थैर्यत्यागवैशारद्यादयोऽनुभावा ।
असंमोहादिभिर्व्यक्तो व्यवसायनयात्मकः ।
उत्साहस्त्वभिनेयः स्यादप्रमादोत्थितादिभिः ॥

भरतः

उत्साही—

सिद्धैरपि मुहुः कार्यैः तृप्तिर्यस्य न जायते ।
अवाप्यापि पदं शाक्रमुत्साही स नरः स्मृतः ॥

भावविवेकः

उत्स्यन्दिता—चारी

कनिष्ठाङ्गुलिभागेन शनैर्बाह्यप्रसारितः ।
अन्तरङ्गुष्ठभागेन पदः प्रत्यागतो भवेत् ॥
रेचकस्यानुसारेण यत्रैषोत्स्यन्दिता मता ।
रेचितौ नृत्तहस्तावप्यग्रपादानुसारतः ॥
ददन्ति केचिदाचार्यो नृत्तलक्षणवेदिनः ॥

वेमः

अत्र त्वाचार्या इति कीर्तिधरादयः ॥

उदकक्ष्वेडिका—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

उदकपूरणी क्ष्वेला वंशनाडी यस्यां क्रीडायां सा उदकक्ष्वेडिका।

भोजः

उदञ्चितम्—दर्शनम्

दर्शनं यदपाङ्गाभ्यामूर्ध्वतस्स्यादुदञ्चितम् ।

वेमः

उदयचन्द्रिका—मेलरागः

शङ्कराभरण मेलजरागः ॥
तदुदयचन्द्रिकायामवरोहे वृषभवर्जमश्चादिकं स्यात् ।
अवरोहे रिलोपः, धश्शुद्धः ॥

परमेश्वरः

मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

उदयरविचन्द्रिका—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स
(अव) स नि ध म ग रि स

मञ्ज

उदयवत्सः—तालः

अस्य लक्षणभागः पतितः

सङ्गीतसर्वस्वम्

उदरम्—

क्षामं खलं (ल्वं) तथा पूर्ण रिक्तपूर्णमिति क्रमात् ॥
चतुर्धोदरमाख्यतम्

अशोकः

रिक्तपूर्णस्य रिक्तपूरमिति नामान्तरमाह सोमेश्वरः

उदस्तवासा—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः

पाकनाटि सोमः

उदात्ता—नायिका.

उदात्ता केशवासोज्ज्ञमाल्यभूषासु सादरा ।
शय्याशोभनसंस्कारपरिबर्हे समेधिनी ।
स्थिरस्नेहा कृतज्ञा च तदात्माश्रितवत्सला ।
मानयन्ती च मानार्हान् नित्योत्सवरतापि च ।
बन्धुसंबाधमुदिता गुणज्ञाप्रियवादिनी ।
एवमादिगुणैर्युक्तामुदात्तां परिचक्षते ।

शारदातनयः

उदारत्वम्—काव्यगुणः

दिव्यभावपरीतं यच्छृङ्गाराद्भुतयोजितम् ।
अनेकभावसंयुक्तमुदारत्वं प्रकीर्तितम् ॥

भरतः

अनेकार्थविशेषैर्यत्सूक्तैस्सौष्ठवसंयुतैः ।
उपेतमतिचित्रार्थैरुदात्तं तच्च कीर्त्यते ।

पाठान्तरम्

यत्र मानुषोचितमपि दिव्यतया करुणादियुक्तमपि शृङ्गारेण विस्मयस्थानमप्यद्भुतेन युक्तं वर्ण्यते तद्गतैर्विभावानुभावादिभिः तदुदीर्यते । तत्रौदार्यमर्थगुणः । एतदेवाग्राम्यत्वमित्यन्यैरुक्तम् । यत्राद्भुतेन यत्कृतोऽर्थोऽनेकभावसंयुक्तमिति शब्दगुणस्यलक्षणम्॥

अभिनवः

उत्कर्षवान्गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते ।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥

दण्डी

वदन्ति बन्धवैकट्यमौदार्यं कविपुंगवाः ॥

प्रकाशवर्षः

वैकट्यमिति पदानां नरीनृत्यमानत्वम् ।
तदुदारत्वमासाद्य यन्मनो नापसर्पति ॥

सर्वेश्वरः

उदाहरणम्—लक्षणम्

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यते निपुणैरर्थस्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥

भरतः

परेषां दुर्भेद्यपरमार्थेन तुल्यार्थप्रयुक्तेन वाक्येन निगूढाशयः कस्मैचिन्निपुणैर्यत्र प्रकाश्यते तदुदाहरणम् । यथा—देवीचन्द्रगुप्ते प्रावेशिकी ध्रुवा कुमारचन्द्रगुप्तस्य संशयाकुलमनसः प्रवेशावसरसूचकमर्थमुद्योतयति । ध्रुवा तु—एषो सितकर इत्यादि ॥

अभिनवः

उदाहरणम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

यत्सातिशयवद्वाक्यं तदुदाहरणम् ।

भरतः

लोकप्रसिद्धवस्त्वपेक्षया यत्सातिशयमुच्यते उत्कर्षमाहरतीति उदाहरणम् । यथा—रत्नावल्यां मनः प्रकृत्यैव, बाणाः पञ्च इति द्वौ श्लोकौ, उदाहरणम् ॥

अभिनवगुप्तः

अत्र मनः प्रकृत्यै वेतिस्थले इतरधन्वीभ्यो मन्मथस्य युगपत्सर्वैः शरैः स्वभावचपलदुर्लक्ष्यमनोवेधेन समुत्कर्ष उदाहृतिः ।

रामचन्द्रः

यदर्थोत्कर्षवद्वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम् ।

सर्वेश्वरः

उदीक्षणः—देशीतालः

उदीक्षणे लद्वयं च गुरुरेकः क्रमादिमे ॥ ऽ

कुम्भः

उद्गता—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः, द्वौ पञ्चमात्रिकौ, चतुर्मात्रकागणेषु संख्यानियमो नास्ति ।

विरहाङ्कः

उद्गता—मूर्छना

सुभद्रग्रामे द्वितीया मूर्छना ।

ऋषभस्य च मूर्छायामुद्गता नाम जायते ।
वृद्धिकाले विशेषेण सा गेया गीतपण्डितैः ॥

वादिमत्तः

उद्गीतः—वर्णालङ्कारः (आरोही)

मूर्छनायां कलायुग्मं कुर्यात्त्रिस्वरात्मकम् ॥
तयोराद्यं त्रिवारं चेत्तदोद्गीतः प्रकीर्तितः ॥

लक्ष्मण

(अवरोही)

धा प म म गा रि स स स

पण्डितमण्डली

उद्गीतः—वर्णालङ्कारः

आद्यस्त्रिस्वररूपिण्यस्त्रिरावृत्तः स्वरो यदा।
कलयोस्स्याद्द्वयो स्तज्ज्ञैस्तदोद्गीतः प्रकीर्त्यते॥

स स स रि ग म म म प ध

पण्डितमण्डली

उद्गीतकम्—मात्रावृत्तम्

विषमं – चतुर्मात्रिकाश्चत्वारः (र)।
समं – एकश्चतुर्मात्रिको द्वौ पञ्चमात्रिकौ स ल ग।

विरहाङ्कः

उद्गीतिः—छन्दः

दलयोरवोभययोः स्याद्गुद्गीतिः कृते विपर्यासे।
अत्र – गीतिलक्षणे इत्यर्थः।

कुम्भः

उद्ग्राहः—

आदावुद्ग्राह्यते गीतं येनोद्ग्राहस्सकीर्तितः।

जगन्नाथमल्लः

उद्ग्राहः—वाद्यप्रबन्धः

आद्यं वाद्यप्रबन्धानां शुद्धकूटादिनिर्मितः।
यः खण्डो वाद्यते प्राहुरुद्ग्राहं तं महत्तमाः॥
उद्ग्राहोपशमादीनां यद्यप्यन्याङ्गतोदिता।
यावत्पूरणमावृत्तेस्तथाऽपि स्यात्प्रबन्धता॥
द्विरावृत्तिरनावृत्तिर्वा स्यादङ्गतया स्थितौ।

शार्ङ्गः

यः खण्डशुद्धकूटादिपाटोत्करविनिर्मितः।
आदौ वाद्यप्रबन्धानां वाद्यते च मुहुर्मुहुः॥
स उद्ग्राह इति प्रोक्तो विदुषा वेमभूभुजा।
यद्यप्युद्ग्राहकादीनामन्याङ्गत्वमुदीरितम्॥
तथाप्येषां प्रबन्धत्वं वाद्यज्ञैः परिकीर्तितम्।

वेमः

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम्।
प्रबन्धपूरणं यावदावृत्तिबहुलं ततः।
अङ्गत्वं स्यादनावृत्या द्विरावृत्याथवा भवेत्॥
प्रबन्धपूरणपर्यन्तमावृत्योद्ग्राहप्रबन्धो भवेत्।

वेमः

अयमर्थः उद्ग्राहाद्यवयवेषु यत्रैक एव प्रबन्धत्वेनोच्यते तत्रेतरावयवस्थाने तमेव प्रयुज्यावयवित्वेन प्रबन्धः पूरणीय इति।

कल्लिनाथः

अत्रावृत्तिकृतत्वादनेकावयवत्वाङ्गीकारे एकधातुकत्वदोषो न प्रसज्यते॥

उद्घट्टः—मार्गतालः

विज्ञेय उद्घट्ट तालो गुरूणां त्रितयेन च ऽ ऽ ऽ

सुधा

उद्घट्टितम्—करणम्

यदोद्घट्टितपादस्स्यात्तत्पार्श्वे सन्नतं करौ।
तालिकाकरणोद्युक्तौ तदुद्घट्टितकं मतम्॥

अशोकः

उत्सवानन्दनृत्तेऽस्य प्रयोगः परिकीर्तितः।

ज्यायनः

अत्राहुरपरे पाण्योरन्योन्यतलताडनम्।

वेमः

उद्घट्टितम्—नृत्तकरणम्

परिवृत्ते स्थितिं कुर्यादुत्क्षिप्तं शिर ईरितम्।
उद्वृत्तौ तत्र हस्तौस्तद्दृष्टि तत्र तु शङ्किता॥
तलोद्वृत्ताभिधा चारी भवेदुद्घट्टितं हि तत्॥

नन्दी

परिवृत्तं स्थानम्। यथा—

समागमो भवेद्यत्र मिथःपार्ष्णिकनिष्ठयोः।
परिवृत्तं परिज्ञेयं स्थानकं स्थानवेदिभिः॥
पादयोरङ्गुलिस्प्रष्टभागेन चलनं पुनः।
क्रियते त्वरितं यत्र तलोद्वृत्तेति तां विदुः॥

उद्घट्टितः—अङ्गहारः

निकुट्टकोरोमण्डलकनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नानां पञ्चानां करणानां प्रयोगे उद्घट्टिताङ्गहारः

उद्घट्टितः—पादः

स्थित्वा पादतलाग्रेण स्थितौ पार्ष्णिर्निपात्यते।
असकृद्वा सकृद्वापि तदोद्घट्टित ईरितः॥

अशोकः

उद्घट्टिते च करणे नहास्यानुकृतावपि।

उद्घट्टितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

स्वरद्वयं समारुह्य पञ्चमाद्यतुरःस्वरान् ।
निवर्तते तथैकैकत्यागादुद्घट्टितस्तु सः
स रि प म ग रि, रि ग ध प म ग, ग म नि ध प म

मोक्षदेवः

उद्घात्यकम्

पदान्यनवगतार्थानि । प्रश्नेनावगतार्थैः पदैः प्रतिपादयति ।

सागरः

उद्घात्यकम्—वीथ्यङ्गम्

पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।
योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्घात्यकमुच्यते ॥

भरतः

यथा – वेण्यां – सत्पक्षा मधुरगिर इत्यादि ।

भोजः

सूत्रधारोऽप्रतीतमर्थं प्रतिपादयितुकामः प्रश्नेन प्रतिपादितवान् ।
कैर्गुणैर्नाटकं श्लाघ्यं ये हरन्ति सतां मनः ।
क तेषां दृष्टमुत्थानं देवदत्तकृताविति ॥

सागरः

अत्र देवदत्तस्थाने कालिदास इति त्रिलोचनः पठति ॥
अन्ये त्वाहुः–अप्रतीतं विस्मृतं वा यत्प्रतिपाद्यते तदुद्घात्यकमिति ।

उद्दली

आन्तरं जाठरं चर्म नाम्ना स्यादियमुद्दली ।

सोमेश्वरः

उद्दिष्टार्थोपसंहारः

ललितजातिनाटके पञ्चमः सन्धिः ॥

शारदातनयः

उद्दीपनविभावाः

तेषु तटस्थाः ।
चन्द्रोदयो घनध्वानकोकिलारणितं मधुः ।
वनानि वाप्यः केयूरं केचिद्भृङ्गरवादयः ॥
केलीगृहाणि कृतकस्रक्चन्दनविलेपने ।
दुग्धशीतावलम्ब्यादि दूतीसंलापनादयः ।
अनुभावाननुभवन्त्यनेकान्कामविह्वलाः ।

कुम्भः

उद्धतम्—ध्रुवावृत्तम्

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमैकादशे तथा ।
द्वादशं षोडशं चैव चतुर्दशमथापि च ॥
अस्मिन्नष्टिकृतेपादे गुरूण्येतानि सर्वशः ।
छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमेतत्तु नर्कुटं ह्युद्धतं यथा ॥

एतत्तूद्धतं, उद्धतमिव प्रठयते । यथा—
वनपंडक जहदिको सिको वायसाहदो
वनपंडकं जहाति कौशिको वायसाहतं

भरतः

उद्धता—ध्रुवा

वीररौद्रप्रधाना च स्फुटवर्णनिबन्धना ।
उद्धतप्रायसञ्चारा सा भवेदुद्धता ध्रुवा ॥

वेमः

आश्चर्यदर्शने रोषे विषादे संभ्रमे तथा ।
उत्पाते विश्रमे चैव प्रत्यक्षावेदने तथा ॥
वीरे भयानके रौद्रे कार्या द्रुतलया ध्रुवा ॥

वेमः

उद्धता—नायिका

सौन्दर्यैश्वर्यसौभाग्यविद्याभङ्गैरलङ्कृता ।
विद्याभिजनसंपन्ना बन्धूनप्यवमन्यते ।
गर्वावमानभरिता माया छद्मपरायणा ।
आत्मकुक्षिंभरा घोरा सोद्धता परिकीर्तिता ।

शारदातनयः

उद्धता—सप्ताक्षरवृत्तम्

रसगाः ॥

भरतः

उद्धर्षिणी—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

सैतवमते वसन्ततिलकस्य नामान्तरम् ॥

उद्धुतम्—शिरः

धुतमेवोद्धुतं किञ्चिदुत्तानितमुखं भवेत् ।
कन्दुकोल्लोलनाड्डोलासंञ्चारातिप्रलोचने ॥

ज्यायनः

उद्धुरम्—दर्शनम्

उद्धुरं विषयग्राहवद्धस्पृहमुदाहृतम् ।

शारदातनयः

उद्भटः

मध्यदेशीयोऽयं काश्मीरेष्वासीदिति राजतरङ्गिण्या ज्ञायते । नाट्यशास्त्रव्याख्यान कर्ता अऽयं भामहालङ्कारमपि व्याख्यातवान् । काव्यालङ्कारसङ्ग्रहाख्यग्रन्थकर्तायं ८०० आसीत् ।

उद्भटः—वर्णालङ्कारः

त्रिस्वराः सद्विरुत्कान्ता त्यक्त्वा द्विरपरा ततः ।
कला तु यत्र क्रियते स बुधैरुद्भटः स्मृतः ॥

यथा—सरिगग्ग रिगमम्म इत्यादि। अवरोहः मगरिरिरि-गरिसस्स व्युत्क्रमः। उभावपि उद्धटावेव॥

संगीतसरणिः

उद्धित्—तानः

नि–लोपः षाडवः

स ध प म ग रि

कुम्भः

उद्भेदः—अवस्था

ईषत्प्राप्तिर्यदा काचित्फलस्य परिकल्प्यते।
भावमात्रेण तं प्राहुरुद्भेदमिह सूरयः॥

भोजः

उद्भेदः—मुखसन्ध्यङ्गम्

बीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेदः।

भरतः

स्वल्पप्ररोह उद्भेदः। आमुखानन्तरमुक्तस्य बीजस्य स्वल्पप्ररोहः किञ्चित्फलानुष्ठानानुकूल्यप्रदर्शनं धान्यस्योच्छूनतेवोद्भेदः। उच्छूनतैव प्राचीनावस्था। न पुनरुद्घाटनरूपं प्रतिमुखसन्धौ संभवति। यथा—भूयःपरिभवेति भीमवाक्यं वेण्याम्। अन्ये तु गूढभेदनमुद्भेदनमामनन्ति।

यथा—रत्नावल्यां — अस्तापास्तेति वाक्यम्।

रामचन्द्रः

उद्भेदो गूढनिर्भेदो

सर्वेश्वरः

उद्भेदः

गर्भसन्धौ द्वितीयमङ्गम्
कार्यसिद्धिदर्शनम्।

सागरनन्दी

उद्वर्तितं—दर्शनम्

उद्वर्तितं तद्विज्ञेयं भ्रुवोरूर्ध्वप्रकम्पनम्।

शारदातनयः

उद्वर्त्तितम्—नृत्तहस्तप्राणः

व्यावर्तपरिवर्तयोरेककालरेचितत्वमुद्वर्तितम्।

शृङ्गारः

उद्वर्तितः—ऊरुः

मुहुरन्तर्बहिःक्षेपात्पार्ष्णेरग्रतलस्य च।
उद्वर्तितस्ताण्डवेऽसौ व्यायामेऽभिनये तथा॥

अशोकः

उद्वाहि—वदनम्

उत्क्षिप्तमास्यमुद्वाहि लीलानादरयानयोः।

अशोकः

स्त्रीणामपि च लीलासु योगे गर्वोष्वनादरे।

वेमः

उद्वाहितम्—देशीस्थानम्

कूर्पराधिष्ठितक्षोणिस्कन्धविन्यस्तहस्तकम्।
उद्वाहितं भवेत्स्थानं लीलया शयनं प्रभोः॥

वेमः

उद्वाहितम्—वक्षः

सरलोत्क्षिप्तमाकम्पि स्यादुद्वाहितसंज्ञिकम्।
उत्तुङ्गालोकने दीर्घहासे जृम्भासु चेष्यते॥

विप्रदासः

यन्निष्कम्पमृदूत्क्षिप्तं तदुद्वाहितमीरितम्।

अशोकः

इदं सोमेश्वर उत्प्रसारितमिति वदति॥

उद्वाहितम्—शयनस्थितिः

अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलायां वचने प्रभोः॥

भरतः

उद्वाहितम्—शिरः

सकृदूर्ध्वं शिरो नीतमुद्वाहितमुदीरितम्।
शाक्तोऽहमिह कार्येऽस्मीत्यभिमाने प्रयुज्यते॥

शार्ङ्गः

उद्वाहितम्—स्थानकम्

कूर्पराधिष्ठितक्षोणिस्कन्धविन्यस्तहस्तकम्।
उद्वाहितं भवेत्स्थानं लीलया शयने प्रभोः॥

वेमः

उद्वाहितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)-

गत्वा लीनवरुह्यैकमेवमुद्वाहितस्तु सः।

मोक्षदेवः

क्रमेणोद्वाहिते गायेत्सोपान्त्यं हि स्वरत्रयम्।

सरिगरि, रिगमग, गमपम, मपधप, पधनिध, धनिसनि.

जगद्धरः

उद्वाहितः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

धा प प प म धा प प म गा रि रि रि स.

उद्वाहितः—वर्णालङ्कारः

प्लुतीकृत्य यदोच्येत मध्यसंस्थः परस्तदा।
स एवोद्वाहितो ज्ञेयः त्रिवर्णात्युत्प्लुतत्वतः॥

जगद्धरः

त्रिरावृत्तो द्वितीयश्चेत्स्वरस्यात्कलयोर्द्वयोः।
उद्वाहितमलङ्कारं तदा प्रोचुर्विपश्चितः॥
स रि रि रि ग म प प प ध.

पण्डितमण्डली

उद्वाहिता—कटी

समकालं शनैः पार्श्वकट्योरुद्वाहनाद्भवेत्।
उद्वाहिता पृथुश्रोण्या गमनेऽपि परस्य वा॥

ज्यायनः

उद्वाहिता—जङ्घा

ऊर्ध्वगोद्वाहिता सा स्यादाविष्टगमनादिषु।

विप्रदासः

उद्वाहिता चोर्ध्वदेशयुक्। आविद्धगमनादौ स्यात्॥

कुम्भः

उद्वीक्षणः—देशीतालः

उद्वीक्षणे लघुद्वन्द्वं गुरुरेकस्ततः परम्। ॥ ऽ

नन्दी

अयमेवोदीक्षणः.

उद्वृत्तः—अधरः (उद्वृत्तौ ओष्ठौ)

अधरः पीडितो यस्तु नासासंलग्न उत्तरः।
उद्वृत्तः प्रतिहासेऽसौ सावज्ञायां च कथ्यते॥

सोमेश्वरः

उद्वृत्तम्—करणम्

अपसार्य क्षिपेत्पादे चार्या चोद्वृत्तया सह।
यस्मिन्नशेषभागं च तदुद्वृत्तमुदाहृतम्॥
भट्टतण्डुरिहाक्षिप्तां चारीं पादक्रियां जगौ॥

ज्यायनः

तज्झञ्झामारुते वह्निशिखायां विनियुज्यते॥

लक्ष्मणः

उद्वृत्तम्—दर्शनम्

विवृतोर्ध्वपुटान्तस्थतारमुद्वृत्तमुच्यते।

शारदातनयः

उद्वृत्तः—अधरः

उद्वृत्तो वदनोत्क्षेपात्सोऽवज्ञ परिहासयोः।

अशोकः

यदा मुकुलिताबोष्ठौ नासिकोपान्तगामिनौ।
तदोद्वृत्तस्स्मृतस्तद् ज्ञैरवज्ञापरिहासयोः॥

ज्यायनः

उद्वृत्तकः—अङ्गहारः

नूपुरभुजगाञ्चितगृध्रावलीनकविक्षिप्तविक्षिप्तोद्वृत्तार्धसूचीनि तम्बलतावृश्चिककटीछिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगे उद्वृत्तकः.

शार्ङ्गः

उद्वृत्ता—चारी

आविद्धा चरणस्यैव पार्ष्णिमन्योरुदेशतः।
निधायोत्प्लुत्य तदनु विधायभ्रमरीमपि॥
ततो निपातयेद्भूमावेवमङ्गान्तरेण च।
क्रियते यदि सा तद्ज्ञैरुद्वृत्ता चार्युदाहृता॥

वमः

उद्वृत्तौ—नृत्तहस्तौ

चतुरश्रौ विधायादावथोद्वेष्टितकर्मणा।
हंसपक्षावुरोदेशे कृतावेकस्तयोः करः॥
व्यावृत्तिक्रिययोर्ध्वं तु गत्वोत्तानो व्रजेदधः।
अथान्यः परिवृत्याधोमुखेवक्षे व्रजेद्यदि॥
तदोद्वृत्तौ करौ स्यातां तालवृन्तनिदर्शने।
एतावेव परे प्राहुः तालवृन्ताभिधौ करौ॥
व्यावृत्तपरिवृत्तौ चेद्धंसपक्षौ पुरोमुखौ।
तदोद्वृत्तौ जगुः केचिद् जयशब्दनिरूपणे॥

अशोकः

केचिदिति सोमेश्वरादयः॥

उद्वृत्तौ—हस्ते

चतुरस्रीकृत्यपाण्योः कृतयोर्हंसपक्षयोः।
उत्तानोऽधो व्रजत्येको वक्षोऽन्यो यात्यधोमुखः॥
यदा स्यातां तदोद्वृत्तौ तालवृन्तनिरूपणे।
तावेव तालवृन्ताख्यावावदन्नृत्तकोविदाः॥
प्राङ्मुखौ हंसपक्षाख्यौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ।
जयशब्दे प्रयोक्तव्यावुद्वृत्तौ मेनिरे परे॥

शार्ङ्गः

उद्वेगः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

भयं नृपारिदस्यूत्थमुद्वेगः परिकीर्तितः।

भरतः

अरिशब्दान्नायिकादि। यथा—रत्नावल्यां– राजा कथं देवी वासवदत्ता वयस्य किमेतत्–इति। राजवाक्यं श्रुत्वा नन्वस्माकं जीवितसंशय इति विदूषकवाक्यमुद्वेगः॥

अभिनवः

नृपतिजनितभयमुद्वेगः। संपात्यङ्के किं दृष्टेत्याद्यङ्गदवचनम्।

सागरः

उद्वेगो भीः—चौरनृपारिनायिकादिभ्यो भयमुद्वेगः।

यथा–चित्रोत्पलावलंबितके पञ्चमेऽङ्के राजगृहभङ्गेन नायिकासखीस्थविरादीनां विद्रुतानां चोरभयम्।

रामचन्द्रः

उद्वेगः—विरहावस्था

आसने शयने चापि न तुष्यति न तिष्ठति।
नित्यमेवोत्सुका च स्यादुद्वेगस्थानमाश्रिता॥
चिन्तानिश्वाससखेदेन हृद्दाहाभिनयेन च।
कुर्यात्तदेवमत्यन्तमुद्वेगाभिनयेन च॥

भरतः

उद्वेगः—शिल्पकाङ्गम्

उद्वेगो हा हतोऽस्मीति कपिञ्जलवचो यथा।

शारदातनयः

कादम्बर्या

बन्धुजनवियोगजनित उद्वेगः।
यथा—मात इति वेणीसंहारे ५, ३

सागरः

उद्वेष्टनम्—पादपाटः

पश्चादुद्वेष्टनादङ्घ्रेरुद्वेष्टनमुदीरितम्।

वेमः

उद्वेष्टितम्—हस्तप्राणः

हस्तानामूर्ध्वभागे यद्गमनं चास्ति नर्तने।
तदुद्वेष्टितमित्याहुर्भरताम्नायवेदिनः॥

शृङ्गार

उद्वेष्टितम्—हस्तकरणम्

अङ्गुल्योऽनुक्रमेणैव निर्गच्छन्ति तलाद्बहिः।
वक्षस्तोऽपि करस्तद्वत्तदुद्वेष्टितमीरितम्॥

कुम्भः

उद्वेष्टितः—बाहुः

भवेदुद्वेष्टितस्तिर्यक् मणिबन्धविवर्तितः।
मणिबन्धाद्विनिष्क्रम्य पुनर्व्यावृत्तिमाश्रितः।
बाहुरुद्वेष्टितो नाम प्रायो गवादनादरे॥

विप्रदासः

उद्यमः—नाट्यालङ्कारः

दुष्करोऽध्यवसायः। यथा—कुम्भाङ्के—पश्यामि शोकविवश इत्यादिरावणवाक्यम्।

सागरः

उन्नतम्—जानु

कुचदेशागतं जानून्नतमुच्चाधिरोहणे।

अशोकः

गजाश्वपर्वतारोहेषून्नतं जानु योजयेत्।

सोमेश्वरः

उन्नतम्—पार्श्वम्

नितम्बां सभुजव्यक्तमुन्नतैरुन्नतं मतम्।
तदैतत्क्रियते वक्त्रैरपसर्पणकर्मणि॥

विप्रदासः

कटीपार्श्वभुजस्कन्धे दधत्युन्नतिमुन्नतम्।
अभ्यधायि बुधैरस्य विनियोगो ऽपसर्पणे॥

ज्यायनः

उन्नतम्—शिरः

उन्नतं सकृदुन्नीते पश्चादास्यमुदीरितम्।

ज्यायनः

उन्नतः

बुद्धिं नीचपथेनात्मवृत्तिं वर्तयितुं रहः।
यस्य जातु न जायेत सोऽयमुन्नतसंज्ञितः॥

भावविवेकः

उन्नता—ग्रीवा

उन्नताभ्युन्नतमुखी ग्रैवेयोर्ध्वादिदर्शने

भरतः

ऊर्ध्वीकृतोन्नता ग्रीवा सा स्यादूर्ध्वनिरीक्षणे।

वेमः

ऊर्ध्वगा तून्नता ग्रीवा भवेदूर्ध्वावलोकने।
नियोज्या सा बुधैस्तद्वत्कण्ठालङ्कारदर्शने॥

अशोकः

उन्नता—रसना

व्यात्तास्यस्योन्नता जिह्वा जृम्भास्यान्तस्थवीक्षणे।

प्रोन्नता कथिता जिह्वा नासिकाभिमुखी बुधैः।
श्रमे शोषे भये चैव सा प्रयोज्या प्रयोक्तृभिः॥

सोमेश्वरः

उन्मत्तम्—करणम्

आविद्धावञ्चितं पादं करौ च क्रमरेचितौ।
यत्र कुर्यात्तदुन्मत्तं गर्वसौभाग्यजे मतम्॥

ज्यायनः

सौभाग्यसंभ्रमे गर्वे कलहे च नियुज्यते॥

लक्ष्मणः

उन्मनाः

अधोगतमनः पुंसो तर्षेणोन्नीयते यदा।
नीयते विषयेभ्यश्च तदासावुन्मना भवेत्॥

भावविवेकः

उन्माथम्—लक्षणम्

असाधुकारिणं किञ्चित्पश्यतस्साधुमानिनः।
सोत्प्रासवचनं यत्स्यात्तदुन्माथं प्रचक्षते॥

यथा—रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वसन्तकं प्रति काञ्चनमाला-वाक्यम्—"साहु रे" इत्यादि।

भोजः

उन्मादः—चित्ताभिनयः

उन्मादश्चित्तविभ्रान्तिर्वियोगादिष्टनाशतः।
हृदये मुकुलं बध्वा पुरोभागे तु कर्तरी॥
चालिता तु वियोगाख्ये ह्युन्मादे परिवर्तते।
हृदये मुकुलं बध्वा शिखरं पार्श्वभागके॥
पुरोभागे कर्तरी स्याच्चलिता चेष्टनाशने।
नेत्रस्थाने मयूरास्यचालनाद्रोदने भवेत्।

विनायकः

उन्मादः—विरहावस्था

तत्संश्रितां कथां युङ्क्ते सर्वावस्थागतापि हि।
पुंसः प्रद्वेष्टि चाप्यन्यानुन्मादः सम्प्रकीर्तितः।
तिष्ठत्यनिमिषदृष्टिर्दीर्घं निश्वसिति गच्छति ध्यानम्।
रोदिति विहारकाले नाट्यमिदं स्यात्तथोन्मादे॥

भरतः

उन्मादः—व्यभिचारिभावः

इष्टजनवियोगविभवनाशाभिघातवातपित्तश्लेष्मप्रकोपादयो विभावाः। अपनिमित्तहसितरुदितोत्कृष्टासंबद्धप्रलापशयितोप-विष्टोत्थितप्रधावितनृत्तगीतपठितभस्मपांसुवधूलनतृणनिर्माल्य-कुचेलचीरघटकपालशरावाभरणधारणोपभोगैरनेकैश्चानवस्थितैश्चेष्टानुकरणादिभिस्तमभिनयेत्।

भरतः

इष्टवियोगादिभिरुत्पद्यते। तमचेतनमुधाभ्रमणैरभिनयेत्।

सागरः

अनिरूपितकारित्वमुन्मादस्संप्रकीर्तितः।
ज्ञानादन्यस्य तात्पर्यशोकादिभ्यस्स जायते॥
तस्मिन्नस्थानरुदितगीतहाससितादयः।

सर्वेश्वरः

उन्मृष्टम्—धातुः

धातोऽतिमधुरध्वानस्तर्जन्योन्मृष्टमुच्यते॥

शार्ङ्गः

उन्मृष्टम्—व्यञ्जनधातुः

यस्तु स्याद्वामतर्जन्या प्रहारो मधुरस्वरः।
तदुन्मृष्टमिति ज्ञेयं वीणावाद्यप्रयोक्तृभिः॥

नान्यः

उन्मेषः—पुटकर्म

विश्लेषः पुटयोर्यस्तु स उन्मेषः प्रकीर्तितः

भरतः

उन्मेषितौ—पुटौ

उन्मेषितावलग्नौ स्तः क्रोधाभिनयने बुधैः।

अशोकः

एतावुभौ विनिर्देश्यौ क्रोधभावसमाश्रयौ।

वेमः

पतौ, निमेषितोन्मेषितौ॥

उपकट्टडाः

कट्टडशब्दो द्रष्टव्यः—देशकट्टडाः प्रविस्तारा इत्युच्यन्ते। उपकट्टडाः—

कङ्काली दण्डलास्यं च मराली चित्रविक्रमः।
आनन्दवैनको देहपापांतिर्भीतकर्मठः।
विलम्बं मदिराराजं जटामुक्तं च मस्तकम्।
जोगिणी विजयी भिक्षुः सप्तभिर्जोगिणः परम्।
शबरी मल्लिकामोदो मयूरश्चालिवल्लिका।
चकोरः शूर्पकः शूली सप्तभिः परिकीर्तिताः॥

संग्रहकारः

उपकथा—श्रव्यकाव्यम्

यत्राश्रित्य कथान्तरमतिप्रसिद्धं निबद्ध्यते कविभिः।
चरितं विचित्रमन्यत्सोपकथा चित्रलेखादि॥

भोजः

उपकुम्भकः—देशीतालः

मद्रौ नयौ प्लुतश्चैव ताले स्युरुपकुम्भके। ११ मात्राः

तालप्रस्तारः

उपक्रमः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

विस्रब्धायाः संप्रयोगार्थमभियोगातिशय उपक्रमः।

भोजः

उपक्षेपः—मुखसन्ध्यङ्गम्

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः।

भरतः

काव्यार्थ इति वृत्तशरीरलक्षणो अभिधेयः। प्रधानरसलक्षणं च प्रयोजनसंक्षेपेण उपक्षिप्यते।

अभिनवगुप्तः

यथा—लाक्षागृहानलेति वेणीसंहारे।

वीजस्योक्तिरुपक्षेपः विस्तारिणः काव्यार्थस्य मूलभूतो भागो वीजमिव। तस्यावापमात्रमुपक्षेपः। उदाहरणं। द्वीपादन्यस्मादिति रत्नावल्यान्॥

रामचन्द्रः

वीजन्यासविधिस्तद्ज्ञैरुपक्षेप इति स्मृतः।
शब्दार्थभेदसंयोगवशात्सोऽपि द्विधा भवेत्॥

सर्वेश्वरः

उपगीतवाचिकः

गीतं गायकलोकानां वाद्यलयशगारके।
करोति गीताभिनयमुपगीताख्यवाचिकः॥

शृङ्गा

गायकः गायति नटस्य नर्तनं—इतिद्रमिडभाषा व्याख्या॥

उपगूहनम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

अद्भुतस्य तु संप्राप्तिरुपग्रहणमिष्यते।

भरतः

यथा—विदूषकस्य ही ही भो भो इत्यादिवाक्यम्।

अभिनवः

उपदिष्टम्—लक्षणम्

परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते।
विद्वन्मनोहरं स्वान्तमुपदिष्टं तदुच्यते॥

भरतः

यथा—शून्ये वासमित्यादिविटवाक्यं धूर्तविटे, अथवा धर्मः प्रागेवेत्यादिरविमारके।

उपथि—सन्ध्यन्तरम्

उपथिश्छलनम्। यथा—वेण्यां चार्वाकस्य वञ्चनम्।

सागरः

उपन्यासः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

उपपत्तिकृतो योर्थ उपन्यास इति स्मृतः॥

भरतः

केचिदुपन्यासः प्रसादनमित्याहुः। यथा—रत्नावल्यां—अतिमुखरा एषा गर्भदासी इति विदूषकवाक्यम्। अत्र मौखर्यात्मकोपपत्तिरुपन्यस्ता।

अभिनवगुप्तः

कश्चिदर्थं विधातुं योपपत्तिर्युक्तिः स उपन्यासः।

यथा—कृत्यारावणे वरमात्मन इति सीतावाक्यम्।

रामचन्द्रः

उपन्यासः प्रसादोक्तिरुपायेनोच्यते यथा।

अमृतानन्दी

उपन्यासः—भाणिकाङ्गम्

प्रसङ्गतः कार्यनिवेदनमुपन्यासः।

यथा—पुष्पभूषितके वृक्षवाटिकाङ्के नन्दयन्तीवाक्यम्। एषोऽपर आर्यपुत्रहृदयसदृशः कर्णिकारपादप इति।

सागरः

उपपत्तिः—नाट्यालङ्कारः

धृतस्यास्त्रस्य निष्फलत्वात्त्यागः।

यथा—वेण्यां मया पृथ्वीराज्ये इत्यादि कर्णवाक्यम्।

सागरः

उपपत्तिः—लक्षणम्

प्राप्तानां यत्र दोषाणां क्रियते शमनं पुनः।
सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाश्रयम्॥

भरतः

प्राप्तानामिति। वीप्सागर्भो निर्देशः। दोषाणामित्युपपत्त्ययोगदृष्टत्वेन वस्तुभूतानामित्यर्थः। तिष्ठेत्कोपवशादित्युदाहरणम्। अन्ये त्वधीयते।

परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते।
विद्वन्मनोहरं स्वान्तमुपदिष्टं तदुच्यते॥

भरतः

शास्त्रार्थशब्दः प्रमाणोपलक्षणम्। स्वान्तमिति शोभनोऽन्तः निश्चयो यत्र॥

अभिनवः

भरतग्रन्थस्य मातृकान्तरे उपपत्तियुक्तिरिति एकलक्षणत्वेन पठितम्। अभिनवगुप्तास्तु युक्तिमन्यां वदन्ति।

उपपातः—गीताङ्गम्

उपान्ते पतनमुपपातः। प्रवेणीवदयमपि द्वादशगणो भवति।

नान्यः

उपमा—अलङ्कारः

यत्किञ्चित्काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते।
उपमानाय सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया॥
प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी यथा।
किञ्चिच्च सदृशी ज्ञेया ह्युपमा पञ्चधा पुनः।

भरतः

उपरागः

तदुद्भवश्चोपरागी रागो रञ्जनकृत्तमः॥

कुम्भः

तदिति। ग्रामरागेभ्यः।

उपरागजाः—रागाः

आभ्यस्तिसृभ्यो जायन्ते यास्तास्युरुपजायते।

कुम्भः

तिसृभ्यः। मुख्यस्वराख्यदेशाख्याभ्यो भाषाभ्यः॥

उपरिखादनम्—वीणावादनप्राणः

अधस्तादुपरिष्ठाच्च यत्र पातः करस्य च।
रेफकर्तरिनिष्कोटैस्तलेनोपरि वादनम्॥

पार्श्वदेवः

रेफः कर्तरिका निष्कोटितश्च तलहस्तकः।
ऊर्ध्वाधोगामिनो यत्र तत्स्यादुपरि वाद्यकम्॥

कुम्भः

उपरिवाद्यकम्—वाद्यम्

ऊर्ध्वाधोगौ क्रमाद्धस्तौ रेफकर्तरिकाह्वयौ।
निष्कोटिते तले हस्ते द्वावप्युपरिवाद्यके॥

शार्ङ्गः

उपलम्भः—प्रबन्धः

विलम्भकलक्षणं द्रष्टव्यम्।

उपलोलकः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

स्वरद्वयं क्रमाद् द्विः स्यात्कलायां तु द्वितीयकः।
वीप्सान्यास्वपि गाने स्यादुपलोलो भवेदयम्॥

सरिसरिगरिगगिगिरिगगिरिगगगमगगमगगमपमपममपमपधपधप पधपधनिधनिधर्धानिर्धान॥

जगद्धरः

उपवर्तनम्—गीताङ्गम्

पदानां विवर्तनम्। यथा—चत्वारिंशद्गणैर्भवति।

नान्यः

उपशब्दवाचिकः

ढक्काप्राणवहीत्यादिशब्दजालानुरञ्जितम्।
नाट्यं तनोति नृपतिसभ्यनेत्रानुरञ्जितम्।
कीर्तितो नाट्यचतुरैरुपगीताख्यवाचिकः॥

शुक्रः

उपशमः—वाद्यप्रबन्धः

खण्डं शुद्धादिभिः पाटैर्बद्धं वर्णसरेण वा।
अल्पं कोमलनादं च सुकुमाराक्षरान्वितम्॥
अभ्यस्तं कोमले नृत्ते भवेदुपशमाभिधम्॥

शार्ङ्गः

कृत्वैकवारमुद्ग्राहं नातिदीर्घो न चाल्पकः।
वादकोद्गोपगम्भीरध्वनिमुन्नतरं दधत्॥
त्रिखण्डोऽभ्यस्यते कूटैर्बद्धश्चोपशमाभिधः।

श्रीकण्ठः

शुद्धादिपाटरचितः कृतो वर्णसरेण वा।
सुकुमाराक्षरोपेतः कोमलध्वनिबन्धुरः॥
स्वल्पो योऽभ्यस्यते खण्डः कोमले नृत्तकर्मणि।
स स्यादुपशमः श्रीमद्वीरनारायणोदितः॥

वेमः

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम्।

उपसंहारः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

(काव्यसंहार एवोपसंहारः)

सम्यक् समाप्तिः काव्यानां उपसंहार उच्यते।

सर्वेश्वरः

उपसृतम्—करणम्

अङ्घ्रिराक्षिप्तया युक्तो वामो यद्यपरं व्रजेत्।
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यामरालत्वमुपागतः॥
तथैवानुगतो हस्तो दक्षिणं पार्श्वमानतम्।
वदोपसृतमाख्यातं विनयेनोपसर्पणे॥

अग्रतश्चरणौ कार्यौ क्रमाद्दोलौ करौ ततः ।
इत्यङ्गीकुरुतो भट्टतण्डुकीर्तिधराविह ॥

ज्यायनः

उपहसितम्—हास्यरसभेदः
हास्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।

उपांशुः—तानः
मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः ।
स नि ध प म ग.

कुम्भः

उपाख्यानम्—श्रव्यकाव्यम्
नलसावित्रीषोडशराजोपाख्यानवरप्रबन्धान्तः ।
अन्यप्रबोधनार्थं यदुपाख्यातं तदुपाख्यानम् ॥

भोजः

उपाङ्गरागः
अङ्गाश्रयसमुत्पन्नान्युपाङ्गानि च मेनिरे ।

भरतः

उपाङ्गाः
अङ्गच्छायानुसारित्वात्तेषामुपाङ्गत्वम् ।

तुलजः

उपाङ्गानि—(त्रयोदश)
दृष्टिस्तारापुटौ भ्रूश्च नासिका नासिकानिलः ।
कपोलावधरौ दन्ता रसना चिबुकं मुखम् ॥
मुखराग इति प्राहुरुपाङ्गानि त्रयोदश ।
शिरसोऽङ्गान्तरेष्वेवमुपाङ्गानि प्रचक्ष्महे ॥

विप्रदासः

उपेन्द्रमतिः—मेलरागः   (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध म रि ग रि स.

उपेन्द्रवज्रा—एकादशाक्षरच्छन्दः
एभिरेवतु संयुक्ता लघुभिस्त्रिष्टुभी यदा ।
उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया लघ्वादाविह केवलम् ।
ज त ज ग गाः
(१)स्मितेन कान्त्या सुकुमारभावात् ।
न्द्रवज्रायाः प्रथमाक्षरं लघुचेदुपेन्द्रवज्रा भवति ॥

भरतः

उपोहनम्—गीताङ्गम्
उपोह्यते स्वरो यस्माद्येन गीतं प्रवर्तते ।
तस्मादुपोहनं ज्ञेयं स्थायिस्वरसमाश्रयम् ॥
अथवोपोह्यते यस्मात्प्रयोगस्तवनादिकः ।
तस्मादुपोहनं चैतद्गानं भाण्डसमाश्रयम् ॥

वेमः

उव्वरादित्यः—देशीतालः
उव्वरादित्यतालेन्तविन्दूगावन्तरे पयोः ।

गोपतिधः

ऽ̇ ऽ ० ऽ̇ ऽ̇

उभयपाणिः—हस्तपाटः
अङ्गुल्यस्संहताश्चेदङ्गुष्ठश्च प्रसारितः ।
पृथग्लगन्ति करयोः स स्यादुभयपाणिकः ॥

सोमेश्वरः

उभया—तन्त्रीसारणा
निष्कले सकलेऽथवा ।
भवेत्कुत्रचिदुत्क्षिप्ता संस्पृष्टा कुत्रचिद्भवेत् ।
इति क्रियाद्वयीयोगात्सारणा सोभयात्मका ॥

पार्श्वदेवः

उभयी—वीणासारणा
कचिदुत्क्षिप्तिकारूपा कचित्स्यात्सन्निविष्टिका ।
एवं क्रियाद्वये यातु संस्पर्शे सोभयी मता ।

कुम्भः

उमातिलकः—देशीतालः
उमातिलकसंज्ञेतु द्रुतद्वन्द्वं लघुर्गुरुः । ० ० । ऽ

श्रीकण्ठः

उमातिलकः—पञ्चभङ्गिप्रबन्धभेदः
प्रत्यङ्गपञ्चकेऽमुष्मिन प्रस्तारे गोचरे सति ।
विरुदादिर्यदाप्रान्ते चतुस्तालसमन्वितः ॥
युक्तो रागैश्चतुर्भिश्च स्यादुमातिलकस्तदा ।

जगन्नाथमल्लः

विरुदान्तः त्रिभिस्तालैरागैस्सर्वाङ्गकः स्फुटम् ।
पार्वतीतिलकप्रीत्यै पार्वतीवल्लभस्य च ॥

श्रीकण्ठः

उमापतिः
औमापतकारः ॥ अयं शैवाचार्यः चिदम्बरवास्तव्य इति श्रूयते । कश्चिदुमापतिशिवाचार्य इति द्राविडसंस्कृतभाषापण्डितः

क्रै. प. १३५० काले आसीदिति श्रुतम्। अयमेवोमापतिः प्रकृतः ॥ औमपतग्रन्थकर्ता आधुनिक इति निस्सन्देहः यतः रघुनाथभूपेनोक्तं "उमापतेराधुनिकस्य तन्त्रं विलोक्य नन्दीशमतानुसरि" इति। कल्लिनाथस्तु रत्नाकरव्याख्यायामनिर्दिष्ट रागाणां लक्षणं औमापत्याद्गृहीत्वा तत्र निवेशितवान्।

उमापतिवंशः

यवद्वयाधिकं ज्ञेयं त्रयोदशभिरङ्गुलैः।
उमापतेर्दण्डमानं मुखताराख्यरन्ध्रयोः ॥
मध्यं द्व्यङ्गुलकं लक्ष्म शेषं त्रैपुरुषं मतम्।

कुम्भः

उमाभरणं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि ग म रि स.

उरगमञ्जरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.

मत

उरःपार्श्वार्धमण्डलौ—नृत्तहस्तौ

पार्श्वप्रसारितस्त्वेको वक्षस्युत्तानितोऽपरः।
व्यावृत्त्योरस्थलायातः स्वपार्श्वमलपद्मवः ॥
एवं यदा तदैवान्यः क्रिययावेष्टिताख्यया।
संप्राप्यारालतां याति वक्षस्येवं परः करः ॥
अभ्यासात्कथितावेवमुरःपार्श्वार्धमण्डलौ।

अशोकः

उरश्रसंपातः—चालकः

आदौ स्वस्तिकतां प्राप्य पुनस्तिर्यग्विनिर्गतौ।
हस्तौ वेगात्समागत्य स्यातामन्योन्यसम्मुखौ ॥
यस्मिन्नुरश्रसंपातः चालकस्स निगद्यते।

वेमः

अयमेवोरश्रसंवाध इत्यशोकः ॥

उरःस्थवर्तना

उरःस्थवर्तनां विद्यादुरोमण्डलिनोः क्रियाम्।

अशोकः

उरोवर्तनिकां विद्यादुरोमण्डलिनोः क्रियाम् ॥

कल्लिनाथः

उरोऽङ्गणम्—देशीलास्याङ्गम्

लये द्रुते विलम्बे वा स्तनयोरंसयोरपि।
पुरः पश्चादधश्चोर्ध्वं क्रमात्ताललयान्वितम् ॥
नर्तक्याश्चालनं नृत्तं ललितं स्यादुरोऽङ्गणम्।

वेमः

इदमेव नटाः प्राहुः सुङ्गशब्देन कोविदाः।
मनाक् सुल्ललितं निर्यक् चालनं यत्कुचांसयोः ॥
विलम्बेनाविलम्बेन तदूचुः केऽप्युरोऽङ्गणम्।
यत्र पात्रं द्रुतं गात्रं कम्पयेत्तालकालतः ॥
मनाङ्मनोहरं केचिदूचुरेतदुरोङ्गणम्।
इदमेव रचे नाम्नाचक्षन्ते साम्प्रदायिकाः ॥

अशोकः

उरोमण्डलम्— करणम्

चारीं बद्धां विधायास्यां स्वस्तिकस्यापसारणम्।
स्थितावर्तावदाद्ध्यादुरोमण्डलिनौ करौ ॥
यत्र तत्करणं प्रोक्तमुरोमण्डलसंज्ञिकम् ॥

ज्यायनः

उरोमण्डलिनौ—नृत्तहस्तौ

उद्वेष्टितं विधायापवेष्टितं चैकदा करौ।
स्वपार्श्वे वक्षसो जातौ क्रमान्मण्डलवद्भ्रमात् ॥
व्युत्क्रमाद्वेदुरः प्राप्तावुरोमण्डलिनौ तदा।
एतयोर्भ्रमणं वक्षस्स्थयोः केचनमन्वते ॥
उरोवर्तनिकात्वेन प्रसिद्धौ नृत्तवीमताम्।
पताकौ हंसपक्षौ वा ज्ञेयौ मण्डलिषु द्विषु ॥

अशोकः

त्रिष्विति ॥ उरःपार्श्वोर्ध्वमण्डलिनः ॥

उरोवर्तना

इयमुरःस्थवर्तनिकैव। लक्षणं तत्र द्रष्टव्यम् ॥

उलथा —लागनृत्तम्

अनालम्ब्य भुवं हस्तौ जोडं कृत्वोत्प्लुतो नटः।
आलोकयन् पदद्वन्द्वं शिरस्तात्पृष्ठतः पतेत्।
उलथा स तु विज्ञेयो निर्मितो वायुसूनुना।

वेदः

उल्बणौ—नृत्तहस्तौ

वक्षःस्कन्धयोरूर्ध्वं प्रसार्य स्कन्धसम्मुखौ।
विलोलाङ्गुलिकावेतौ कथितावुल्बणौ करौ ॥

अशोकः

तौ—अलपद्मौ ॥

स्कन्धाभिमुखमाविद्धौ चलितौ चाङ्गुलीदलैः ।
अलपद्मोल्वणावाहुः घातवर्तनिकां परे ॥

ज्यायनः

उल्लालः—पादपाटः

अङ्घ्रेरुल्लालनादग्रयोर्मि क्रमादुल्लाल उच्यते ।

वेमः

उल्लासः—देशीलास्याङ्गम्

नर्तक्यास्त्वरया तालाद्द्विगुणस्त्रिगुणैस्तदा ।
भावाभिव्यञ्जकैस्सूक्ष्मैर्ललितैश्चार्थबन्धिभिः ॥
अङ्गैरुल्लसनैर्युक्तमुल्लासं संप्रचक्षते ।

वेमः

उल्लासि—दर्शनम्

यल्लोल्लसत्यभिप्रायस्तदुल्लासीति कथ्यते ।

शारदातनयः

उल्लासितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

मन्द्रः स्याद् द्विस्ततो गाने तृतीयार्धो तृतीयकम् ।
सकृत्तदेवमन्यास्युरुल्लासित इहोदितः ॥
ससगसग रिरिमरिमा गगपगपा ममधमधा पपनिपनी ।

जगद्धरः

उल्लासितः—श्वासः

यो नासया शनैः पीतश्चिरादुल्लासितश्च सः ।
हृद्यगन्धे च सन्दिग्धे नियुक्तः पूर्वसूरिभिः ॥

अशोकः

उल्लेखः—नाट्यालङ्कारः

र्तव्योपदेशनम् । यथा—उन्मत्तचन्द्रगुप्ते (देवीचन्द्रगुप्ते)
। लोचनेत्यादिवाक्यम् ।

सागरः

उल्लेखः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

अन्तर्मध्यमया घातमुल्लेखं संप्रचक्षिरे ॥

शार्ङ्गः

तर्जनिकामन्तरा हन्ति मध्यमा केवला यदि ।
प्रज्ञोल्लेखविशेषज्ञस्तदोल्लेखमिहाभ्यधात् ॥

कुम्भः

उल्लोकितम्—दर्शनम्

ऊर्ध्वे यत्प्रेक्षितं प्राहुस्तदुल्लोकितसंज्ञकम् ।

विप्रदासः

ऊर्ध्वमुल्लोकितं ज्ञेयं

भरतः

उल्लोच्यकम्—नृत्तरूपकम्

उल्लोच्यकं स्यादेकाङ्कमवमर्शविनाकृतम् ।
निष्प्रवृत्तिविधानं च शिल्पकाङ्गविभूषितम् ॥
हास्यशृङ्गारकरुणयुक्तमुज्ज्वलवेषवत् ।
बहुपुस्तं च चतुरोज्ज्वलनायकनायिकम् ॥
यथा देवीमहादेवं यथा चोदात्तकुञ्जरम् ।
यस्मिन्नुल्लोच्यकं नाम त्र्यङ्गं गीतं प्रवर्तते ॥
तल्लक्षणं च गान्धर्वनिर्णये स्पष्टमीरितम् ।

शारदातनयः

अस्योल्लाप्यकमिति नामान्तरम् ।

गीतमयं त्र्यङ्कं । अस्य लक्षणम् । उदारनायकमुज्ज्वलवेषात्मकं बहुपुस्तप्रधानं दिव्यचरितं शिल्पकाङ्गविभूषितं, हास्यकरुणशृङ्गारभूषितं, यथा देवीमहादेवं ॥

सागरनन्दी

अत्र शिल्पकाङ्गानि सप्तविंशतिरुक्तानि । त्र्यङ्कमिति स्थाने त्र्यङ्गमिति स्यात् । गान्धर्वनिर्णय इति शारदातनयकृतस्य शारदीयाख्यस्य ग्रन्थस्य नामान्तरमित्यूह्यते । अमृतानन्दी, उल्लाप्यलक्षणे तदेकाङ्कभूषितमिति वक्ति ॥

उल्लोप्यकम्—सप्तगीतभेदः

आदावुल्लोप्यकस्याथ मात्राभिः पञ्चभिर्युता ।
चतुर्थदशमे शम्ये तालौ तु द्वादशाष्टमौ ॥
सन्निपातोऽवसाने च प्रस्तारोऽयं चतुष्कले ।
गात्रेयं द्विकलेऽपि स्याद्युक्ता पातैर्यथास्थितैः ॥
कलाद्वात्रिंशकं चात्र वैहायसिकसंज्ञितम् ।
द्विकलैककलोन्मिश्रो युग्मपातैस्तु सप्तभिः ॥
कृत्वा प्रवेशनिष्क्रामौ शम्या तालं तृतीयकम् ।
कुर्यादुत्तमनिष्क्रामसन्निपातश्च पूर्ववत् ॥
शम्यादिस्सन्निपातान्तः प्रागुक्तैककलोद्भवे ।
शाखेयं प्रतिशाखा च भवेदन्यपदा तु सा ॥
अस्य संहननं च स्यादुत्तरे तद्यथास्थिते ।
अन्ताहरणसंज्ञस्तु त्र्यंशोन्तस्त्रिविधः स्मृतः ॥
त्रिविधो युगयुङ्मिश्राः त्र्यंशोङ्गैरेभिरिष्यते ।
स्थितमङ्गं प्रवृत्तं च माहाजनिकमेव च ॥
तत्र स्याद्द्विकले चाङ्गे स्थितं त्र्यश्रस्य षट्कलम् ।
निःशम्या तु कला तत्र चतुर्थ्यन्यद्यथोचितम् ॥

युक्तमेककलेनास्य प्रवृत्तं पञ्चपाणिना ।
स्थितवत्तु निवृत्यन्तं माद्राजनिकमिष्यते ॥
तत्र स्याद्द्विकले योगे स्थितं चचत्पुटाश्रयम् ।
निश्शब्दा पञ्चमी तत्र कलाशेषं यथोदितम् ।
निष्काम एकः शम्ये द्वे तालदिर्युग्म एव च ।
आहार्यस्सन्निपातश्च प्रवृत्तमिह कीर्तितम् ॥
इदमेव निवृत्यन्तं परं च स्थितवत्तु तत् ।
इति युग्मौजमिश्रत्वादुभयोर्मिश्रतोच्यते ॥
आहुर्युग्मप्रवृत्ताख्यमुद्घट्टाख्यं कलात्रयम् ।
उपवर्तनसंज्ञं तत्प्रवृत्तं कैश्चिदिष्यते ।
अथाङ्गविधिरस्यादौ विवधो मुखसंज्ञितः ॥
विवधो वा प्रवृत्तं वा नव प्रतिमुखं भवेत् ।
वैहायसिकमङ्गैः स्यादेकाद्यैः षट्पदैर्युतम् ॥
विवधास्स्युरतोन्यानि समस्तान्येककानि वा ।
एवमङ्गैरुपाङ्गैश्च विंशत्यंशमिदं परम् ॥
षडङ्गमवरं ज्ञेयं तच्च तालसमाप्तिकम् ।

दत्तिलः

उल्लोलम्—दर्शनम्

ऊर्ध्वीकृतोल्लसत्तारमुल्लोलमिति कथ्यते ।

शारदातनयः

उल्लोलः—होडुक्किकहस्तपाटः

आलोलेन तलस्पृष्टाङ्गुष्ठकेन तु पाणिना ।
दक्षिणेन च वामेन करेणोल्लसितेन च ॥
उल्लोलसञ्ज्ञितो हस्तपाटस्सञ्जायते स्फुटम् ।
दक्षिणेन व्यवहिताङ्गुष्ठेनैनं परे जगुः ॥

यथा—झें झें झें झें धें धा झें ।

वेमः

उशानी—मेलरागः

श्रीरागमेलजोऽयं रागः ।

उशानिरागे गान्धारे वक्रवर्जो विशिष्यते ।
आरोहे गस्य वक्रा गतिः ।
अवरोहे लोप इति स्यात् ॥

परमेश्वरः

उपाणीरागध्यानम्

हुसेन्या नामान्तरं स्यात् ॥

कषायवस्त्रधारिणीं विषाणनादलोलुपां
चषप्रपूरणासवप्रयुक्तहस्तपङ्कजाम् ।
शपाङ्गलैरिपूजनां वृषाभिनन्दवैभवां
उपाणिकां विचिन्तयामि घोषिणीं सुभाषिणीम् ॥

रागसागरः

उष्ट्रशीला—स्त्री

लम्बोष्ठी स्वेदबहुला किञ्चिद्विकटगामिनी ।
कृशोदरी पुष्पफललवणाम्लकटुप्रिया ।
उद्बद्धकटिपार्श्वा च खरनिष्ठुरभाषिणी ।
अभ्युन्नतकटिग्रीवा भवेदुष्ट्रीवनप्रिया ।

भरतः

उष्णिक्छन्दोवृत्तानि

शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिग्यथोच्यते । १२८

भरतः

ऊरुः

स्तब्धस्ततः कम्पितश्च वलितोद्वर्तितावपि ।
निवर्तितस्तथेत्यूरोः पञ्चधा लक्षणं मतम् ॥

अशोकः

ऊरुद्वयताडितम्—पादमणिः

यस्मिन्नङ्गुलिपृष्ठेन स्थित्वोत्प्लुत्य ततः क्रमात् ।
तलाभ्यां ताडयेदूरू तदूरुद्वयताडितम् ॥

वेमः

ऊरुवेणी—देशीचारी

ऊरू स्वस्तिकसंयुक्तौ यत्राङ्घ्रिर्घर्षणं भुवि ।
कुरुतो निजपार्श्वाभ्यामूरुवेणी भवेदसौ ॥

वेमः

ऊरूद्वृत्तम्—करणम्

ऊरूद्वृत्ता दक्षचारीमरालस्फटकामुखौ ।
यत्र व्यावर्तितौ हस्तौ निक्षिपेच्चोरुपृष्ठयोः ॥
ऊरूद्वृत्तं भवेत्प्रेमकोपेर्ष्याप्रार्थनासु तत् ।
अत्र हस्तः पताकस्स्यादिति कैर्तिधरं मतम् ॥

ज्यायनः

ईर्ष्यया प्रणयाहृते ।

लक्ष्मणः

ऊरूद्वृत्तम्—चारी

तलसञ्चरपादस्य पार्ष्णिरङ्घ्रेः परस्य चेत् ।
पार्ष्ण्युन्मुखी स्याज्जङ्घा च जानुकं किञ्चिदञ्चितम् ॥
अन्याङ्घ्रिजङ्घाभिमुखं वलितोद्वर्तितोरुका ।
ऊरोरुद्वर्तनादेतामूरूद्वृत्तां प्रचक्षते ॥

यद्वान्या पादपार्ष्णिस्तु तलसञ्चारसंज्ञिता।
अङ्घ्रेः पार्ष्ण्युन्मुखी सञ्चार्यूरूद्वृत्तेति कथ्यते॥

वेमः

ऊर्णनाभः—हस्तः

पद्मकोशस्य यत्र स्युरङ्गुल्यः पञ्च कुञ्चिताः।
ऊर्णनाभस्स चौर्येण ग्रहे केशग्रहादिषु॥
शिरःकण्डूयने कार्यश्चिबुकक्षेत्रगौ तु तौ।
कार्यौ सस्वस्तिकौ सिंहव्याघ्रादिनखरायुधे॥

शार्ङ्गः

ऊर्ध्वकोष्ठ—पुष्करवाद्ये जातिः

वञ्चितिकाशब्दं पश्यत।

ऊर्ध्वजानु—करणम्

ऊर्ध्वजानुं दधच्चारीं पक्षवञ्चितमुन्मुखम्।
अलपद्ममरालं वा निजस्योपरि जानुनः॥
स्तनक्षेत्रे यथा यस्मिन्नपरं खटकामुखम्।
वक्षस्तलस्थितं कुर्यादूर्ध्वजानु तदीरितम्॥

ज्यायनः

ऊर्ध्वजानु—चारी

एकं कुञ्चितमुद्यम्य चरणं जानु तस्य तु।
स्तनक्षेत्रसमं न्यस्य पादमूर्ध्वीकृतोऽपरः॥
यत्र तामुत्पतेच्चारीमूर्ध्वजानुसमाह्वयाम्।

वेमः

ऊर्ध्वमण्डलिनौ—नृत्तहस्तौ

व्यावृत्या वक्षसोऽरालवर्तनात्पार्श्वमागतौ।
ततो मण्डलवद्भ्रान्तौ प्रसारितकरौ भुजौ॥
पताकौ चेन्मनागूर्ध्वमण्डलौ नृत्तकोविदैः।
चक्रवर्तनिकेत्यन्यत्प्रथितं नाम लोकतः॥
प्राह कीर्तिधराचार्यः करयोरनयोरिति।

ज्यायनः

व्यावृतिक्रियया वक्षस्स्थलात्प्राप्य ललाटकम्।
तत्पार्श्वमागतौ हस्तौ विततौ मण्डलभ्रमात्॥
ऊर्ध्वमण्डलिनौ प्रोक्तावथ लक्ष्मापरे जगुः।
ललाटप्राप्तिमर्यादमर्थतो नृत्तकोविदाः॥
चक्रवर्तनिकेत्याहुर्लोकशास्त्रानुसारिणः।

अशोकः

अरालौ तु यदा हस्तौ शीर्षस्योपरि संस्थितौ।
ऊर्ध्वमण्डलिनौ ज्ञेयौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ॥

सोमेश्वरः

अरालौ हंसपक्षौ वा ललाटं प्राप्य वक्षसः।

विप्रदासः

ऊर्ध्ववर्तना

वर्तितावूर्ध्वदेशे चेदुद्वृत्ताभिधहस्तकौ।
तदोर्ध्ववर्तनाप्रोक्ता कोहलेन मनीषिणा॥

अशोकः

ऊर्ध्वहस्तः—बाहुः

ऊर्ध्वं व्रजेच्छिरोदेशादूर्ध्वगस्तुङ्गवीक्षणे।

कुम्भः

अस्य "ऊर्ध्वास्य" इत्यपि संज्ञान्तरं दृश्यते

ऊर्ध्वहस्तः—हस्तपाटः

गाढं दक्षिणहस्तस्य तलेनाहन्यते यदि।
पटहस्य पुटद्वन्द्वमूर्ध्वहस्तो भवेद्यथा॥

दिरिकिटगिडदां दां दां

वेमः

ऊर्ध्वालगम्—उत्प्लुतिकरणम्

करणस्यालगस्यान्ते पादावूर्ध्वीकृतौ समौ।
यत्र तन्नृत्तचतुरैरूर्ध्वालगमुदीरितम्॥

वेमः

ऊर्मिः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

तुर्यस्वरं प्लुतीकृत्य गीत्वाद्यं तुर्यमप्यथ।
यत्रैकैकपरित्यागाद्गानमूर्मौ परास्वपि॥

प्लुतीकृत्य—त्रिरुच्चार्येत्यर्थः॥

जगद्धरः

परास्वपि—अन्यासु कलास्वपीत्यर्थः॥

आद्या पूर्वं स्वरं तुर्यं त्रिरुच्चार्याद्यमेत्य च।
तुर्यं गच्छेत्कलैकैकत्यागादूर्मिः कलाः पराः॥

मामामासमा पापापारिपा धाधाधागधा नीनीनीमनी॥

मोक्षदेवः

ऋक्—गीतम्

मन्त्रपदस्तोभैरिह सप्तभिरपि सामलक्षणैर्युक्ता।
[illegible]

आरभ्यानुष्टुभमपि चाक्षरवृद्धेस्तथा जगत्यन्तैः ।
अपि लौकिकैः पदैरथवेदस्थैर्गदिता च या सततम् ॥
अष्टाधिकचत्वारिंशन्नियतायतकलाभिरपि यां च ।
ब्रूते मिथिलानाथस्तामृचमेतैस्तु लक्षणनिपातैः ॥

नान्यः

सप्तभिरिति । प्रस्तारादिभिः ।

आद्यः प्रस्तार उद्गीतः प्रतीहारस्ततः परम् ।
उपद्रवोऽथ निधनं हिंकारैंकारकौ तथा ॥
इति सप्त समाचष्ट सामाङ्गानि पितामहः ।
कलापूरकता प्रोक्ता हिंकारैंकारयोरिह ॥

वेमः

वृत्तैर्जगत्यवधिकैरारभ्यानुष्टुभं क्रमात् ।
लौकिकैर्वैदिकैस्यापि पदैर्गेया ऋगुच्यते ॥
अस्यामेकाक्षरश्चाष्टा चत्वारिंशत्कलाः स्मृताः
अस्यामणुष्ठुभादीनां छन्दसामनुसारतः ।
आसां कलानां विज्ञेयः प्रयोगनियमो बुधैः ॥
कलापूर्तिमन्त्रपदैस्तथा स्तोभाक्षरैरपि ।

वेमः

ऋगादिः

ऋचो वै ब्रह्मणा गीता ब्रह्मणोऽभिहितास्किल ।
दक्षेण पाणिकाश्चापि गाथा वै कश्यपेन च ।
मात्राभिश्च कपालानि सामान्युक्तानि नन्दिना ।
गीतकानि तु सप्तैव नारदेनोदितानि वै ।
षष्ठाष्टगुणपर्यन्तं द्वात्रिंशच्चतुरादितः ।
ऋग्गाथा च ब्रह्मगाथा कपालं तु त्रयोदश ।
षण्णवतिपादं साम तदर्धेनापि च कचित् ।

नान्यदेवः

ऋज्वी—गतिः

पुरतः पृष्ठतश्चापि पार्श्वयोश्च भवन्ति ताः ।
अन्वर्था च ऋजुः ।

देवणः

ताः—गतयः ॥

ऋज्वी—रसना

ऋज्वी साव्यक्तवक्त्रे या रसना स्यात्प्रसारिता ।
एषाश्रमेश्वापदानां पिपासायामपि स्मृता ॥

अशोकः

ऋतुमूलहस्तः

सव्येन शिखरं बध्वा वामहस्तेन यामिनीम् ।
शिखरोपरि यामिन्यां ऋतुमूलाभिधस्स्मृतः ॥
ऋतुमूलपार्श्वभागे तूपरत्यां नियोजयेत् ।

विनायकः

ऋद्धिः—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः ॥

अनूपः

ऋषभः

नाभेस्समुत्थितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
ऋषभं नदते यस्मादृषभो हि प्रकीर्तितः ॥

जगदेकः

नाभिमूलाद्यदा वर्ण.उद्गतः कुरुते ध्वनिम् ।
ऋषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभस्वरः ॥

पुरुषोत्तमः

उद्गीथायास्समुत्पन्नो ऋषभो रञ्जितस्वरः ।
शुकपिञ्जरवर्णोऽयं ऋषभो वह्निदेवतः ॥

ब्रह्मणा कथितः पूर्वं । वीररौद्राद्भुतेषु प्रवृत्तः । शिरसः उत्थितः । सनन्दो ऋषिः । प्रतिष्ठाच्छन्दः । सरस्वत्यधिदेवता । कुलीरे विश्रामन्तः । कुलीरः, कर्कटः ।

ऋषभस्त्रिश्रुतिस्तालुमूले तस्यापि संभवात् ।
मज्जाधात्वग्निजो नाद ऋषभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः ॥

ऋषभस्य शाकद्वीपः ।

तिस्रो धमन्यो वर्धन्यो मज्जाया नाभिमाश्रिताः ।
तस्माद्धात्वाश्रितत्वेन ऋषभस्त्रिश्रुतिर्भवेत् ॥

जगदेकः

ऋषभो वृषभपर्यायशब्दैरुच्यते ।

ऋषभः—स्वरहस्तः

मृगमौलिश्चापविद्धो ऋषभस्वर ईरितः ।

शुभा

ऋषभगजविलसितम्

षोडशाक्षरवृत्तम् । भरनननगाः ॥

भरतः

गजविलसितं, इभललितं, मत्तगजविलसितमित्यादीनि नामान्तराणि ॥

ऋषभचेष्टितम्

सप्तदशाक्षरवृत्तम् । हरिणीवृत्तस्य नामान्तरम् ॥

ऋषभप्रिया—मेलकर्ता रागः
सं रि ग ० ० म प ध नि० स.

ऋषभललितम्—सप्तदशाक्षरवृत्तम्
हरिणीवृत्तस्य नामान्तरम् ॥

ऋषभस्वरमन्त्रः

दक्षिणो हृदयाय नमः। वार्तिक शिरसे स्वाहा। चित्रशिखायै वषट्। चित्रः कवचायहुम्। चित्रतरः नेत्रत्रयाय वौषट्। चित्र तमः अस्त्राय फट्। सनन्दन ऋषिः प्रतिष्ठाच्छन्दः सरस्वती देवता। ऐं क्लीं सौं रिं नमः ॥

जगदेकः

ऋषभाभिनयः
हंसास्याभिधहस्तेन दक्षिणेन करेण तु।
कटिस्थेनार्धचन्द्रेण समेन शिरसा तथा।
आह्वाख्यस्थानकेनापि धीमान ऋषभमादिशेत्।

दामोदरः

ऋषिका—मूर्छना
सुभद्रग्रामे पञ्चमी मूर्छना ॥
ऋषिका नाम विज्ञेया मूर्छना नृपवल्लभा।
मूर्छत्वात्पञ्चमस्यैव सुभद्राख्ये तु सा भवेत् ॥

शार्दिमतः

इयं हृष्यकेति पठ्यते नारदशिक्षायाम्।

एकजानुनतम्—देशीस्थानम्
पदमेकं स्वभावस्थमपरं चरणं पुनः।
चतुरङ्गुलमाने चेत्किञ्चिदञ्चितजानुकम्।
तिष्ठेत्तत्स्थानकं प्रोक्तमेकजानुनताभिधम् ॥

वेमः

एकजानुप्लुतम्—नृत्तकरणम्
एकजान्ववधूतं कं दृष्टिरुल्लोकिता यदा।
शुकतुण्डारालहस्तौ तथा चार्यूर्ध्वजानुका।
एकजानुप्लुताख्यं तदेवमङ्गान्तरे यदा ॥

नन्दी

अत्र एकजानु, स्थानकं, कं शिरः, ऊर्ध्वजानु, चारी.

एकतन्त्री—वीणा
इयं ब्रह्मवीणेत्यपि कथ्यते।
श्रुतयोऽथ स्वरा मूर्छास्ताना नानाविधास्तथा।
एकतन्त्रीकवीणायां सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ॥
(स्वराः, श्रुतयः, मूर्छनाः, तानाश्च नैकत्रान्यवीणासु विभाव्यन्ते नितरामेकतन्त्रीकायाम्)

समुदायोऽस्ति नान्यत्र मतङ्गोऽप्याह तद्यथा।
एकतन्त्र्यां स्वयमेवास्ति सरस्वतीति ॥

नान्यः

लक्ष्यते स्वरवीणाथ तत्स्वरूपपुरःसरा।
अङ्गुष्ठपर्व दैर्घ्यं स्यादङ्गुलं कस्यचिन्मतं ॥
मध्यमाङ्गुलिमध्यस्य मितं मानेन वा भवेत्।
षड्भिस्तु निस्तुषैस्तुल्यैः सार्वैस्तिर्यग्यवोदरैः ॥
मितमत्राङ्गुलं यद्वा वाद्यभाण्डमितो भवेत्।
वितस्तिस्तैर्द्वादशभिर्द्वे वितस्ती करो भवेत् ॥
मानेनानेन निर्माणमत्र सर्वत्र कल्पयेत्।
खादिरस्सरलो वृत्तो ग्रन्थिव्रणभिदोज्झितः ॥
तथैव कांस्यजो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा।
वितस्तिपरिधिः श्लक्ष्णः षड्वितस्तिमिता यतिः ॥
स्वरूपदैर्घ्यस्य मानेन सुषिरं दधदन्तरा।
सार्धाङ्गुलपरीणाहमूर्ध्वाऽधो दधते तथा ॥
दण्डस्स्यादस्य पिण्डस्तु सपादाङ्गुलसम्मितः।
उत्सेधेन त्र्यङ्गुलेन प्रस्थाकारेण भास्वता ॥
परिधौ दण्डतुल्येन त्रिभिस्तैर्ताम्रवलिस्थितैः।
कनिष्ठाङ्गुल्यप्रमितैः सुषिरैस्तद्द्वयेन वा ॥
तर्जन्यङ्गुलिमानेन मध्यदेशेन भास्वता।
स्वर्णादिपरिकृप्तेन विदध्यादूर्ध्वमाननम् ॥
खादिरं शाकजं वान्यद्दधानं ककुभं वरम्।
अष्टाङ्गुलायतं तद्वद्विस्तारे त्र्यङ्गुलं श्रुतम् ॥
अङ्गुल्याधिकपार्श्वं च मध्ये कूर्मवदुन्नते।
स्थितेन पत्रिकाधारगर्तेन च समन्वितम् ॥
गर्तमध्यस्थरन्ध्रेण त्रिकोणेन समन्वितम्।
स्थौल्यात् रन्ध्रप्रमाणेन धातुभी रचितेन च ॥
गर्तरन्ध्रनिविष्टेन शङ्कुना कीलितं दृढम्।
दधानं पत्रिकां श्लक्ष्णां मिश्रलोहमयीं समाम् ॥
अङ्गुलद्वयविस्तीर्णामायतौ चतुरङ्गुलाम्।
अधस्ताद्दण्डयुगलं दधानं वर्तुलं समम् ॥
दण्डरन्ध्रमितः स्थौल्ये दैर्घ्ये चाष्टाङ्गुलं तथा।
अस्याधरस्थितं शंकुं दण्डवक्त्रे निवेशयेत् ॥
यथाश्लिष्यति वीणाया दण्डेन ककुभो दृढम्।
एवं विधस्य दण्डस्योर्ध्वादिशेत्त्वधस्तने (?) ॥

अङ्गुलैस्सप्तदशभिः कुर्याद्रन्ध्रद्वयं समम् ।
तदक्षसदृशं तत्रैकस्मिन्द्विगुणितामृजुम् ॥
तन्त्रीं प्रक्षिप्य यत्नेन तन्त्रीप्रान्तान्तरं पुनः ।
क्षिप्त्वा रन्ध्रेऽन्यत्र च तामाकर्षेद् द्विगुणां दृढम् ॥
पुनरित्थं प्रकुर्वीत यावत्तन्त्री दृढा भवेत् ।
षष्ट्यङ्गुलपरीणाहं वर्तुलं च पचेलिमम् ॥

छेदने वक्त्रदेशेन द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ।
पिण्डितोऽङ्गुलमानेन सुदृढं स्निग्धमूर्तिमत् ॥

वृत्तिस्थानगता तस्य नाभिश्छिद्रसमन्विता ।
अङ्गुल्यत्रितयायामाधोमुखक्षितया तथा ॥

रन्ध्रवद्दण्डपृष्ठस्थपुष्ट्या मध्यरंध्रया ।
युक्तं नाभ्यादधच्छान्तनालिकेरजकर्परम् ॥
मध्यरन्ध्रयुतं नाभिरन्ध्रसंलग्नपृष्ठकम् ।
तुम्बं स्यादस्य रन्ध्रेतु तन्त्रीप्रान्तो निवेश्यते ॥
कर्परस्थितरन्ध्रेण तन्त्रीभिः काश्य यत्नतः ।
वेष्टयेत्कीलके तस्मिन् तत्कीलं भ्रामयेन्मुहुः ॥
तावद्यावद्दृढो बंधस्तुम्बस्यैषः प्रजायते ।
धीरैस्तुम्बुकमुत्तानमित्थं तत्र निबध्यते ॥
दण्डे तुम्बोर्ध्वदेशे च दोरकं श्लक्ष्णसूत्रजम् ।
अन्वितं नागपाशेन द्विगुणेन नवं दृढम् ॥
श्लक्ष्णां स्नायुमयीं तन्त्रीं बद्धप्रान्तां दृढां घनाम् ।
आवेष्ट्य नागपाशेऽस्मिन्नाकर्षेत्पत्रिकोपरि ॥
तामावेष्ट्य ततः शङ्कौ ककुभे पत्रिका दृढम् ।
निबध्नीयात्ततो जीवां समां वेणुमयीं मृदुम् ॥
तन्त्रीपत्रिकयोरन्तरङ्गुलं द्वितयायताम् ।
यतसंमितांवेस्तारां नादजीवनहेतवे ॥
संदिग्धश्लेषतो नादकलनाद्वा कलां विदुः ।
सुवृत्ताले गुणा श्लक्ष्णा दोरिका पक्ववेणुजा ॥
द्वादशाङ्गुलिर्दीर्घा च कनिष्ठनखविस्तरा ।
मन्द्रस्थानस्वरज्ञानकारणं सुचलामृजु ॥
दण्डे तत्र निबध्नीयात्तुम्बकादङ्गुलत्रये ।
एवं लक्षणलक्ष्येयं वीणा स्यादेकतन्त्रिका ॥

कुम्भः

संकलं निष्कलं चेति द्विविधं वाद्यमीरितम् ।
एकतन्त्र्याः स्वयं भेदः कथितः शंभुना पुरा ॥
जीवा लग्ना प्रकर्तव्या यथा नादोऽभिजायते ।
स्थूलो ध्वनिर्भवेद्यत्र वाद्ये तत्सकलं भवेत् ॥

कलातीता प्रकर्तव्या जिन्दोकत्पानहेतवे ।
मर्जनीमूलसंलग्ना तन्त्री यं निष्कलं भवेत् ॥

सोमेश्वरः

(अङ्गुष्ठपर्वमात्रं यत्तदेवाङ्गुलमीरितम् ।
वितस्तिर्द्वादशैतानि तद्द्वयं हस्त उच्यते ॥)
सुवृत्तः खादिरो दण्डो द्वादशाङ्गुलवेष्टनः ।
रन्ध्रत्रयसमायुक्तः श्लक्ष्णो दृष्टिमनोहरः ॥
षड्वितस्तिसमायामो गर्भे रन्ध्रसमन्वितः ।
सार्धाङ्गुलं तु तद्रन्ध्रं सुवृत्तं द्विमुखं भवेत् ॥
वरदारुसमुद्भूतः कार्यस्त्र्यङ्गुलविस्तरः ।
अष्टाङ्गुलायतो रम्यः पार्श्वे तु चतुरङ्गुलः ॥
कूर्मपृष्ठोन्नतो मध्ये पत्रिकाधारगर्तकः ।
तन्मध्ये योनिवद्रन्ध्रमधो भागे द्विदण्डकः ॥
किञ्चित्समुन्नतो मध्ये निम्नस्तत्पार्श्वयोरपि ।
दण्डाधोधारसंयुक्तः सुवृत्तश्चतुरङ्गुलः ॥
रन्ध्रप्रमाणस्थौल्येन शङ्कुना च समन्वितः ।
एवं विधः स्यात्ककुभः खादिरोऽयं मनोहरः ॥
सुपक्वं च सुवृत्तं च नानार्थं नाभिसंयुतम् ।
वृत्तस्थानं तु नाभिः स्यात्त्र्यङ्गुला सा भवेद्वरा ॥
परिणाहो भवेत्तस्य द्विगुणस्त्रिंशदङ्गुलः ।
छेदयित्वा मुखं कार्यं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥

वीणादण्डाग्रभागे स्यादधस्सप्तदशाङ्गुले ।
तुम्बकस्य च बन्धार्थमक्षिवत्सुषिरद्वयम् ॥
अधोभागे तु दण्डस्य ककुभं विनिवेशयेत् ।
ककुभे पत्रिकाः स्थाप्य मिश्रलोहमयी शुभा ॥
विस्तारे द्व्यङ्गुला सा स्याद्दैर्घ्ये च चतुरङ्गुला ।
कूर्मपृष्ठसमाकारा मध्ये निम्ना च किञ्चन ॥
रन्ध्रद्वयस्यान्यतमे तन्त्रीं द्विगुणितां न्यसेत् ।
न्यसेदेकगुणां तद्वदन्यरन्ध्रे विचक्षणः ॥
आकृष्य द्विगुणां तन्त्रीं प्रोतां निष्कासयेत्ततः ।
तां च द्विगुणमावर्त्य तुम्बनाभौ निवेशयेत् ॥
कर्परं नारिकेलस्य सुमुखं पृष्ठरन्ध्रकम् ।
विन्यस्य तन्त्रीं तद्रन्ध्रे कीलके परिवेष्टयेत् ॥
कीलकं भ्रामयेत्तावत् यावत्स सुदृढं भवेत् ।
एवं तुम्बकबन्धोऽयमाख्यातस्सोमभूभुजा ॥
तुम्बकस्य तथा चोर्ध्वं साधुसूत्रविनिर्मितम् ।
बन्धनं वेष्टयेद्दण्डे नागपाशेन भूषितम् ॥

तस्मिन् द्विगुणिते पाशे तत्र तन्त्रीं निवेशयेत् ।
समां स्नायुमयीं श्लक्ष्णां सुदीर्घां सुदृढां घनाम् ॥
तया सम्पीड्य पत्रीञ्च ककुभं परिवेष्टयेत् ।
तन्त्रीपत्रिकयोर्मध्ये जीवां तन्वीं विनिक्षिपेत् ॥
तन्वी स्याद्द्व्यङ्गुला दैर्घ्ये यवगोधूमविस्तृता ।
तया सम्पद्यते नादः तेन जीवेति सा स्मृता ॥
किञ्चिल्लगति नो वेति पत्रिकां तत्र तन्त्रिकाम् ।
लग्ना सैव कला ज्ञेया वीणावादनवेदिभिः ॥
पक्ववंशसमुद्भूता द्वादशाङ्गुलमायता ।
कनिष्ठा नखविस्तारा श्लक्ष्णा वृत्ता मनोहरा ॥
तुम्बकाच्च तथाधस्तादङ्गुलत्रयमानतः ।
वेष्टयेद्दोरिकां सूक्ष्मां त्रिगुणां कन्दसचिकाम् ॥
प्रधानरन्ध्रे निक्षिप्य वाया यत्नेन वैणिकैः ।
वीणामधोमुखीं कृत्वा प्राप्या वादनहेतवे ॥
एतल्लक्षणयुक्तेयमेकतन्त्री वरा शुभा ।
दर्शनात्स्पर्शनाद्वापि ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

सोमेश्वरः

श्लक्ष्णः सुवृत्तस्सरलो ग्रन्थिव्रणभिदोज्झितः ।
स्याद्वितस्तिपरीणाहो दण्डः खदिरदारुजः ॥
त्रिहस्तायामवांस्तावदर्धार्धाङ्गुलसम्मितः ।
अन्तस्सुषिरमूर्ध्वाधः पवने च दधत्तथा ॥
कनिष्ठाङ्गुलिविस्तारे गर्भरन्ध्रे द्वयोऽथवा ।
यद्वा त्रेताग्निसंस्थानरन्ध्रे त्रितयसंयुतम् ॥
तर्जनीपरिमाण स्यात्तत्र रन्ध्रद्वयं ततः ।
एकरन्ध्रमधः..............लारनम् ।
कर्तव्यस्तत्र ककुभः खदिरो वाप्यदारुजः ।
तिर्यगष्टाङ्गुलायामात्तथा त्र्यङ्गुलदैर्घ्यवान् ॥
कमठोन्नतमध्य.......................।
गर्तमध्ये योनिरूपरन्ध्रेण च समन्वितः ॥
अवस्थितेनात्र रन्ध्रे रन्ध्रस्थौल्येन शङ्कुना ।
पत्रिकामङ्गुलायामाम्मिश्रलोहमयीं नवाम् ॥
चतुरङ्गुलदैर्घ्यां च.....................।
श्लक्ष्णेन त्र्यङ्गुलः स्थूलोत्तरार्धेन च शङ्कुना ।
उत्तरार्धश्च मध्यश्च दधता कमठोन्नतः ॥
दण्डानने संप्रविष्टाधोभागेन चान्वितः ।
द्विदण्डिकश्च ककुभः श्लाघ्य एवं [illegible] भवेत् ॥

अथ दण्डस्य चोर्ध्वाग्रादधस्सप्तदशाङ्गुलात् ।
भागे तुम्बद्वयं धार्यं तत्र द्वन्द्वोपमं ततः ॥
विधाय रन्ध्रयुगलं तयोरेकत्र निक्षिपेत् ।
तन्त्रीं द्विगुणितामन्यत्रैकमेव निवेशयेत् ॥
ततश्च द्विगुणां तन्त्रीं कृष्ट्वा निस्सारयेद्दृढम् ।
एवं तां त्रिगुणां तन्त्रीं नाभौ तुम्बस्य निक्षिपेत् ।
अष्टाङ्गुलपरीणाहं स्निग्धं पक्वं च वर्तुलम् ॥
द्वादशाङ्गुलविस्तारं वदनं तुम्बमिष्यते ।
तस्य नाभिर्भवेद्वृत्तसंस्थानाधोमुखी तथा ॥
दन्तसंश्लिष्टपृष्ठा च सरन्ध्रा त्र्यङ्गुलायता ।
दण्डतुम्बकयोर्मध्ये कर्परं नारिकेलजम् ॥
....................मध्ये रन्ध्रेण चान्वितम् ।
कृत्वा तद्रन्ध्रमध्येऽथ तन्त्री प्रान्तौ निवेशयेत् ॥
दण्डान्तस्थे कीलके तौ संवेष्ट्य.........।
एवं निबध्यते तुम्बमुत्थानीकृत्य वोविदैः ॥
दण्डेऽथ तुम्बकादूर्ध्वं बलवत्सूत्रनिर्मितः ।
दोरकं नागपाशेन द्विगुणेन समन्वितम् ॥
वेष्टयित्वा ततस्तस्मिन् नागपाशे सुशोभने ।
गण्डप्रान्तं घनां तन्त्रीं पट्टसूत्रमयीं दृढाम् ॥
कृष्ट्वा ततः पत्रिकां च निपीड्य ककुभं तया ।
तन्त्र्या संवेष्ट्य सुदृढं निबध्नीयाद्विचक्षणः ॥
ततस्तनुतरां वेण्डमयीं च यवविस्तराम् ।
तन्त्रीपत्रकयोर्मध्ये जीवां तु द्व्यङ्गुलायताम् ॥
नादस्य सिद्धये कुर्याद्यतो नादस्तु जायते ।
जीवेति सा निगदिता नादं जीवयतीति सा ॥
तन्त्रिका पत्रिकायां तु किञ्चित्स्पृशति वा नवा ।
इति या क्षिप्यते तत्र सा कलेति प्रकीर्तिता ॥
दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च वीणेयं भवेत्स्वर्गापवर्गदा ।
एकतन्त्री पुनात्येषा महापातकिनोऽपि च ॥
सर्वदेवमयी सर्वसौभाग्यफलदायिनी ।

वेमः

एकतन्त्रीवादनक्रमः

वादनस्य प्रकारोऽस्याः साम्प्रतं गद्यते मया ।
एतस्या दोरिकादेशाधस्तुम्बमधोमुखम् ॥
ऊर्ध्वतन्त्री यथा तद्वद्वामे स्कन्धे निधाय च ।
पार्ष्ण्यां दक्षिणपादस्य ककुभं धारयेद्दृढम् ॥

वामहस्तकनिष्ठायामथ विन्यस्य तन्त्रिकाम् ।
आवेष्टितानामिकां च काञ्चित्कुञ्चितमध्यमाम् ॥
अङ्गुलीपार्श्वसंलग्नां तर्जन्यग्रनिपीडिताम् ।
उरःस्थलासन्नतन्त्रीं मध्यदेशे निवेशयेत् ।
एवं वाममधश्चोर्ध्वं सारयेन्नादसिद्धये ॥
हस्तं तु दक्षिणं जीवाप्रदेशाद्द्वादशाङ्गुलम् ।
सन्त्यज्य तन्त्र्यां विन्यस्य चोर्ध्वाधस्सारयेत्क्रमात् ॥
ऊर्ध्वं वक्षस्तलादेनां न नयेद्दक्षिणं करम् ।
अन्यस्योपरि वामात्तु स्यादयं सारणाविधिः ॥

वेमः

दोरिकायास्तलोद्देशं वामस्कन्धे विधाय च ।
पार्ष्णिना दक्षिणेनाथ ककुभं धारयेद्दृढम् ॥
वामहस्तकनिष्ठायास्तुम्बस्योपरि सारणम् ।
वेष्टयित्वानामिकया समाकुञ्च्य च मध्यमाम् ॥
तत्पार्श्वभग्नसंलग्नां तर्जन्यग्रेण सारयेत् ।
इति वामकरन्यासः सारणाधारणे स्मृतः ॥
वक्षःस्थलसमुद्देशे सारणास्थापनं भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं ततो गच्छेत्क्रियाभेदमवाप्य सः ॥
वामहस्तादधः कार्यो नितरां दक्षिणः करः ।
त्यक्त्वा वितस्ति जीवायाः स्थानं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
क्रियाभेदमपेक्षासावधश्चोर्ध्वं च गच्छति ।
विहायोपरि वाधं तु वामादूर्ध्वं न गच्छति ॥
वामहस्तक्रियाभेदः सारणेति निगद्यते ।

सोमेश्वरः

एकतन्त्र्या अङ्गदेवताः

दण्डश्शम्भुरुमा तन्त्री ककुभश्च जनार्दनः ।
पत्रिका कमला तुम्बं ब्रह्मा नाभिस्सरस्वती ॥
दोरको वासुकिः प्रोक्तो जीवायां तु सुधाकरः ।
दोरिकायां स्थितस्सूर्यस्तस्मादेषा हि पावनी ॥

सोमेश्वरः

एकतालः—ध्रुवालङ्कारः

एकतालेन युक्तत्वादेकतालः प्रकीर्तितः ।
एकद्रुतेनैकताल एकतालस्य लक्षणम् ॥
लक्ष्ये त्विदानीमेतादृगेकतालो न रक्तिदः ।
इत्येकतालस्थानेऽस्मिन्नादितालो निवेशितः ॥
आदिताले त्वेकलघुः चतुरक्षरसम्मितः ।

वेङ्कटमखी

एकताली—गीतालङ्कारः

एकताली त्रिधा प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ।
रामा च चन्द्रिका तद्वद्विपुलेत्यथ लक्षणम् ॥

संगीतसारः

एकताली—भङ्गतालः

द्रुतेन लघुना वापि गुरुणैकेन वा भवेत् ।
एकैकैरेव पतनैरेकताली त्रिधा भवेत् ॥

नान्यः

एकताली—देशीतालः

एकेनैव द्रुतेनस्यादेकतालीति संज्ञया ।
सं रि ग म प ध नि

जगन्नाथः

एकताली—प्रबन्धः

वारद्वितयमावर्त्य गेयावुद्ग्राहकध्रुवौ ।
आभोगं च सकृत्कृत्वा ध्रुवे न्यासो विधीयते ॥
प्रासप्राया यतिप्राया ध्रुवप्राया गतिर्भवेत् ।
एकतालेन गेयास्यादेकतालीति कीर्तिता ॥

हरिपालः

लक्षणं लम्भकस्यैव किं तु तालो द्रुतो भवेत् ।
एकतालीति नाम्नैषा कथिता सोमभूभुजा ॥
आलापनिर्मितैः कैश्चिदस्या उद्ग्राह उच्यते ।

जगदेकमल्लः

एकपदकुट्टिता—भुडपचारी

स्वपार्श्वे कुट्टितः पूर्वं स्थापितोऽङ्गुलिमग्रतः ।
कुट्टितश्च पुनस्स्थाने तदैकपदकुट्टिता ॥

अशोकः

एकपाठ्यम्

पाठ्यमेकं तु विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा ।
कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाक्यसंपन्नम् ।
प्राकृतबन्धेष्वपि संस्कृतमपि योगमुपयाति ॥

भरतः

एकपादम्—देशीस्थानम्

एकस्स्वाभाविकोऽङ्घ्रिस्स्यादपरश्चरणः पुनः ।
तदूरुपार्श्वपार्श्वेऽङ्गुष्ठाग्रेण समाश्रितः ॥
एकपादाभिधं स्थानं कथितं नृत्तकोविदैः ।

वेमः

एकपादः—नारदीयतानः
नि रि ग म प ध (अथवा)
नि रि ग म प ध नि
ध्यमग्रामे प्रथमतानः ।

नान्यः

एकपादभ्रमरी
भ्रामयेदेकमेकेन पादं पादेन सत्वरम् ।
सा त्वेकपादभ्रमरी भवेदिति विनिश्चिता ॥

नाट्यदर्पणे

एकपादाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्
एकपादस्थितः कुर्यादेकपादाञ्चितं तदा ।

ज्यायनः

एकपार्श्वगतम्—देशीस्थानम्
प्रकृतिस्थस्य पादस्य पुरस्तिर्यग्महीतले ।
बाह्यपार्श्वेन निहितश्चरणोऽन्यो यथा मनाक् ॥
तदा स्थानं तदादिष्टमेकपार्श्वगतं भवेत् ।

वेम.

एकरागमेला
द्धमेलामध्यमेलाख्यवीणयोरेकरागमेलेत्यवान्तरभेदः ।
मध्ये तारे तथैकैकरागे स्यात्स्वरमेलनम् ।
एषैकरागमेलोक्ता वीणावादनतत्परैः ॥

श्रीकण्ठः

अस्यां वीणायां सार्यो रागानुसारेण तदा तदा निवेश्याः । दि रागान्तरं गीयते तदा सार्यः स्थानान्तरे निवेश्याः । नुचरिताख्यग्रन्थे वरूथिन्या नायिकाया विरहावस्थावर्णने ाषायामिदमुक्तम् । हे सुन्दरि त्वया वीणायां कृतं मेलनं ागस्य । तदुपरि विरहावस्थया त्वया वीणैवोपेक्षिता । सा वीणा) तु मेलनकृतं रागमेव वाताहत्यालपति । अयं तु ालः देशाक्षिरागस्यागतः । देशाख्या मेलनं कुरु इति । अत त्येकं एकैकरागस्य मेलनं भिन्नभिन्नमिति व्यक्तं भवति । तस्या ाणा एकरागमेलेत्यूह्यम् । सारीणां श्रुतिस्वरस्थानेषु निवेश्यत्वात्ता लचार्य इति गम्यते । आधुनिकवीणायां सार्यस्थिरा एव ।

एकरूपः—वाद्यालङ्कारः
सर्वातोद्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति तु ।
समवृत्तपदान्येवमेकरूप उदाहृतः ॥

भरतः

एकस्यैव प्रयोगस्य निर्वाहादेकरूपतः ।
आतोद्यैः सकलैरेवमेकरूप इति स्मृतः ॥

नान्यः

एकरूपा—पुष्करवाद्ये जातिः
वामोर्ध्वगप्रवृत्ता चोर्धे क्षिप्तावकृष्टलययुक्ता ।
सा करुणरसप्राया जातिः स्यादेकरूपा तु ॥ अभिनवगुप्तपाठः
धत्तिदमधिटोह्नक एभिर्वाद्याक्षरैस्समायुक्ता ।
स्यादेकाख्या जातिः शृङ्गारे साधमस्त्रीणाम् ॥ नेपालपाठः
गोमुख्यङ्गितालिप्ता वितस्तावाश्रिता यदा ।
यत्र वाद्यं तदैकैके एकरूपाहि सा यथा ॥ प्राचीनपाठः

भरतः

एकवाक्यम्
एकया क्रियया सर्ववस्तूनामर्थनिश्चयः ।
एकवाक्यमिति ज्ञेयं भिन्नवाक्यमतोऽन्यथा ॥

संगीतसर्वस्वम्

एकवाद्या—अवनद्धे जातिः
घ्रो घो घे घे धो धमेभिधात्वक्षरैश्च संयुक्ता ।
सा ह्येकवाद्यजातिर्नृत्तगतौ विधानतः कार्या ॥

भरतः

यथाक्षरसमं युक्तामेकमेव भवेत्पुनः ।
अन्येनान्येन संयुक्ता ह्येकवाद्या च सा भवेत् ॥
एकाक्षरस्य वैचित्र्यवादनातोद्ययोगतः ।
एकवाद्येति तां देवः श्रीमान्नान्योऽनुमन्यते ॥

नान्यः

एकवीरवंशः
अङ्गुलैः स्याद्द्वादशभिर्यवद्वितयसंयुतैः ।
एकवीरे दण्डमानं मुखताराख्यरन्ध्रयोः ॥
अन्तरं चापि विज्ञेयं एकाङ्गुलकसम्मितम् ।
लक्ष्मोमापतिवंशस्य लक्षणेनोदितं परम् ॥
इत्युक्तमेकवीरेण लक्ष्म वंशैकवीरगम् ।

कुम्भः

एकशाल्मली—संगीतशृङ्गाराङ्गम्
समारूढप्रौढविस्रंभानुरागोद्दीपनापदेश्यमहिम्नीश्च क्रीडाः प्रवर्तयेत् । तास्वेकमेव कुसुमनिर्भरं शाल्मलीवृक्षमाश्रित्य सुनिमीलितकारिभिः खेलनाक्रीडा ।

भोजः

एकस्वरः—वर्णालङ्कारः
यत्रैकाघातउच्चिराः स्वरास्सर्वे क्रमादमी ।
भवन्ति स यथोद्देशमेकस्वर इहोच्यते ॥

यथा—सरिगमपधनि। क्रमेणारोहणादारोही एकस्वरः। व्युत्क्रमेणावरोहेऽयमेवावरोही एकस्वरश्च भवति। एकधातरुचिरा इत्यादितालस्यैकलघुत्वाभिप्रायेण। अस्यादितालानुगतत्वेनानुपूर्वविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम्॥

संगीतसरणिः

एकाक्षरा—श्रुतिः
ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारर्षभस्यैव। तारपञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः॥

पार्श्वः

ऋषभे तृतीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकि सोमः

एकाक्षरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि ग म रि स.

मक्षः

एकाग्रणीः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

मक्षः

एकाङ्घ्रिलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्
एकपादे स्थितस्थाने लोहडीं कुरुते यदा।
एकाङ्घ्रिलोहडी सा तु तदा नृत्तविदां मता॥

वेमः

एकान्दोली—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मक्षः

एकार्थम्—काव्यदोषः
अविशेषाभिधानं यत्तदेकार्थमिति स्मृतम्।

भरतः

एकार्थीभावः—भक्तिः
ततश्चैकत्वसंपत्तिमेकार्थीभावनं विदुः।
ततश्चेति। व्यपेक्षावतां समर्थानां अन्वितानां पदानामित्यर्थः। तद्विभागस्तु—
नीरक्षीरादिवत्क्वापि कचित्पांसुदकादिवत्।
तिलतंडुलवत्क्वापि बहुधा दृश्यतेऽन्वयः॥
तद्यथाक्रमं पदवाक्यविषयमेतत्॥

साहित्यमीमांसा

एकावसाना—चतुष्पदागीतम्
वर्णाधेन भवेद्यस्यामेकपादे समापनम्।
एकावसाना सा ज्ञेया गीतज्ञैस्तु चतुष्पदा॥

वेमः

एकाश्रया— कला
एकं धृत्वा धरण्यां चरणमथ परेणाङ्घ्रिणोरूद्धृतेन
प्रायो हस्तेन चैकेन खलु वितनुते चण्डचक्रभ्रमिं च।
पात्रं कांस्यस्थनिम्नं शिरसि च दधती साम्बु यत्नान्यहस्ता
क्षिप्त्वा गृह्णाति गोलान क्षिपति दिवि पुनः पाणिनेका-
[श्रयेति॥

नागमल्लः

एकोचौ—स्कन्धौ
एकोच्चयोः प्रयोगस्स्यान्मुष्टिकुन्तप्रहारयोः।

विप्रदासः

मुष्टिप्रहारे कुन्तहुडुकावादने तथा।

सोमेश्वरः

सोमेश्वरः—एकान्त इत्याह॥

एडका—पादभूषणम्
ईषद्रूपसमायुक्ता नानारत्नैर्विनिर्मिताः।
ध्वनिहीनास्सुशोभाढ्या एडकाः परिकीर्तिताः॥

सोमेश्वरः

एलकाक्रीडितम्—मण्डलम्
सूचीविद्धाश्रितैः पदैः धरणीतलसंयुतैः।
एलकाक्रीडिताभिश्च चारीभिस्तदनन्तरम्॥
पूर्णाभिर्भ्रमरीभिश्च सूचीविद्धाद्भिरमिस्तथा।
ततश्चाक्षिप्तचारीभिः क्रमादाशाचतुष्टये॥
मण्डलभ्रमणेन स्यादेलकाक्रीडिताह्वयम्॥

वेमः

एलकाक्रीडितम्—करणम्
एलकाक्रीडिता चारी तदा गात्रं च सन्नतम्।
वलितं च करस्त्वेको डोलोऽन्यः खटकामुकः॥
एलकाक्रीडितं तत्स्यादधमस्योपसर्पणे।

वेमः

एलकाक्रीडिता—चारी
यत्र किञ्चित्समुत्पत्य चरणौ तलसञ्चरौ।
पर्यायात्पततस्सेयमेळकाक्रीडिता भवेत्॥

वेमः

एलाः —प्रबन्धः

एलानां वक्ष्यमाणानां सर्वासां प्रकृतिर्यथा ।
उद्ग्राहे पादनियमः प्रयोगः पल्लवाभिधः ॥
पदं च ध्रुवमाभोगो नेतुर्गातुश्च नामतः ।
ततस्थानेष्वनुप्रास इति सामान्यलक्षणम् ॥

जगन्नाथमाह:

नादानन्दा ततो हंसी भद्रा चित्रोपचित्रका ।
कमला ललिता लीला ज्योत्स्ना रम्भा तथापरा ॥
मार्गावर्ती च मुग्धा च विद्युन्माला तथैव च ।
कुन्दप्रभा शशिलेखा नृतमञ्जरिकापि च ॥
मधुकरी नेति ज्ञेया एला अष्टादशैव तु ।

नान्यः

एलाः चतुर्विधा, नादावर्ता, हंसावती, नन्दावती, भद्रावतीति । जातयः ।

आर्यालतमस्तु प्रोक्ता गणविकारतः ।
वामवी मङ्गला त्रेता चतुरा बाणसंज्ञका ॥
एकाद्वित्रिचतुःपञ्चगणानां विकृतौ क्रमात् ।

मालवी तु रामा, मनोरमा, उन्नता, शान्तिः नागरा, इति मादिगणविकृतेरन्तरभेदाः ॥ तथैव सङ्गताया रमणीया, रमा, समा, लक्ष्मी, कामुकी, मदनोत्सवा, नन्दिनी, गौरी, या, रतिदेहा, इति दश भेदाः ॥ त्रेतायाश्च कोमला, विजया, गा, जयमङ्गला, उत्कलिका, वीरश्रीः रत्नमाला, रतिमङ्गला, मध्या, रतिप्रभा, इति दश भेदाः ॥ चतुरायास्तु, उत्सव-ा, महानन्दा, लहरी, जया, कुसुमावतीति पञ्चभेदाः ॥ ायाः एक एव भेदः । एवमाहत्य एकत्रिंशदेलाभेदाःस्युः ॥ ावती, हंसावती, नन्दावती, एतासां प्रत्येकं एकत्रिंशद्भेदे-त्य त्रिणवतिभेदास्युः ॥ एलास्तु पुनः गणेला, (त्रिणवति-भिन्ना) मात्रेला चतुर्भेदा, वर्णेला द्वादशभेदा, देशैला भेदा, इति । मात्रेलायाः रतिलेखा, कामलेखा, बाणलेखा, लेखेति तत्तन्मात्रागणभेदैः भेदाः स्युः वर्णेलायास्तु वर्णसंख्या-भेन भेदाः स्युः । यथा—मधुकरी, सुस्वरा, करिणी, सुरसा, ञ्जनी, मदनवती, शशिनी, प्रभावती, मालती, ललिता, ावती, कुसुमवतीति द्वादश । देशैला देशभेदेन तालभेदेन प्रधानतया सप्त भवन्ति । यथाह गोक्षदेवः—

कर्णाटलाटगौडान्ध्रद्राविडानां तु भाषया ।
देशाख्येला सुमठ्यादितालेनोक्तेन केनचित् ॥ इति

दैवमोक्षदेवयोरेलाविभागः ॥

कुलशीलवयोविद्यात्यागशौर्यादिभिर्गुणैः ।
वर्ण्यते नायको यत्र तामेलां कवयो विदुः ॥
उद्ग्राहस्तथनुग्राहसंबोधो ध्रुवकं तथा ।
आभोगः पञ्चपादास्युरेलायाः कलपोदिताः ॥
प्रस्ताव उद्गीतं च प्रतीहार उपद्रवः ।
निधनं चेति पञ्चाहुर्बुधास्सा तु सुगीतके ॥
प्रस्तावस्सामगीतेषु एलासूद्ग्राह उच्यते ।
इतराणि यथासंख्यमनुद्ग्राहिषु संख्यया ॥
प्रयोगगमकप्रौढा एलाङ्गं यस्तु पूरयेत् ।
आभोगः पञ्चमः पादः सर्वास्वेलासु सर्वदा ॥
अन्येष्वपि च गीतेषु स तु न्यूनरसवर्णकः ।
उद्ग्राहध्रुवकौ स्यातां सर्वत्र विनिवर्तिनौ ॥
एलाकरणभङ्गीषु प्रायशो न तथाविधौ ।
आद्यं पदद्वयं कार्यं सप्रासं गीतकोविदैः ।
आद्यं पदद्वयं त्यक्त्वा सर्वास्वेलासु गीयते ॥
उद्ग्राहः प्रासबहुलः अनुद्ग्राहस्तथैव च ।
संबोधो निरनुप्रासः संबोधनपदान्वितः ॥
ध्रुवस्तु वर्णनामाङ्कः आभोगाधिक उच्यते ॥
आभोगः कविनामाङ्को न्यून आशीः पुरस्सरः ।
एला तु त्रिविधा प्रोक्ता नादतालकलान्विता ॥
नादो माधुर्यगमकः प्रौढत्रिस्थानशोभितः ।
अलङ्काराः प्रयुज्यन्ते प्रतिपाताः पदे पदे ॥
श्रुतिशोभासमायुक्ता तामेलां कवयो विदुः ।

एला अष्टादशैव तु ।

एला गणद्वयेन द्वे द्विद्विवृध्या तथापरा ।
षड्विंशतागणे...जातिरष्टादशी स्मृता ॥

नान्यः

ऐन्द्रम्—करणम्

नन्द्यावर्ताह्वयं स्थानं नागबन्धाह्वयौ करौ ।
रेचिता वा कटीदेशे असकृत्पातयेत्ततः ॥
अङ्गुलीपृष्ठसंचारीत्वन्यः कुञ्चनसंयुतः ।
यत्रैतत्सकलं दृश्यं कान्तमैन्द्रं तु तद्विदुः ॥

हरिपालः

ऐन्द्रवर्धनः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स ध म ग रि स.

नयः

ऐरावतः—मेलरागः

कल्याणमेलसंभूतो धहीनः पञ्चसंगतः ।
ऐरावतो गपूर्वोक्तो न्यासषड्जविभूषितः ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः ।

मतोमितः

ओघः—करणम्

यदा विलम्बितलयं प्रयुङ्क्ते मुख्यवैणिकः ।
तदैवातिद्रुतलयं करचातुर्थयोगतः ।
वैपञ्चिकाद्याः कुर्युश्चेदोघमाचक्षते तदा ॥

शार्ङ्गः

ओघः—गीतवाद्यमेलनप्रकार

वैचित्र्याद्यस्य वाद्यस्य गीतानुगमने सति ।
भागशस्समुदायानुकारित्वमुपदिश्यते ।
निरन्तरं पाणिघातैः तदोघ इति वर्ण्यते ॥

कुम्भः

आविद्धकरणबहुलं ह्युपर्युपरि पाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यन्त्वोघे विधातव्यम् ॥

भरतः

ओघः—पुष्करवाद्ये गतिः

सर्वभाण्डविधेयो द्रुतपाणिलयो नत्वोघवदोघः । यथा—
धं किटि मत्थकि टिकिटिघे घघ घ देंदेण घाण खोणो खो ।
घटु गुदु घटु गुदु पदघे रेणिण एतं तथौघे च ॥

भरतः

ओघः—मृदङ्गवाद्ये अक्षरानुसरणं वादनम्

नैककरणाश्रयगतं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
आविद्धकरणबहुलं योज्यं वाद्यं बुधैरोघे ॥

भरतः

ओघः—वाद्यम्

गीतस्यान्तेऽनुकर्तापि भागशश्चातुरीवशात् ।
निरन्तरैः पाणिघातैरसमुदायानुकारितम् ॥
वादको दर्शयेद्वाद्ये यत्रौघं तं प्रचक्षते ।

शार्ङ्गः

ओघः—वीणाकरणम्

मत्तकोकिलवीणायां विलम्बितलयो यदा ।
वाद्यते करचातुर्यात्तदैवातिद्रुतं लयम् ।
वाद्यते चेद्विपञ्च्यादावोघः स्यात्करणं ततः ॥

कुम्भः

प्रधानवीणायां मत्तकोकिलायां यदा विलम्बितलये वाद्यते तदुपस्कारभूतेषु विपञ्चीनकुलादुषु अतिद्रुतलयो गृहीतश्चेदोघ इति करणं स्यात् । भरतः

"आविद्धकरणयोगादुपर्युपरि पाणिकेश्चौघः ।" इत्यादि ॥

अविद्धकरणलक्षणं द्रुतलयत्वं सूचितम् । उपर्युपरि पाणिके मृदङ्गादिवाद्येषु द्रुतगत्या पुरोगमनं सूचितम् ॥

ओजः—काव्यगुणः

समासवद्भिर्बहुभिः विचित्रैश्च पदैर्युतम् ।
सानुरागैरुदारैश्च तदोजः परिकीर्त्यते ॥

भरतः

अवगीतोऽपि हीनोऽपि स्यादुदात्तावभासकः ।
यत्र शब्दार्थसंपत्त्या तदोजः परिकीर्तितम् ॥ पाठान्तरम्

बहुभिरेकसमासंज्ञायुक्तैरथ च विचित्रैर्यमकैः पदैर्यदुक्तं यो बन्धः तदोजः । यथा—सानुरागैर्यत्र वर्णो वर्णान्तरमपेक्षते तत्र सानुरागत्वम् । तदेव गाढत्वमुच्यते । निबिडावयवतैव समासेन संक्षेपेण युक्तानि पदानि यत्रार्थभूयानीति संक्षेपो नामार्थगुण ओजः । ओजसी किमतोऽपि भूयस्त्वमाक्षिपति । तथा एकमपि वस्तु उदारैर्बहुभिः पदैः उपनिबद्ध्यते विस्तरात्मकत्वमपि । ओजो अर्थगुणः ॥

अभिनवः

गाढबन्धत्वमोजः ।

वामनः

ओजस्समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।
पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानां इदमेकं परायणम् ।
अन्येत्वनाकुलं हृद्यं इच्छन्त्योजो गिरां यदा ॥

दण्डी

ओजस्समासबहुलसन्दर्भसुमनोहरम् ।

नर्देश्वरः

ओजः— सन्ध्यन्तरम्

ओजस्तु वागुपन्यासो निजशक्तिप्रकाशकः ।

सिंग.

यथा—देवीचन्द्रगुप्ते, सद्वंशां पृथुवर्म्मेत्यादि चन्द्रगुप्तवाक्ये विदूषकं प्रति एतदोजसाभिहितम् ॥

भोजः

ओजस्की—उपाङ्गरागः

तस्याः त्रिनेत्रकृते रङ्गमोजस्कीमन्द्रमध्यमा ।

महमाधव.

ओजस्की—क्रियाङ्गरागः

सग्रहान्तमन्द्रमध्या ऋषभेण विवर्जिता ।
स्यात्रूःभावकृतेरङ्गमोजस्की कम्पपञ्चमा ॥

कुम्भः

ओजस्वी—(प्रबन्धे)नादः

निविडाक्षरबन्धत्वात्तिषु स्थानेषु दीयते ।
एवंभावस्तदोजः स्यादोजस्वी तद्युतो रवः ॥

कुम्भः

ओता—भ्रमरी

कृतोत्प्लुतिर्वामपादतलेन तु मुहुर्मुहुः ।
ताडयन् दक्षिणस्योरु यत्र भ्राम्येत्प्रदक्षिणः ।
ओता भ्रमरिका सेयं नृत्तविद्भिरुदाहृता ॥

वेमः

ओता-- वाद्यप्रबन्धः

यत्र पाटाक्षरैस्तालो विना पाटं यथाक्षरम् ।
वाद्यते वाद्यचतुरैरोता सा तु निगद्यते ॥

सोमराजः

आदौ यत्रोद्ग्राहखण्डं द्विवारं सम्प्रयुज्यते ।
ततश्च खण्डमन्यद्विर्भूरिटेङ्कारबन्धुरम् ॥
वारे द्वितीये तत्खण्डं मानादधिकमुच्यते ।
ततः खण्डं तृतीयं तु शुद्धैः कूटैर्विमिश्रितैः ॥
व्यस्तैरपि समस्तैश्च पाटैस्तु परिकल्पितम् ।
किञ्चिद्दीर्घं प्रयोक्तव्यं ततो टेङ्कारसंयुतम् ॥
खण्डं सकृत्प्रयोक्तव्यं ततो दीर्घतरं परम् ।
प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः खण्डं वर्णसरात्मकम् ॥
ततः परं शुद्धकूटं मिश्रपाटविनिर्मितम् ।
खण्डं पुनश्च क्रियते त्ववसाने च छण्डनम् ॥
एतेषां कथ्यते कैश्चिद्देंकारान्ता तु सा स्मृता ।
चच्चत्पुटस्त्वेककलः सर्वखण्डेष्विहेष्यते ॥
छण्डणे तु विधातव्यस्तालो निस्सारुसंज्ञितः ।
प्रायो विलम्बितं मानमत्र स्यादुद्धतो ध्वनिः ।
नृत्तमप्युज्वलं कार्यमियमस्या उदाहृतिः ॥

वेमः

उदाहृतिः रत्नाकरादवगन्तव्या ।

स्वेच्छाकल्पितदेंकारमध्यगव्यापकाक्षरम् ।
विलम्बितलयोपेतं द्विरुद्ग्राहमनोहरम् ॥
देंकाराकृतिमुक्तिं च प्राहुरोतामिहापरे ।
लक्षणेनामुना युक्तां केचिदुद्दवणीं विदुः ॥

सोमराजः

द्विरुद्ग्राहस्ततं खण्डं यस्यां द्विर्भूरिदेंकृति ।
तत्किञ्चिदधिकं वारे द्वितीयेऽथ तृतीयकम् ॥
कियद्दीर्घं शुद्धकूटखण्डैः पाटैर्विमिश्रितैः ।
व्यस्तैस्समस्तै रचितं ततो देंकृतिमत्पुनः ॥
सकृत्तच्च प्रयोक्तव्यमथ वर्णसरात्मकम् ।
दीर्घं खण्डं ततोऽल्पं च प्रान्त्यं शुद्धादिनिर्मितम् ॥
ओता सोक्ता छण्डणान्ता कैश्चिद्देंकृतिमुक्तिका ।
एषैककलयुग्मे स्यान्निस्सारौ छण्डणो भवेत् ॥
उद्धतो ध्वनिरत्र स्यात्प्रायो मानं विलम्बितम् ।
दीप्तं नृत्तं च तामाहुः केचित्केदार इत्यपि ॥
इमामाहवनीं प्राहुरेकेऽन्ये त्वन्यथा जगुः ।
पाटैर्बहुलदेंकारैस्तालैश्च निखिलैः कृता ॥
बहुधा स्थापना यस्यां आहुराहवनीं बुधाः ।
आदौ देंकारखण्डं चेद्देंकारादिस्तदोच्यते ॥

शार्ङ्गः

ओयारः—देशीलास्याङ्गम्

नर्तक्या यत्र सर्वाङ्गशोभनैर्गीतिविभ्रमैः ।
प्रक्रान्तनृत्तावयवा द्विगुणत्रिगुणाः क्रमात् ॥
तालयुक्त्या प्रयुज्यन्ते स ओयार उदीरितः ।
यद्वा मूर्धोन्नतिः किञ्चित्तिर्यगोय्यार उच्यते ॥

वेमः

ओरा

चतसृणां पात्रपङ्क्तीनां ऋज्वी गतिः ओरेति कथ्यते ।

ओरिका

स्वरभेदसूचनाय स्थानेऽपि तन्त्र्यपकर्षणम् । अयमपि चमत्कारः ।

ओवी—प्रबन्धः

सानुप्रासास्त्रयः खण्डाः देशभाषाविनिर्मिताः ।
आद्या पदावसाना चेद्गीयते येन केनचित् ॥
तालेनेष्टेन रागेण तदोवीति प्रकीर्तितम् ।
अत्र त्रयाणां खण्डानामेकाद्या वृत्तयोगतः ॥
भवन्ति बहवो भेदाश्छन्दश्च न नियन्त्रितम् ।
छन्दसा येन केन स्युरोव्यो जनमनोहराः ।
तेन्नैकैरेव गातव्या एताः शृङ्गारमञ्जुलाः ॥

पण्डितमण्डली

ओवी— प्रबन्धः

पश्चादोवीप्रबन्धोऽथ भवेत्तालो यथेप्सितम् ।
देशीभाषाभिरेवायं प्रान्तप्रासा प्रबद्ध्यते ॥
ओवीपदाश्रिता गेया भवेदेवं तु लक्षणैः ॥

हरिपालः

प्रशान्ताश्च त्रयः पादाः तालस्तत्र तृतीयकः ।
ओवीशब्देन सा चान्ते कार्या स्यादोविका बुधैः ॥
संभोगे विप्रलम्भे वा शृङ्गारे रचितैः पदैः ।
हृदिस्थं प्रियमुद्दिश्य गेया स्यादिह चोविका ॥
इष्टतालेन गातव्यं सानुप्रासं पदद्वयम् ।
इयमप्योविका प्रोक्ता प्रान्ते ओवीसदंदिति ॥

सोमेश्वरः

ओवेणकम्—सप्तगीतभेदः

अथ नानापदौ पादौ तुल्यगीत्यादिलक्षणौ ।
पृथगोवेणकस्य स्यादपरान्तकवस्तुवत् ॥
द्विकलो माषघातास्यः पञ्चपाणिरतः परम् ।
असमानत्वनित्यत्वे तस्य प्राधान्यकारणे ॥
द्वितीया चाष्टमी चैव द्वे शम्ये परिकीर्तिते ।
चतुर्थषष्ठनवमास्तालाः शेषं यथोदितम् ॥
अपरान्तकवच्चात्र विक्षेपमुपवर्तनम् ।
वज्रं संपिष्टकं वा स्यादुभयत्रापि वा पुनः ॥
उपवर्तनवत्सन्धिस्तत्स्थः स्याच्चतुरश्रकः ।
युग्मप्रवृत्तवत्कार्यं सन्धिवद्वज्रसंज्ञितम् ॥
संपिष्टकाख्यमन्ते स्याद्वैहायसिकसम्मतम् ।
निष्काम एकस्त्रिशम्यास्त्रितालोऽन्यद्यथोत्तरम् ॥
प्रवेण्यामुपपातश्च द्विकले स्युरिहोत्तरे ।
उपपाते द्वितीयस्तु तालः कैश्चिदुदाहृतः ॥
अन्ताहरणमप्यत्र भवेदन्तसमन्वितम् ।
एवं तु द्वादशाङ्गानि सप्त वास्योपपादयेत् ॥
संपिष्टकप्रवेण्यौ च तथा चैवोपवर्तनम् ।
उपपातं च सप्ताङ्गे न प्रयुञ्जीत गीतवित् ॥
प्रवृत्तं चावगाढं च प्रवेण्योरिह तु क्रमात् ।
प्रायः शेषेषु विवध एककं चोपवर्तने ॥

दत्तिलः

अत्र संपिष्टकादिद्वादशाङ्गानि तत्तत्स्थानेषु निरुक्तानि ।

औडुवम्

उडवो नक्षत्राणि गच्छन्ति यस्मिन्नाकाशे तदाकाशमौडुवम् । तेन पञ्च संख्या लक्ष्यते । पञ्चमं हि महाभूतम् । तत्स्था संख्या च विद्यते ।

मतङ्गः

औडुवं औडवमिति च रूपे दृश्येते ।

औडवरागगानफलम्

व्याधिनाशे शत्रुनाशे भयशोकविनाशने ।
औडवास्तु प्रगातव्या गृहशान्त्यर्थकर्मणि ॥

नारायणः

औडुविता—मूर्छना

मूर्छनाभेदे द्रष्टव्यम् ।

औत्सुक्यम्—चिन्ताभिनयः

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमभिलाषादिहेतुजम् ।
मुखस्थाने तु मुकुलं पताकौ द्वौ ह्यधोमुखौ ॥
चलितौ पार्श्वभागे तु विसृष्टौ तु ततः परम् ।
कर्तरी च पुरोभागे चलावौत्सुक्यदर्शने ॥

विनायकः

औत्सुक्यम्—व्यभिचारिभावः

इष्टजनवियोगानुस्मरणोद्यानदर्शनादयो विभावाः । दीर्घनिःश्वसिताधोमुखविचिन्तननिद्रातन्द्रिशयनाभिलाषादयोऽनुभावाः ।

भरतः

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं कथ्यते कविपुङ्गवैः ।
इष्टवस्तुसंयोगरक्त्यास्थामिस्समुद्भवः ।
तत्रोच्छ्वासत्वरात्रासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥

सर्वेश्वरः

औदार्यम्

औदार्यं नाम तत्पुंसामलोभितमिति स्मृतम् ।
औदार्यं प्रश्रयः प्रोक्तः सर्वावस्था गतो बुधैः ॥
दानमभ्युपपत्तिश्च तथा च प्रियभाषणम् ।
विकस्वरमुखत्वं यत्तदौदार्यमितीरितम् ॥

भावविवेकः

औदुम्बरी—वीणा

वीणागाथिनाविति वेदवाक्ये औदुम्बरीवीणैव गृहीता इति वेदव्याख्यातारः ।

औपच्छन्दसिकम्—मात्रावृत्तम्

विषमं—एकष्षण्मात्रागणः, र, य.
समं—अष्टमात्रागण एकः, र, य.

विरहाङ्कः

औपाधिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।

म प ध नि स रि

नान्यः

औमापतम्

उमापतिकृतं चत्वारिंशदध्यायात्मकम् । स्वरमूर्छनाजातितन्मण्डलप्रबन्धरागवाद्यविषयेष्ववान्तरभेदा बहवोऽस्मिन्नुक्ताः। कस्यापि लक्षणं नोक्तम् । नाम्नैवोद्दिष्टम् । भरतमतङ्गकोहलप्रस्थानादत्रोक्तं भिन्नमिति स्पष्टम् ।

कंसारिः—मेलरागः (हनुमत्तो)
(आ) स ग रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

ककुभः—मेलरागः
पञ्चमोद्ग्राहसंपन्ने धहीने ककुभे पुनः।
तीव्रगान्धारराहित्यमारोहे चावदन्बुधाः॥
:कालगेयः।

महोबिलः

ककुभः—रागः
धैवतांशग्रहो न्यासपदे ह्यन्वितपञ्चमः।
अल्पीकृतनिषादश्च सप्तस्वरविभूषितः॥
पञ्चमीधैवतीमध्या जातिद्वयसमुद्भवः।
....॥
करुणे चैव बीभत्से रसे चैव भयानके।
यमकालमहाकालदेवताभिरधिष्ठितः॥

नान्यः

धैवतीपञ्चमीमध्यासंभूतो धैवतांशकः।
ककुभः पञ्चमन्यासः संपूर्णस्वर इष्यते॥

कश्यपः

षड्जग्रामसमुद्भूतः ककुभः कीर्त्यतेऽधुना।
धैवतांशग्रहो न्यासे पञ्चमः पूरितस्वरैः।
प्रसन्नमध्यालङ्कारः सारोही ककुभो भवेत्॥

हरि

ककुभो धैवतांशस्स्यात्पञ्चमन्याससंयुतः।
पञ्चमीधैवतीमध्याः तिस्रोऽमूर्जनयन्त्यमुम्॥

मोक्षः

ककुभकैशिकः— रागः
पञ्चमिकाधैवत्योः कैशिक्याश्चैव धैवतैकांशः।
न्यासीकृतपञ्चमकः कृशतरभूतर्षभस्वरः॥
भयानके स बीभत्से करुणाश्रुतिसंश्रितः।
भवेत्कालमहाकालदेवः ककुभकैशिकः॥

नान्यः

धैवतांशः पञ्चमी च कैशिकी धैवती तथा।
कारणं पञ्चमन्यासः येल्पः ककुभकैशिकः॥

कश्यपः

ककुभा—मूर्छना शकुन्तिमा
शकुन्तानां रवं श्रुत्वा यस्माद्गायन्ति किन्नराः।
ऋषभे ककुभा? तस्मात्पक्षिराजोऽत्र दैवतम्॥

नान्यः

ककुभा—मूर्छना
गान्धारग्रामे सप्तमी।
(आ) रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि.

नान्यः

ककुभा— रागः
धैवतांशग्रहन्यासा संपूर्णा ककुभा मता।
तृतीयमूर्छनोत्पन्ना शृङ्गाररसमण्डिता॥

दामोदरः

ककुभारागध्यानम्
सुपोषिताङ्गी रसमण्डिताङ्गी चिलानना चम्पकदामयुक्ता।
कटाक्षिणी स्यात्परभावचिवा दानेन युक्ता ककुभा मनोज्ञा॥

दामोदरः

मालवकौशिकभार्या।

कक्षमूलहस्तः
सर्पशीर्षः कक्षभागे तिर्यग्बद्धस्तु कक्षकः।
सर्पशीर्षः कक्षभागे कक्षमूलप्रदर्शने॥

विनायकः

कक्षवर्तना
पार्श्वमण्डलिनोस्स्वस्वपार्श्वयोर्भ्रमणं यदा।
युगपत्क्रमतो वा स्यात्कक्षवर्तनिका तदा॥

मनोदः

कङ्कः—तानः
षड्जग्रामे सपहीनोद्भवः।
नि ध म ग रि.

कुम्भः

कङ्कणः—मेलरागः
शङ्कराभरणे मेले रागः कङ्कणसंज्ञकः।
पहीनो गादिरास्यातो बहुमध्यमसङ्गतः॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः।

महोबिलः

कङ्कालम्—वाद्यम्
स्फुरितैर्मूर्छनासंज्ञैः कर्तरीत्रितयेन च।
युक्तं करैः क्रमादेभिः कङ्कालं कथितं बुधैः॥

कङ्कालः—वीणावादनप्राणः

कर्तरीत्रयसंयुक्तं स्फुरिते मूर्छनायुतम् ।
कङ्कालनामकं वाद्यं प्राहुर्वैणिककोविदाः ॥

पार्श्वदेवः

कङ्कालं तद्भवेद्वाद्यं यत्र स्फुरति संभ्रमः ।
मूर्छितैः मूर्छनं भूयः कर्तरीत्रिकसंयुतम् ॥

कुम्भः

कथोद्घातः—आमुखाङ्गम्

सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ।
गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातः स कीर्तितः ॥

भरतः

कच्छोली— रागः

अत ऊर्ध्वं तु कच्छोली षड्जांशन्यासमध्यमा ।
कूटतानयुता सेयं हीनगान्धारधैवता ।
उदीर्यते बुधैरस्या मूर्छना शुद्धमध्यमा ॥
न्यासग्रहांशमध्या गधहीना बहुलतारर्षभा च ।
.. तक्षणनामा पबहुला कुम्भिर्नामूर्छा ॥
शृङ्गाररससंबद्धा मकरध्वजदेवता ।
कच्छोलिका निगदिता विभाषा गीतकोविदैः ॥

नान्यः

गान्धारधैवतोन्मुक्ता ग्रहांशन्यासमध्यमा ।
रिमन्द्रतारबहुला कच्छोली परिकीर्तिता ॥

याष्टिकः

कच्छपी—वीणा

अपरा कच्छपी वीणा सैव रूपवती क्वचित् ।
अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्ये शिरस्तस्याः प्रकीर्तितम् ॥
चतुर्दशाङ्गुलं सार्धं प्रशस्तं च भवेच्छिरः ।
गलं पञ्चाङ्गुलं प्राहुः प्राशस्त्ये तत्र तद्विदः ॥
कच्छपस्येव तत्पृष्ठं क्रमतश्चोन्नतानतम् ।
दशिका द्व्यङ्गुला सार्धा शिरोमध्यस्थिता मता ॥
किञ्चिन्निम्ना सुवलिता पञ्चरन्ध्रसमन्विता ।
क्रोडमित्तिश्शिरो गर्भे निर्मितव्याजिनोपमा ॥
गलान्ते कर्णिका च स्याद्दशाङ्गुलमिता मता ।
सार्धचन्द्राकृतिस्सा तु वलिता पृष्ठदेशतः ॥
दण्डात् षडङ्गुलोच्चा स्याद्दण्डोऽङ्गुलिदशद्वयः ।
एकाङ्गुलाधिको मूले क्रमात्स्थूलोऽग्रतः कृशः ॥
विधाय रन्ध्रं तद्गर्भे पिधानं तत्र दापयेत् ।
त्रयोदशाङ्गुलिमितो दण्डपुच्छस्तु दीर्घतः ॥
तत्र सप्ताङ्गुलं दैर्घ्यमुन्नतं च षडङ्गुलम् ।
सारीगृहमिति प्रोक्तं त्रिश्रेणीकलितं च तत् ॥
तत्पश्चात्पुच्छ इत्युक्तः स षडङ्गुलदैर्घ्यभाक् ।
मत्स्यपुच्छाकृतिर्वक्रो नानासुभरणान्वितः ॥
मोटिन्यः पञ्च कर्तव्यास्ताश्च स्युः सारिकाभिधाः ।
तासां बिलत्रयं कार्यं दक्षिणे वामतो द्वयम् ।
दण्डान्ते कलिकान्यस्य तन्त्रीणां तत्र संस्थितिः ॥
शिरो गर्भः पिधातव्याश्चर्मणा कोमलेन च ।
पित्तलेनातिशुभ्रेण तस्योपरि निवेशयेत् ॥
अङ्गुल्योच्चां मकरिकां पञ्चरेखान्वितां पुनः ।
दशरन्ध्रेषु पञ्चाधः पट्टसूत्रविनिर्मिताः ॥
क्षिपेत्प्रतिदशास्तासु बध्नीयात्तन्त्रिकाकृतिः ।
छागवालोद्भवां मन्द्रे मध्ये चैवाथ पट्टजाम् ॥
तन्त्रीद्वयीं समगुणां सह तां तारकं न्यसेत् ।
तारात्परं न्यसेत्तन्त्रीं सूक्ष्मां तां मध्यमां विदुः ॥
एता यथाक्रमं स्थाप्या क्रोडान्मकरिकोपरि ।
एवंविधायां कच्छप्यां विविधाः करसारणाः ॥
ताः परस्परया ज्ञेयाः तद्ज्ञानामुपदेशतः ।
एषा मनोहरा वीणा दार्वस्याः खदिरादिकम् ॥

नारायणः

कच्छोली—रागः

षड्जांशा मध्यमन्यासा कूटतानसमाश्रया ।
गान्धारधैवतत्यक्ता शुद्धमध्या तु मूर्छना ॥
कच्छोली नाम विख्याता वीरे सा विनियुज्यते ।

जगदेकः

कञ्जिनी—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः । हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः । अत्रमते धैवतो द्विश्रुतिः ।

कञ्चुकमोक्षः—शृङ्गाराङ्गम्

कूर्पसकविभूषादित्यागः कञ्चुकमोक्षः ।

भोजः

कञ्जमालिनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि स ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

कटकम्—हस्तः
अधोविसृष्टविन्यस्तसर्वाङ्गुलिमनोहरम् ।
किञ्चिदुन्नतमध्यं च कटकं समुदाहृतम् ॥
पतिःमात

कटाक्षः
यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।
तारकायाः कलाभिज्ञाः तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥
अशोकः

कटाक्षः—अनुभावः
भ्रूदृग्विलासः कटाक्षः ।
कुम्भः

कटिः
कम्पितोद्वाहिता छिन्ना विवृत्ता रेचितापि च ।
कटिः पञ्चविधा ज्ञेया वीरसिंहसुतोदिता ॥
अशोकः

कटिच्छिन्नम्—करणम्
पर्यायशः कटिच्छिन्ना बाहू शिरसि पल्लवौ ।
पुनः पुनश्च करणं कटिच्छिन्नं तु तद्भवेत् ॥
भरतः

पार्श्वेन भ्रमरीं कृत्वा मण्डलस्थानके स्थितः ।
कृत्वा छिन्नां कटीमेकां बाह्वोः शिरसि पल्लवम् ॥
करमङ्गान्तरैरेवं यत्र त्रिचतुराः कृताः ।
आवृत्तयः कटीच्छिन्नं तद्विस्मयनिरूपणे ॥
शार्ङ्गदेवः

पार्श्वाभ्यां भ्रमरीं कृत्वा मण्डलस्थानकं भजन् ।
दधाच्छिन्नाकटिं चाध अलपद्मपताकयोः ॥
स्कन्धे च विदधन् हस्तं कुर्यादङ्गान्तरेण च ।
त्रिश्चतुर्वा क्रिया यत्रैतत्कटिच्छिन्नमिष्यते ।
विस्मयात्मनि वाक्यार्थे विद्भिरेतद्विधीयते ॥
ज्यायनः

न्तोषविस्मयाख्याने ।
लक्ष्मणः

कटिच्छिन्नभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्
मण्डले दक्षपार्श्वे स्यादलपद्मः प्रसारितः ।
दक्षिणाङ्घ्रिः पार्श्वलग्नः स्थापिताङ्गुलिपञ्चकः ॥
वामोर्णनाभिपार्श्वस्य लताहस्तकवत्कृतम् ।
उत्थाप्य मण्डलस्थाने वाममण्डी तु पृष्ठतः ॥

छोकटिं दक्षिणाङ्गं च नामितं भ्रामयेद्यदा ।
वामावर्तनतः सा स्यात्कटिच्छिन्नभ्रमिस्तदा ॥
वेदः

कटिभ्रान्तम्—करणम्
विधाय दक्षिणं सूची वामपादं प्रसारितम् ।
पादं पार्श्वे क्षिपन्पृष्ठे परावृत्तेन कर्मणा ॥
कटिमारेचयेद्यद्वा बाह्यतो भ्रमरीं दधन् ।
हस्तौ प्रयोगतः कुर्याद्व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥
यत्रान्ते चतुरस्रं च कटिभ्रान्तं पतन्ति तत् ।
परिक्रमगतीनां तत्तारेषु यतिपूरणे ॥
ज्यायनः

कटिरेचकः
सर्वतो भ्रमणात्कट्याः कथितः कटिरेचकः ।
अशोकः

कटीरपटः
सान्द्रं कौसुंभवस्त्रं च हैरण्यद्रवलिप्तकम् ।
चतुस्तालं तु विस्तीर्णं रुद्रतालायतं तथा ।
द्व्यङ्गुलं कुञ्चितं मध्ये कटीरपटलक्षणम् ॥
नन्दी

कटीसमम्—करणम्
कृत्वाक्षिप्तामतिक्रान्तां चारीं चाथ करावुभौ ।
स्वस्तिकीकृत्य नाभौ तु दक्षिणं खटकामुखम् ॥
अर्धचन्द्रपरं कट्य(ट्यां) कुर्यात्पार्श्वे तु सन्नतम् ।
एकमुद्वाहितन्त्वन्यदेवमङ्गान्तरैरपि ॥
आवृत्तिर्वैष्णवं स्थानं यत्र तत्स्यात्कटीसमम् ।
सूत्रधारेण तद्योज्यं जर्जरस्यामिमन्त्रणे ॥
अशोकः

कडुवा—वाद्यविशेषः
एकविंशाङ्गुलायामा सप्ताङ्गुलमिता मुखे ।
बीजदारुमयी कार्या समाङ्गी मुखमध्ययोः ॥
संहतं त्र्यङ्गुलापीने वलये वह्निनिर्मिते ।
नवाङ्गुलान्तरे वृत्ते सप्तरन्ध्रसमन्विते ॥
कवलेन पिनद्धास्ये स्थूलतन्त्रीसुयन्त्रिते ।
मञ्चनालिप्तकोणाभ्यां कडुवां वादयेत्सुधीः ॥
केङ्कारस्तत्र मुख्यः स्याद्देवतास्तोभहेतवे ।
अन्ये पाटाः प्रयोक्तव्याः पटहे ये प्रकीर्तिताः ॥
सोमेश्वरः

कट्टुडः—जातिनृत्तम्

कट्टडः, कट्टणः, कट्टरः—एते पर्यायाः। नानाजातीनां वेषभाषाविशेषेण यन्नृत्तं तत् कट्टड इत्युच्यते। शब्दस्तु द्रविडान्ध्रकर्णाटकेरलादिभाषासु प्रसिद्धः।

कट्टुडाः—मार्गे

आदौ मुखवरिस्तस्मिन्द्वये धम्मालकस्तथा।
त्रये तु वीरभद्रश्च चत्वारो योगिनी तथा॥
पञ्चमं कुरुवञ्जी च षष्ठी स्यात् सिंहघातकः।
सप्तमः कुलुवरिश्च वरसरिश्च तथाष्टमः॥
नवमं भैरवं प्रोक्तं दशमं दण्डघट्टनम्।
एकादशः कोलवानिः संकीर्णो द्वादशस्तथा॥

नवमदशमेकादशाः देशभाषया जक्किणी, कलापा, कोलुसि इत्युच्यन्ते।

संग्रहकारः

कट्टणा—नृत्ते वेषधारिणी

कट्टणा वेषभाषाभ्यां कृत्वा नृत्यति यत्र या।
कट्टणः स च विज्ञेयः कल्पगीतोपशोभितः

नन्दी

कट्टुमितम्

केशादिमहजे हर्षे दुःखिवद्वचनं तु यत्।
स्यात्तत्कट्टमितं।

पार्श्वः

कट्टुरम्—देशीनृत्तम्

पाटैरालापचारी स्यात्तत्कट्टरमथोच्यते।
सप्तखण्डात्मकं सप्ततालैर्भ्रान्तिलयान्वितम्॥
सचक्कारं पिलमूरूमानाभ्यां च विराजितम्।
कईमूरूकलासाभ्यां मध्ये मध्ये सुशोभितम्॥
रुद्रखण्डैर्बाणखण्डैरेकविंशतिखण्डकैः।
युतं साभोगमन्ते च केषांचिन्मतमीरितम्॥

वेदः

इदं सामान्यकट्टरम्।

कट्टरशृङ्खला—देशीनृत्तम्

षष्टिश्च त्रिशतानीति कट्टराणि भवन्ति हि।
कतिचिद्ब्रूमहे यानि नृत्यन्ते नटकोविदैः॥
दशावतारनाम्ना वै कट्टराणि भवन्ति हि।
दशसंख्याः प्रयुक्तानि पुराणविधिना ब्रुवे॥
मत्स्यकूर्मवराहाश्च नृसिंहो वामनस्ततः।
रामो रामश्च रामश्च बौद्धः कल्की भवन्त्यमी॥
दशावतारविज्ञैश्च विप्रैरान्ध्रैः कृतश्रमैः।
नृत्यन्ते सह पेरण्या इन्भिदा कोविदैर्ध्रुवम्॥
बङ्गाली कट्टरं कामं कट्टरं च परस्परी।
योगिनी मतवाली च कोलकट्टरमेव च॥
गोपालशुकमातङ्गी लास्यानि कट्टराणि च।
दरवेशकट्टरं पाशकट्टरं पारसी तदा॥
रवौलवोर्वीकट्टरे च सुल्तानीरासकट्टरे।
रुखी मोहनमाले च पेरणीकट्टरं तथा॥
फिरङ्गीकट्टरं पश्चात्सिंघणाख्यं च कट्टरम्।
मालवी गारुडी मुण्डी कट्टराणि ततः पुनः॥
सबलं गुज्जरी राधाजम्मीकट्टरमेव च।
घटकीकट्टरं मिल्लीकट्टरं वीरकट्टरम्॥
मोहिनीकट्टरं भस्मासुरनर्तनकट्टरम्।
शिलिन्ध्रीकट्टरं पश्चाद्रावणस्य च कट्टरम्॥
भीमकट्टरमेवं च पञ्चाशत्कट्टराणि वै।
एतन्मध्ये प्रसिद्धानां लक्षणं व्याहरामहे॥

वेदः

नृत्तरत्नाकरे कट्टरान्तराणि सूचितानि वर्तन्ते।

कठारिसालुवः—देशीतालः

कठारिसालुवे बिन्द्वोर्मध्येऽन्तस्य त्रिदौ प्लुतौ।
० ऽ ० ० ० ऽ ०

गोपतिपः

कठोरम्—दर्शनम्

कठोरं स्याद्यत्तु दृढं सबाष्पं चाप्यबाष्पवत्।

वेमः

कडाडम्—शारीरभेदः

त्रिषु स्थानेषु मधुरं कडाडं परिकीर्तितम्।

पार्श्वदेवः

कणवाहिनी—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि—स.
(अव) स नि ध म ग—स.

कण्ठरेचकः

तिर्यग्भ्रान्तिरथो यः स्यात्कण्ठस्य विधुतभ्रमः।
स कण्ठरेचकः प्रोक्तः कण्ठरेचककोविदैः॥

अशोकः

कण्ठशुद्ध्यौषधानि

गेयस्य कण्ठसाध्यत्वात्तद्विशुद्ध्यर्थमौषधम् ।
प्रोच्यते गायकप्रीत्यै सर्वभूतानुकम्पिना ॥
अपथ्यवर्जनाद्दोषा न स्युः प्रायो नृणां यतः ।
अतस्तद्वर्जनं पूर्वमुच्यतेऽन्यत्ततोऽपि च ॥
गायनो वर्जयेत् क्षारं चान्नं पर्युषितं तथा ।
आरनालं यवान्नं च वटुकं चापि यद्भवेत् ॥
गुरुप्रायमिहान्यद्यन्माहिषक्षीरमादितः ।
श्लेष्मकारि च यत्प्रायस्तदश्नीयान्न कर्हिचित् ॥
प्रत्यूषे मधुना साकं चूर्णमाहौषधं लिहन् ।
रात्रौ सलवणं चापि भक्षयेत् त्रिफलां सुधीः ॥
हृद्यकण्ठकरं रात्रौ खादिरं चूर्णमीरितम् ।
नागवल्लीदलैः साकं साकं खादिरकैर्दलैः ॥
मुस्तापौनर्नवैः पत्रैः क्रमुकैः मिश्रतीकृता ।
भक्षिता कुरुते कण्ठं किन्नरीगणगर्वहम् ॥
तित्तिरास्तैलसंभ्रष्टा भक्षिता गायकं नरम् ।
कुर्वन्त्यभ्यासतो नूनं वंशवीणादिवादिनम् ॥
क्षीरवृक्षसटी भार्ङ्गी गुडूची बर्बरैस्तथा ।
कुशाकाशैः श्रुतं तोयं कण्ठमाधुर्यकारणम् ॥
अपामार्गशिरीषाम्लवेतसैर्बिल्वसंयुतैः ।
श्रितं पयः प्रकुरुते कण्ठं श्रुतिमनोहरम् ॥
वासा ब्राह्मी वचा पथ्यः काथः समधुपिप्पलिः ।
सेवितः पुरुषं कुर्यात्सप्ताहान्मञ्जुलध्वनिम् ॥
सर्पिर्मधुकसंसिद्धं प्रत्यहं यः पिबेन्नरः ।
तस्य कण्ठो भवेन्नूनं किन्नरीगणगर्वनुत् ॥
गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खीवचाभयाशुण्ठिशतावरीभिः ।
लीढं घृतं गव्यमहो विधत्ते मेधाविनं किन्नरसंनिभं च ॥

कुम्भः

कण्डावली—मेलरागः (कान्तामणिमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स ·
(अव) स ध प म ग रि स.

कतरदिण्डः—देशीनृत्तम्

सूत्रं बध्वा वामपादः कुट्टितो भूतले पुनः ।
कृत्वोत्प्लुतिं तिर्यगूर्ध्वं स्वस्तिकं पादयोस्ततः ।
तेनैव निपतेद् भूमौ दिण्डः कतरपूर्वकः ॥

वेदः

कतम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

कर्तरीशब्दसंभवोऽयं कतशब्दः ।

मण्डलं प्रथमं कृत्वा दक्षपार्श्वे पताककः ।
शिखरो हृदि वामः स्याद्गारुडं वामपार्श्वके ॥
प्रसारितपताकोऽग्रे मण्डले पुरतः स्थितः ।
प्रसारितपताकः स्याच्छिखरस्तु हृदि स्थितः ॥
पृष्ठेऽङ्गवलने सव्यः प्रसारितपताककः ।
तत्रापि मण्डलं कार्यं वामे गारुडमाचरेत् ॥
हृदये शिखरो दक्षो वामोऽग्रे स्यात्पताककः ।
हृदये शिखरद्वन्द्वं सम्मुखं स्वस्तिके स्थितिः ॥
विपर्यासात्पुरो हस्तः प्रसारितपताककः ।
स्वस्तिकं वलितं यत्र विपर्यासेन कर्तरी ॥
आदिताललयेनैवं चतुर्दिक्षु प्रकल्पयेत् ।
तिरिपभ्रमरी चान्ते कर्तर्युडुपमीरितम् ॥

वेदः

कथा—श्रव्यकाव्यम्

या नियमितगतिभाषा दिव्यादिव्योभयेतिवृत्तवती ।
कादम्बरीव लीलावतीव वा सा कथा कथिता ॥

भोजः

लीलावती प्राकृतकाव्यम् । लीलावतीशालिवाहनयोर्विवाहोऽत्र वस्तु ।

कथाशरीराश्रयः

कथाशरीरसंविधानभेदाः पञ्च । यथा—(१) इतिहासाश्रयम्, (२) कथाश्रयम्, (३) उत्पाद्येतिवृत्तम्, (४) अनुत्पाद्येतिवृत्तम्, (५) प्रतिसंस्कार्येतिवृत्तम्, इति ।

भोजः

कथाश्रयम्—कथाशरीरम्

बृहत्कथादिप्रतिपन्नप्रख्यातोदात्तनायकचरितविषयतामपि महाकाव्यादेः प्रबन्धस्याभिधत्ते । यथा—वत्सेश्वरचरितम् उदयनोदयः ।

भोजः

कथोद्घातः—आमुखाङ्गम्

सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ।
गृहीत्वा प्रविशेद्वाक्यं कथोद्घातस्स कीर्तितः ॥

भरतः

वाक्यमिति । द्वीपादन्यस्मादित्यादि (रत्नावली) । वाक्यार्थे यथा—प्रतिमानिरुद्धे पीताम्बरगुरुशक्त्येत्यादि । केवलमत्र वीथ्यङ्गनिबद्धम् । कथा—काव्यार्थरूपा । ऊर्ध्वमेव हन्यते गम्यते तत्रेति कथोद्घातः ।

अभिनवभारती

कदम्बयुद्धम्—शृङ्गाराङ्गम्

वर्षासु कदम्बनीपहरिद्रादिकुसुमैः प्रहारभूतैः द्विधा बलं विभज्य कामिनां क्रीडाः कदम्बयुद्धम्।

भोजः

कद्रू—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः अथवा पञ्चमात्रिकः चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकः।

विरहाङ्कः

कनकप्रभः—देशीतालः

कनकप्रभसंज्ञे तु नद्वयं दद्वयं गुरु ॥ ० ० ऽ

श्रीकण्ठः

कनकमण्डनं—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म प ग रि स.

कनकलता—ध्रुवावृत्तम्

इयमाक्षेपिक्यां प्रयुज्यते।

आद्ये ह्यथ निधने त्रीणि पादेऽथ यदि गुरूणि स्युः।
ज्ञेया खलु बृहती नित्यं नाम्ना कनकलताक्षिप्तिका ॥
भूमिं णवजलधाराहिं सिंचंतो भुवणतलं जादि।
(भूमिं नवजलधाराभिः सिंचन्भुवनतलं याति।)

भरतः

इयं कनकमालेति नान्येनोक्तम्।

ध्रुवापादाक्षराणां तु गुरोः स्थाने लघुं न्यसेत्।
लघोर्द्रुतं गुरुं चान्ते भङ्गश्चञ्चत्पुटस्य तु ॥
वीरेषु कनकमाला युद्धयोगपरिक्रमे।
टक्करागेण गातव्या ध्रुवा द्रुतलये सदा ॥

नान्यः

कनकवराली—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.

कनकवसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म ग रि म ग स.

कनकाङ्गी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म ० प ध नि ० ० स.

कनकाम्बरी—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

कनिष्ठासारितम्—गीतम्

अस्य लक्षणं आसारितसामान्यलक्षणे उक्तम्। यथा— तस्मिन् चञ्चत्पुटस्तालः। पातस्तु शताशतेति। ततो द्वावृत्तरौ। इति त्रयस्ताला यथाक्षराणि। तेषामन्ते प्लुतः सन्निपातयुक्तः कर्तव्यः।

कन्दः—देशीतालः

कन्दो रो द्रौ गतौ तथा ऽ। ऽ ० ० ऽ ऽ ऽ।

मदनः

कन्दः—प्रबन्धः

कर्णाटादिपदैः पाटैर्नद्धः कन्द उदीरितः।
अस्मिन्वीररसे गेयमाभोगोऽन्यपदैस्तथा।
न्यासः पाटैश्च कर्तव्यः सदा श्रुतिमनोरमैः ॥
अष्टौ यगणाः स्कन्धे नौ जजो युजि तु जो नलघौ यौ।
यद्वा लक्षणतो भेदः स्यादेकोनविंशतोऽपि किल कन्दानाम् ॥

सोमराजः

कन्दरप्रियः—मेलरागः (हाटिकाम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प नि प म रि स.

कन्दर्पः—रागः

कन्दर्पस्स तु विज्ञेयो निगाल्पो हि समस्वरः।
अंशोद्ग्राहधृतैकपञ्चमरवो न्यासश्चगान्धारको-
पन्यासस्त्वृषभोपपञ्चमरवः पूर्णस्स्वरैस्सप्तभिः।
गान्धारोत्तरपञ्चमीतनुभवः शृङ्गारसंदीपकः
कन्दर्पः कुसुमेषु दैवतयुतो रागोत्तमः कीर्तितः ॥

नान्यः

ग्रहांशपञ्चमो न्यासर्षभपञ्चमकस्वरः।
गान्धारपञ्चमीजातः कन्दर्पोऽन्यस्तगध्वनिः ॥

कश्यपः

कन्दर्पः—देशीतालः

कन्दर्पे तु द्रुतद्वन्द्वमेकं लघु गुरुद्वयम्। ० ० । ऽ ऽ

वेमः

द्रुतद्वयं यकारश्च कन्दर्पः परिकीर्तितः।
स री ग मा सा री.

जग

कन्दर्प एव परिक्रम इति केचित्।

कन्दर्पः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

त्रयोविंशतिवर्णाढ्यध्रुवः कन्दर्पसंज्ञितः ।
वीरे वा करुणे वा स्यात्खण्डताले विधीयते ।
द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खण्डसंज्ञितः ॥

संगीतसारः

कन्दर्पबलशातनः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः ।
स नि प म ग.

कुम्भः

कन्दुकः—देशीतालः

लाघेन सगणेनोक्तः । कन्दुकोऽपि च ।॥।ऽ

कुम्भः

(अस्मादर्शे विन्यासे ।ऽ।ऽ इत्यस्ति)
लघुद्वयं सकारेण कन्दुकः परिकीर्तितः
धा पा मा गा रि रि सा

जग

कन्दुकः—प्रबन्धः

प्रबन्धः कन्दुको नाम स्यात्पाटबिरुदैः पदैः ।

जगदेकमहः

कन्नडगौलः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स
(अव) स नि ध प म ग रि स

मत

कन्नडगौलारागध्यानम्

अस्य कानडगौलेति नामान्तरं दृश्यते ॥
वामहस्ततलभाजिकपोलां चिन्तया च परिगुम्भितशीलाम्।
दूतिकां प्रति विलापनलोलां भावयामि हृदि कन्नडगौलाम्

रागसागरः

कन्नडा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स
(अव) स ध प म ग म म रि स

मत

—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः)

कन्नडायां तुर्यं त्यक्त्वा स्वरोहे वक्रपञ्चमम् ।

परमेश्वरः

कन्या

रत्नावलीदर्शितवत्सराजस्योक्ता यथा सागरिका प्रसिद्धा ।
या माधवस्यापि च माधवी सा अन्या च कन्या
मदयन्तिका च ॥
नागानन्दे च जीमूतवाहनस्यापि नायिका ।
यथा मलयवत्येवमन्या कन्यापि वीक्ष्यताम् ॥

नाटकम्

कन्याहस्तः

मृगशीर्षाभिधौ हस्तौ परस्परमुखीकृतौ ।
कन्याराशिविवेकार्थं युज्यते नयवेदिभिः ॥

नृत्तम्

कपटम्—लक्षणम्

छल्युक्त्या त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकं कपटम् ।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तो विज्ञेयं कपटसङ्घातः ॥

भरतः

व्याजप्रयोगेणाभिसन्धानं वञ्चना । अभिभावकं तिरस्कारकं छलोक्त्या कथितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणं अपलापो वा कपटम् । तस्य सङ्घातो लक्षणम् । कपटो वस्तुक्रमात्, दैवात्, शत्रोर्वा समुद्भूतः ॥

अन्ये पठन्ति—

यत्र सङ्कीर्तयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।
गुणातिपाताद्दोषं वा गर्हणं नाम तद्भवेत् ॥

भरतः

तत्त्रिविधमपि वागुपचारसामान्यात् छलमत्र स्वीकृतम् ।

अभिनवः

पाठान्तरम्—

छलयुक्त्या यदान्येषां मत्या नायकभावनम् ।
द्वित्रिप्रयोगयुक्तेन ज्ञेयं कपटसंज्ञितम् ॥

भरतः

कपटः—वाद्यालङ्कारः

रावणस्य कुलपतिवेषेण रामवञ्चनाय सीतापहारः ।

सागरः

कपर्दिनी—मूर्छना

जीमूतग्रामे पञ्चमी मूर्छना

यदा पञ्चस्वरो मूर्छां याति जीमूतसंज्ञके ।
ग्रामे कपर्दिनी नाम मूर्छना जायते तदा ॥

सङ्गीतयुक्तः

कपर्दिनी — शिशुसन्तोषकरी मूर्छना।

पण्डितमण्डली

कपालगानम्—

पुराकल्पे च कल्पान्ते भुजगेन्द्रेण शम्भुना।
भ्रम्यमाने जटाजूटे पीडितोऽभून्निशाकरः।
तस्मात्प्रस्पन्दमानेनामृतेन प्लाविता सती।
प्रतिकल्पमनेकेषां ब्रह्मणा ग्रथिता जले।
कपालसन्ततिर्गातुं प्रवृत्ता जीविता सती।
तद्गानमुदितस्तत्र तस्माद्दिग्गजमण्डलम्।
चलत्कुलाचलं भ्रंशयद्भूतलं पतदम्बरम्।
स्खलद्ब्रह्माण्डपिण्डं च प्रणश्यत्फणिपुङ्गवम्।
उद्वेलत्सप्तकूपारं ननर्त वृषभध्वजः।
नृत्यान्ते तत्र शुश्राव गद्यपद्याद्यलङ्कृतैः।
सर्वभाषामयैः स्तोत्रैर्दिव्यैर्देवमनोहरैः।
स्तुवन्तीं तां कपालानां मालामानन्दनिर्भरः।
तुष्टः प्रोवाच तां यो मां स्तोत्रेणानेन भक्तितः।
स्तोष्यति प्रणयात्तस्मै भुक्तिं मुक्तिं च शाश्वतीम्।
प्रदास्यामि प्रसन्नोऽहमुमया सहितोऽन्वहम्।
कपालगानं तदिदं प्रसिद्धं वेदसम्मितम्।
आदौ ब्रह्मकपालं तु पैतामहमतः परम्।
हैरण्यगर्भमपि च द्रौहिणं तदनन्तरम्।
वैरिञ्चं पञ्चमं प्रोक्तं षष्ठं स्वायम्भुवं तथा।
चातुराननमत्रान्यच्छातानन्दं तथाष्टमम्।
एतत्प्रणीतगानानि गायतीह सदाशिवः॥

कुम्भः

मतान्तरे—

कण्ठालम्बी भुजङ्गानां सोष्मफूत्कारवायुभिः।
प्रदीप्तात्फालनेत्राग्नेर्ज्वालाभिस्तापिताद्विधोः।
प्रस्रवत्सौधधाराभिः शनैरुज्जीवितैः पुनः।
कण्ठस्थविष्णुविध्यग्निसूर्येन्द्रादिकपालकैः।
नृत्यन्तं शङ्करं प्रेक्ष्य यद्गीतं सामसन्निभम्।
कपालगानमाहुस्तत्कश्यपप्रमुखा द्विजाः।
तदेवोद्ध्रियते राज्ञा धर्मोद्धरणहेतुना।
एतत्स्वरपदैर्युक्तं यो गायति शिवाग्रतः।
स सप्तजन्मजं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम्।

भैरवरूपेत्यादि प्रथमं गानम्। शुद्धस्फटिकेत्यादि द्वितीयम्। अन्तकशूलेत्यादि तृतीयम्। इन्द्रगानं पञ्चमम्। कामगानं षष्ठं निर्मलतेज इत्यादि। प्रलयदिवाकरेत्यादि वरुणगानमष्टमम्॥

शुद्धजातिभुवां लक्ष्म कपालानां ब्रवीम्यथ।
यद्यया जन्यते जात्या कपालं तत्र चेष्यते।
रागस्तज्जातिवर्त्येषा राजराजस्य सम्मतिः॥

कुम्भः

कपालघूर्णनम्—उत्प्लुतिकरणम्

लोभडीमलगं यद्वा विधाय धरणीतलम्।
स्पृष्ट्वैव शिरसा यत्र परिवृत्तिं करोति चेत्॥
कपालघूर्णनं नाम करणं तत्प्रचक्षते॥

वेमः

'कपालचूर्णमित्युक्तं यदन्यैस्तन्न शोभनम्'।

ज्यायनः

कपालोत्पत्तिः—

भिक्षाटवेषेण पिनाकिना प्राग्गीतासु षाड्जीप्रमुखासु तासु।
तत्तादृशो यद्रसपादवश्याद् द्रवीभवत् तन्मुकुटीसुधांशोः॥
निष्यन्दमानामृतजातजीवतद्भूषणब्रह्मकपालकानि।
यस्मादगायन्ननुसृत्य गीतिं तां शांभवीं तेन कपालसंज्ञाम्॥
एतानि गीतानि परं भजन्तीत्युदीरयन्त्यत्र मतङ्गमुख्याः।

रघुनाथः

संप्रति जातिशरीरान्तर्भूततया कपालपाणिकयोः।
मुनिवचनालोचनया यमेव तल्लक्षणं निबध्नीमः॥
रागोत्पत्तिनिदानं शुद्धा विकृताश्च जातयोऽत्र यथा।
अनयोरपि कारणता प्रतिपत्तव्या तथा तद्ज्ञैः॥
सप्तस्वेव कपालं जातिषु शुद्धासु दर्शितं मुनिना।
शुद्धविकृतासु चाष्टादशसु पुनः पाणिका ज्ञेया॥

अत्र च यद्यपि कपालं त्रयोदशकलत्वं मुनिना। तथाप्येतद्गन्धर्वप्रयोगे परस्परगीयमानस्वरपदक्रमैरष्टनवद्वादशतलकला एव लिख्यन्ते।

यथातथैव लोकेऽप्रसिद्धत्वात्, अदृष्टफलहेतुत्वाच्च॥

नान्यः

कपालोत्प्लवनम्—

पार्ष्णिमेकैकपादस्य कटौ पर्यायतो न्यसेत्।
अर्धचन्द्रकरौ मध्ये न्यस्य यत्स्यात्कपालकम्॥

नाट्यदर्पणे

कपित्थः—हस्तः

अङ्गुष्ठाग्रेण लग्नाग्रा तर्जनी शिखरस्य चेत्।
कपित्थस्स्यात्तदा कार्यो धारणे कुन्तवज्रयोः॥
चक्रचापगदादेश्च शराकर्षादिकर्मणि।
अन्योन्यंकार्यविषयौ कपित्थशिखरौ क्वचित्॥

शार्ङ्ग

कपिलासिका— वीणा.

आद्या वीणा तु या प्रोक्ता सैव स्यात्कपिलासिका ।
दशमुष्टिमितो वैकादशमुष्टिमितोऽपि वा ॥
आद्याया दण्ड आख्यातः पादोनद्व्यङ्गुल पुनः ।
सुषिरं तत्र कर्तव्यं वेष्टनेऽष्टाङ्गुलं पुनः ॥
तस्यैवोभयतो देयं रौप्यसंवरकद्वयम् ।
तद्रन्ध्रे ककुभः स्थाप्यः पादोनद्व्यङ्गुलोन्नतः ॥
तद्दक्षिणे लोहकलं तद्वद्वा लोहतन्त्रिका ।
श्रुतिस्मृतिकरी कार्या अन्यस्या लोहपत्रिका ॥
ककुभोपरि तत्पृष्ठे बद्धव्या लोहतन्त्रिका ।
नवाङ्गुलान्तरं तत्र ककुभा तुम्बकं न्यसेत् ॥
अष्टादशाङ्गुलमुखं चक्रत्वे चारुगर्भकम् ।
सकुम्भमुन्नतानम्रं कान्तिमद्वर्तुलं द्वयम् ॥
एकमन्यदपि स्थाप्यं वाममूर्धादधः पुनः ।
तस्माद्बहिर्गते दण्डे बद्धस्तस्य दृढं पुनः ॥
तस्मादधोऽपि वर्धन्यो दातव्यापि दृढं पुनः ।
कांस्यैश्च पित्तलैर्वापि दातव्या नखरी बुधैः ॥
एवं विनिर्मिता वीणा वैणिकैः कपिलासिका ।
ककुभोऽपि हि तत्पृष्ठे बद्धव्यो लोहतोलकैः ॥

नारायणः

आद्या वीणा — सङ्गीतसरणौ वीणानां नामनिर्देशे एतदुक्तम् ।
आद्या वीणा तु या ख्याता सैव स्यात्कपिलासिका ।
[रौद्री] वीणा किन्नरी च विपञ्ची परिवादिनी ।

कपिशीला— स्त्री.

संहताल्पतनुर्दंष्ट्रा पिङ्गरोमा छलप्रिया ।
प्रगल्भा चपला तीक्ष्णा वृक्षारामवनप्रिया ।
स्वल्पमप्युपकारं तु कृतं या बहुमन्यते ।
प्रसह्यरतिशीला च कपिसत्त्वं समाश्रिता ॥

भरतः

कपोतः— हस्तः

कपोतोऽसौ करौ यत्र श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकौ ।
अस्य कूर्मक इत्यन्यां संज्ञां हस्तविदो विदुः ॥
प्रणामे गुरुसंभाषे विनयाङ्गीकृतौ त्वयम् ।
प्राङ्मुखः सशिरः कम्पः स्त्रीकापुरुषयोर्भवेत् ॥

शार्ङ्गः

करावश्लिष्टतलकौ श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वगौ ।
कपोताकृतितो हस्तः कपोतः कीर्तितो बुधैः ॥

कुम्भः

कूर्मकं कथयन्त्येनमपरे कूर्मकाकृतिम् ।

ज्यायनः

प्रणामे विनये कार्यौ गुरुसम्भाषणेऽपि च ।
प्राङ्मुखः कम्पितो वक्षः स्थितदर्शिते स्त्रियामपि ॥
कातरे स्यादथेयत्ता परिच्छेदे तु विच्युतः ।
सखेदवचसीदानीं इत्यर्थेऽस्य च सूचने ॥
आज्ञाप्रतिज्ञयोर्नाथे प्रसादेऽवहितेऽपि च ।
पक्षपाते पराधीने भक्षणे प्रतिपादने ॥
सेवायामपि योज्यौऽसौ लोकयुक्त्यनुसारतः ।
विच्युतश्लिष्टपार्श्वोऽसौ भिक्षायां करपात्रिणाम् ॥
इतराण्यपि कर्माणि बुधैरूह्यानि युक्तितः ॥

अशोकः

अन्योन्यश्लिष्टमूलाग्रपार्श्वगौ सर्पशीर्षकौ ।
यत्र सोयं कपोतः स्यात्कूर्मकश्चेत्यसौ मतः ॥
वक्षःप्रदेशनिहितः प्रणामेऽसौ प्रयुज्यते ।
गुरुसम्भाषणे चैष हृदि शश्वन्नतोन्नतः ॥
विनयाङ्गीकृतावेषा पार्श्वे किञ्चिन्नतो भवेत् ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च हीने गीते च सम्मतः ॥
विमुक्ताङ्गुलिना योगः कर्तव्यः खिन्नभाषिते ।
तथैव प्रसृतः किञ्चिदेतावदिति भाषणे ॥

वेमः

कपोलौ—

समौ क्षामौ कम्पितौ च फुल्लाख्यौ कुञ्चितावपि ।
पूर्णौ कपोलौ षोढेति तल्लक्ष्माद्यधुना ब्रुवे ॥

अशोकः

कफिलः—फूत्कारदोषः

कफिलस्तु कफोद्रेकपरिभूतान्मुखाद्ध्वनिः ।
विरसस्फुटितश्रोतृचित्तोद्वेगः ॥

वेमः

कफिलः कफतो वक्त्राद्विस्वरस्फरणे स्मृतः ।
विद्युद्विध्वस्तवृक्षोत्थ ऋक्षस्वानानुकारकृत् ।

कुम्भः

कमठध्वजः—मेलरागः (श्यामलाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स
(अव) प ध प म ग रि ग स

मञ्ज

कमलः—गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)

लघुद्वयं गुरुश्चैकस्तालोऽयं दर्पणः स्मृतः ।
अस्मिंस्ताले रसश्शान्तः कमलो मठयको भवेत् ॥

संगीत सारः

—गीतालङ्कारः—(ध्रुवभेदः)

वर्णैश्च सप्तदशभिरङ्घ्रिः शृङ्गारके रसे ।
कमलो मलयाल्ये वै आयुर्वृद्धिकरः परः ॥
मलयाल्यो भवेत्तालो गुरुर्लघुस्ततो गुरुः ।

कमलः—तालः

शरःकूपद्वयं लौ द्वौ द्रुतौ द्वौ नगणस्तथा ।
कमले मण्ठके ज्ञेयः सर्वशास्त्रेषु सम्मतः। । ०० ॥ ०० ॥ ।

वेदः

—देशीतालः

कमले लोवमध्यगः ० SS । ०

कुम्भः

कमले मगणो लो द्रुः SSS । ०

लक्ष्मणः

कमलदलाक्षी—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

अष्टौ द्रुता लघू मध्ये गुरुरन्ते व्यवस्थितः ।
कमलदलाक्षी ज्ञेया भंङ्गश्चचत्पुटस्य तु ॥
राज्ञां प्रवेशे कर्तव्या व्यवहारावलोकने ।
मालवकैशिकरागेण गातव्येयं ध्रुवा सदा ॥

नान्यः

अस्या रुचिरमुखीति नामान्तरम् ।
यदि खलु मध्येत्वथ गुरुणी पुनरपि चान्त्यं गुरुचरणे ।
भवति हि नित्यं रुचिरमुखी कमलदलाक्षीति हि कथिता ॥
अभिरुह्माणो उदयगिरिमारोहन्नुदयगिरिम् ।

भरतः

अत्रैकादशाक्षरो गुरुः। अक्षरदशके, मध्ये इति पञ्चमषष्ठाक्षरौ गुरू भवतः ।

कमलमण्ठकः—देशीतालः

शरः कूपद्वयं लौ द्वौ द्रुतौ द्वौ नगणस्तथा ।
कमलो मण्ठको ज्ञेयः सर्वशास्त्रेषु सम्मतः ॥
। ०० ॥ ०० ॥ ।

दामोदरः

कमलामनोहरी—मेलरागः (वकुलाभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स
(अव) स नि ध प म ग स

मत्र

कमलमुखी—ध्रुवावृत्तम् (पञ्चाक्षरा)

यदि च गुरुः पञ्चनिधने भवति हि सा कमलमुखी ।
(उदा) विमलघणो (छाया) विमलघनः ॥

भरतः

उत्तमेषु प्रयोक्तव्या ध्रुवा पद्ममुखी सदा ।
चच्चत्पुटेन तालेन रागे पञ्चमसंज्ञके ॥

नान्यः

कमलमोहनं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स
(अव) स ध प म ग रि स

मत्र

कमलविलासः—देशीतालः

। SSSSS ॥ । ॥ । ॥ । ॥ ००००००००००

हम्मीरः

कमलाननः—देशीतालः

॥ SSS ṠṠṠ ॥० ०̇

हम्मीरः

कमलामनोहरी—मेलरागः मध्यमावतीमेलः

(आ) स ००० ग म ० प ०० नि ० स
(अव) स ० नि ० ध प ० म ग ००० स

मेललक्षणे.

कमलिकावसन्तः—मेलरागः (साल्वगमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स
(अव) स नि ध म ग रि स

मत्र

कमाची—मेलरागः

(आ) स ०००० म ० प ० धनि ० स
(अव) सनि ० ध ० प ० मग ० रि ० स

मेललक्षणे

कम्पः—शिल्पकाङ्गम्

तद्दृश्यते परिवारप्रार्थनाभिः क्रियास्थिति ।
मनसश्चलनं कम्पोऽकाण्डेनाकामतो यथा ॥

शारदातनयः

कम्पः—सात्विकभावः

शीतभयहर्षरोषस्पर्शजरासंभवः कम्पः ।
वेपनात्स्फुरणात्कम्पाद्वेपथुं सम्प्रदर्शयेत् ॥

भरतः

वेपथूरोषत्रासजराप्रियामिनवसङ्गमैर्जायते।
तमङ्गानां हरणैर्निदर्शयेत् वेपथुरेव कम्पः॥

सागरः

कम्पनम्

क्रियायां वामहस्तव्यापारः। तत्र द्रष्टव्यम्।

कम्परायस्थापकः—देशीताल:

कम्परायस्थापके त्रिः पपगास्सामजौ द्रुतम्।
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽ०

गोपतिप्पः

कम्पातालः—देशीताल:

कम्पाताले विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं लघुस्ततः।
० ० ।

सोमराजः

कम्पितम्—वक्षः

ऊर्ध्वक्षेपैरविरतैः कम्पितं स्यात्प्रकम्पितम्।
एतद्विहसिते श्वासे हिक्कायां रोदने श्रमे॥
कासे च साध्वसे नाट्ये दृश्ये चैतत्प्रकम्पितम्॥

वेमः

इदं सोमेश्वरः व्याकम्पितमित्याह॥

—शिरः

भूरिशश्शीघ्रमूर्ध्वाधःकम्पनात्कम्पितं शिरः।
क्रोधेऽभ्युपगमे ज्ञाने विचारे व्याध्यमर्षयोः॥
शीघ्रप्रश्ने तर्जने च प्रयोज्यं कम्पितं शिरः।

विप्रदासः

वितर्करोषविज्ञानप्रतिज्ञातर्जनादिषु॥

ज्यायनः

बहुशो द्रुतमूर्ध्वाधःकम्पनात्कम्पितं शिरः।
ज्ञानेऽभ्युपगमे रोषे वितर्के तर्जने तथा॥
त्वरितप्रश्नवाक्ये च प्रयोक्तव्यमिदं शिरः।

शार्ङ्गः

—अधरः

कम्पितः कम्पनाद्भीरुङ्व्यथाशीतजपादिषु।

कुम्भः

—ऊरुः

नतोन्नतौ मुहुस्स्यातां ऊर्वोर्यस्य स कम्पितः।
अधमानां गतौ प्रोक्तो विनियोगोऽस्य सूरिभिः॥

अशोकः

पतितोत्पतितौ पार्ष्णी यस्यासौ कम्पितो मतः।
गमने कान्दिशीकानां नीचानां च परिक्रमे॥

वेमः

नतोन्नतौ मुहुः पार्श्वौ यस्यासौ कम्पितो मतः॥

विप्रदासः

कम्पितः—कपोलः

स्फुरितः कम्पितः कोपे प्रमोदे च विधीयते।

ज्यायनः

स्फुरितौ कम्पितौ स्यातां कपोलौ रोषहर्षयोः।

वेमः

सुवेपितौ कम्पितौ च रोमहर्षेषु निर्दिशेत्।

विप्रदासः

—श्वासः

बुधैरुक्तः कम्पितः सुरतेऽनिलः।

अशोकः

—कटी

यातायातैस्तिरश्चीनैः वेगितः कम्पिता मता।
नीचवामनकुब्जानां गतानुकरणेष्वियम्॥

ज्यायनः

कम्पिता—जङ्घा

कम्पं स्याद्धूननं त्रासे गर्धरीणां च वादने॥

ज्यायनः

रेचिता कम्पिता ज्ञेया कम्पिता शीतवेपथौ॥

सोमेश्वरः

कम्पिता—वंशे गतिः

वंशस्याधरपर्यन्तनिहितस्य प्रकम्पनात्।
गतिः स्यात्कम्पिता वर्णालङ्कारोत्पत्तिकारिणी॥

वेमः

कम्पिता कम्पनादुक्ता वंशस्याधरगस्य तु।
वर्णालङ्कारनिष्पत्त्यै प्रयोगोऽस्याः प्रदर्शितः॥

कुम्भः

—वंशेऽङ्गुलिगतिः

यत्र प्रपूरणे वंशमधरस्थं प्रकम्पयेत्।
कम्पिता सा गतिः प्रोक्ता वर्णालङ्कारगामिनी॥

विशाखिलः

कम्पिता—वीणासारणा

कनिष्ठिकायाः कम्पनेन स्वरस्थानेषु कम्पिता।

कुम्भः